

1 ман. 20 гəп.

РОЗА
ЕЈВАЗОВА

КИШВƏРИ
„ДИВАН“ЫНЫН
ДИЛИ

НЭШРИЈАТЫ

D
K1111

БАКЫ—1983

1000

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
НƏСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

РОЗА ЕЈВАЗОВА

КИШВƏРИ
„ДИВАН“ЫНЫН ДИЛИ

(Морфоложи хусусијјəтлəр)

«Елм» нəшријјаты
Бакы—1983

Азәрбајҹан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
җәрары илә чап олунур

Редактору: проф. М. Ш. Рәһимов

© «Елм» нәшријаты, 1983.

Э 70103—000 48—82
М—655—82

Азәрбајҹан дилинин чохәсрлик тарихини өјрәнмәк бахымындан ајры-ајры јазылы абидәләрин тәдгигинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дил тарихи гаршысында го-јулмуш вачиб мәсәләләрдән бири дә һәмин абидәлә-рин дил вә үслуб, лексик, морфоложи вә синтактик хү-сусијјәтләрини арашдырмагдыр. Бу чәһәтдән Азәрбај-ҹан әбәди дилинин инкишафында бөјүк рол ојнамыш XV әср сәнәтқары Кишвәри «Диван»ында морфоложи хүсусијјәтләрин арашдырылмасы ән актуал проблемләр-дән биридир. Шаирин әсәрләри әдәби-бәдии дилимизин тарихи инкишафыны изләмәк үчүн зәнкин материалдыр. Кишвәри һаггында аз јазылмыш, һәјәты өјрәнилмәмиш, јарадычылығы тәдгиг олунмамышдыр.

Кишвәри әсәрләринин дилини морфоложи чәһәтдән өјрәнмәк үчүн шаирин Азәрбајҹан дилиндә олан «Ди-ван»ынын Бакы нүсхәси [86] әсас көтүрүлмүш-дүр. Бакы нүсхәсиндә олмајан бә'зи ше'рләр Дашкәнд нүсхәсиндә [86] нәзәрдән кечирилмиш, морфоложи чә-һәтдән һеч бир фәргли хүсусијјәтә тәсадүф едилмәмиш-дир. Бакы нүсхәсиндә раст кәлдијимиз мараглы, надир әламәтләрин дегигләшдирилмәсиндә «Диван»ын Даш-кәнд нүсхәсиндән мүгајисә мөгсәдилә истифадә едил-мишдир. Абидәнин дили-морфоложи хүсусијјәтләри арашдырыларкән верилән нүмунәләрдә сөз вә шәкилчи-ләрин имла вариантынын сахланмасы лазым вә мөгсә-дәүјгун һесаб едилмишдир.

Китаб кириш, ики фәсил, нәтичә, әдәбијјат вә мүн-дәричатдан ибарәтдир.

Кириш һиссәсиндә Кишвәринин дөврү, һәмин дөв-рүн ичтимаи-сијјәси вәзијјәти, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә Кишвәринин мөвгеји, «Диван» нүсхәләри һаггында мә'лумат, һәмин нүсхәләрин тәсвири вә үмуми характеристикасы верилмишдир.

Кишвәри әсәрләринин истәр лексик тәркибиндә, ис-тәрсә дә грамматик формаларында мүхтәлиф диалект вә шивә хүсусијјәтләри, о чүмләдән дикәр түрк диллә-ринин үнсүрләри өзүнү көстәрир. Бунун бир сыра та-рихи сәбәбләри вардыр ки, бу һагда да «Кириш»дә әтрафлы данышылмышдыр.

Бу hissədə һәмчинин Кишвәри әсәрләринин Азәрбајчан әдәби дил бахымындан гыса шәкилдә тәһлили верилмишдир.

I фәсилдә «Адлар вә зәрф» ады алтында һал, мән-субијјәт, кәмијјәт, хәбәрлик категоријаларындан, әсас нитг һиссәләри — исим, сифәт, сәј, әвәзлик вә зәрфдән бәһс едилмишдир.

II фәсилдә фе'л, һабелә онун дахилиндәки бир сыра зәнкин категоријалардан (сөз јарадычылығы, нөв, шәкил, заман) данышылмышдыр.

«Нәтичә»дә апарылан арашдырмаларын гыса хүласәси верилмишдир.

Әсәрин чапа һазырлапмасында гијмәтли мәсләһәтләр вермиш акад. М. Ш. Ширәлијевә, филолокија емләри доктору В. И. Асланова, китабы редактә стмиш филолокија емләри доктору, проф. М. Ш. Рәһимова, она рә'ј јазмыш филолокија емләри доктору, проф. Ч. В. Гәһрәманова, филолокија емләри намизәди И. Д. Вәлијевә вә Нәсими адына Дилчилик Институти Азәрбајчан дили тарихи шө'бәсинин бүтүн әмәкдашларына өз миннәтдарлығымы билдирәм.

КИРИШ

XV әср Азәрбајчан халгынын тарихинә ичтиман, сижәси вә игтисади һәјәтын, мәдәнијјәт вә әдәбијјәтын, елмин, хүсусән Азәрбајчан дилинин инкишафы дөврү кими дахил олур. Шималдан Дәрбәнд, гәрбдән Анадолу, чәнубдан Иран көрфәзинә гәдәр бүтөв бир әрази Азәрбајчан дилиндә данышырды. Гарагојунлу вә Аггојунлуларын һөкмранлығы заманы сарајлара јол тапан Азәрбајчан дили XV әсрдә һәм үнсирјјәт васитәси, һәм дә поезија вә сәнәт дили олмагла әсас јер тутурду. Һәсәнәғлу, Гази Бүрһанәддин, Сејид Имадәддин Нәсими тәрәфиндән јүксәлдилән Азәрбајчан әдәби дили XV әсрдә даһа да инкишаф едир. Чәнуби Азәрбајчанда јаранан Аггојунлу сүләләсинин һөкмранлығы, хүсусән Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә бу дил Азәрбајчанда, Иранда, Ирагда вә гисмән кичик Асијанын Шәрг һиссәсиндә јашајан мүхтәлиф түрк гәбиләләринин әдәби-бәдин дил кими истифадә етдији бир васитә олараг бејнәлхалг характер алыр вә сонракы әсрдә дә бу хүсусирјјәтини горујуб сахлајыр; белә ки, Сәфәвиләр дөврүндә дөвләт дили сәвијјәсинә галхыр [118, 153, 185, 186; 6, 239; 7, 234, 236, 299; 116, 85, 86].

Кिशвәри «Диван»ынын дилиндә мүхтәлиф диалект вә шивә хүсусирјјәтләри илә јанашы, башга түрк дилләринин үнсүрләри дә мүәјјән дәрәчәдә өзүнү көстәрмишдир. Һәмнин үнсүрләрин шәир дилинә тә'сирини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә тарихә мұрачиәт етмәк ләзымдыр.

Азәрбајчан дилинин тарихи һаггында јазылмыш әсәрләрдән ајдындыр ки, дилимизин әдәби формаларынын формалашмасында, онун сонралар даһа да инкишаф едәрәк сабитләшмәсиндә сырф Азәрбајчан сөзләри илә бәрабәр, дикәр оғуз вә гыпчаг групу үнсүрләри дә иштирак етмиш вә мүәјјән рол ојнамышдыр. Дилимизин

язылы абидэлэринин, елчә дә диалект вә шивәлэринин арашдырылмасы сүбут едир ки, гыпчаг үнсүрлэринин Азербайчан дилинә кечмәси тарихи бу тајфаларын Азербайчан эразисинә јүрүшү илә әлагәдардыр. Гыпчаг групу үнсүрлэри Азербайчан дилинин формалашмасында һәлледици рол ојнамаса да, онун инкишафына тәсир етмиш, дилимизин тәшәккүлүндә үнсүрә чарпачаг дәрәчәдә из бурахмышдыр. Гыпчаг үнсүрлэринә нисбәтән оғуз групу үнсүрлэри Азербайчан дилиндә даһа мөһкәм јер тутмуш, онун тәшәккүлүндә билаваситә иштирак етмишдир. Орта Асија вә Азербайчан эразисиндә мәскән салан гәдим түркдилли халqlарын тәмаса олмасы, көчәри түрк гәбиләлэринин даими ахыны, онларын арасында олан тарихи көкләрин бирлији, түрк дилләриндә јаранан тарихи әдәби абидәләрин үмумилијини бир даһа сүбут едир [52, 6; 51; 166, 5; 43, 7, 13].

Орта эср Азербайчан әдәби дили, елчә дә чығатај вә гәдим өзбәк дилинин* тәсиринә мәрүз галмышдыр. «Чығатај ше’р дили өз сәрһәдләриндән кәнара чыхмаға башламыш, сонралар башга түрк дилләринә, о чүмләдән Азербайчан язылы әдәби дилинә тәсир етмишди. Бунун нәтичәсиндә дә Азербайчан әдәби дили тарихиндә јүксәк мәрһәләләрдән олан орта эср ше’р дилиндә (Нәсими, Кишвәри, гисмән Хәтаи вә Фүзулинин дилиндә) чығатај ше’р дилинин бә’зи морфоложи формалары услуби ән’әнәјә чеврилмишди» [66, 85]. Дәрин сијаси, ичтимаи, игтисади көкләри олан белә бир чәһәт мұхтәлиф сәбәбләрлә јанашы, о чүмләдән XV эср Азербайчан әдәбијјатынын бир чох нүмајәндәлэринин (Бәсири, Кишвәри, Зијәји, Хүлги, Аллаһи, сонралар Шаһ Исмајыл сарајына јахын олмуш Шаһгулу бәј, Сүсәни бәј, Пәри Пејкәр вә б.) Әлишир Нәваи вә Һүсејн Бајгаранын башчылыг етдији һерат әдәби мәктәбиндә тәһсил алмалары илә әлагәдардыр. Нәваи әдәби мәчлисиндән чыхмыш бу сәнәткарлар вәтәнә дөндүкләри заман Азербайчан әдәбијјатына Нәваи руһуну, чығатај вә гәдим өзбәк дилинин хүсусијјәтләрини кәтирмишләр [6, 300].

Кишвәри дә белә бир дөврдә јашајыб-јаратмыш вә өз көзәл гәзәлләри илә шөһрәтләнмиш сәнәткарлардандыр. Шаирин һәјат вә јарадычылыгы әтрафлы шәкилдә

* Чығатај вә гәдим өзбәк әдәби дили термини һазырда орта эср өзбәк әдәби дили термини ады алтында ишләнир.

өјрәнилмәмиш, доғулдуғу вә өлдүјү ил мә’лум дејилдир.

Кишвәри «Диван»ы һаггында илк вә гијмәтли мә’луматы академик Һәмид Араслы 1946-чы илдә Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләриндә (II чилд) чап етдирдији «Фүзули сәләфләриндән Кишвәри» адлы мәғаләсиндә вермишдир. Һ. Араслы јазыр: «Һәлә «Мүхтәсәр Азербайчан әдәбијјаты тарихи»ни јазаркән бизә Кишвәринин бир нечә гәзәли мә’лум иди. Ленинград Шәргшүнаслыг Институтунун Әлјазмалары Шө’бәсиндә сахланылан Хәтаи «Дәһнамә»синин сонунда бу шаирин әсәрләриндән бир нечә гәзәл мөвчуддур ки, бу гәзәлләр Кишвәринин адыны классик шаирләр сырасында чәкмәјә имкан верирди. Лакин бу ил (1946-чы ил—Р. Е.) Низами адына Әдәбијјат Институтунун әлдә етдији бир диван шаир һаггында даһа әтрафлы фикир сөјләмәк үчүн имкан јаратмыш олду. Бу диван әсасында шаирин һәјат вә јарадычылыгына анд мүәјјән фикирләр сөјләмәк мүмкүндүр» [19, 24].

Гејд етмәк лазымдыр ки, XV эсрдә јашамыш шаирләр ичәрисиндә Кишвәри тәхәллүслү сәнәткар һаггында Мәһәммәд Әли Тәрбијәтин «Данишмәндани-Азербайчан», Пәнәһи Макулунун «Әдәби мә’лумат чәдвәли» вә «Азербайчан әдәбијјаты тарихи» китабларында мә’лумат вардыр.

Мәһәммәд Әли Тәрбијәтин «Данишмәндани-Азербайчан» китабында шаир һаггында јалныз бир чүмлә илә мә’лумат верилмишдир.

نعمت الله كشوی دینامقانی دیوانی داردمرکب از پارسی وترکی

(Не’мәтулла Кишвәри Дилмәганинин түрк вә фарс дилләриндән ибарәт «Диван»ы вардыр—Р. Е.) [100, 135].

Пәнәһи Макулунун «Әдәби мә’лумат чәдвәли»ндә верилмиш мә’лумата көрә Не’мәтулла Кишвәри Дилмәгани Дилмәганда анадан олмуш, Азербайчан вә фарс дилләриндә јазмышдыр [117, 194, 480].

1960-чы илдә нәшр едилмиш «Азербайчан әдәбијјаты тарихи» китабында академик Һ. Араслы тәрәфиндән шаир садәчә олараг Кишвәри тәхәллүсү илә верилмиш вә онун Гәзвиндә анадан олдуғу, Тәбриз шәһәриндә исә јашајыб-јаратдығы көстәрилмишдир [6, 305].

Биз «Данишмәндани-Азербайчан» китабындакы мә’

лумата эсасэн, шаирин адыны һәләлик, Нә'мәтулла Кишвәри Дилмәгани кими гәбул едирик.

Дилман—Дилмәган Чәнуби Азәрбајчанда Урмија илә Тәбриз арасында, Урмија көлүнә төкүлән чајын үзүриндә јерләшән гәдим тарихә малик бир шәһәрди. Бу шәһәрин бир ады да Сәлмасдыр. Һазырда Шаһур шәһәри адланыр. Бә'зи тарихчиләрин вердији мә'лумата көрә Исфәһан шәһәринин гәрб һиссәсиндә дә вахтилә Дилман адлы јер мөвчуд имиш. Ағсу рајонунда Дилман адлы бир даг кәнди вардыр. Әввәлләр Шамаһы шәһәринә табе олан бу кәндин әһалиси вахтилә Чәнуби Азәрбајчанын Дилман шәһәриндән көчүб бурада мәскән салмышдыр. Орта әср классик милли поезијамызын көркәм-ли нумажәндәси Кишвәринин вәтәнидир [151, 462, 463].

Кишвәринин ше'рләри сон дәрәчә бәдии вә марағлыдыр. Азәрбајчан дилиндә јазылмыш әсәрләри илә өзүнә мүәјјән мөвге тутмуш XV әср сәнәткары Кишвәринин «Диван»ы надир нүсхәләрдәндир. Бозумтул чилдди, ичәрисиндәки ше'рләри гара вә гырмызы тушла һашијә-ләнмиш, вәрәгләри саралмыш, көзәл вә нарын нәстәлиг хәтти илә јазылмыш 17×11 см. өлчүлү 154 сәһифәлик бу «Диван»ын Бақы нүсхәси јухарыда гејд етдијимиз кими, 1946-чы илдән елм аләминә мә'лумдур. Һәммин «Диван» $\frac{M-27}{8.08}$ шифрәси илә Азәрбајчан ССР Елмләр

Академијасынын Әлјазмалар Фондунда сахланылып. Әсасән гәзәлләрдән, гисмән дә мүхәммәс, мүрәббе, мүс-тәзад вә тәхмисләрдән ибарәт олан бу «Диван»ын ахырында шаирин үч сәһифәлик «Тәшриһил-бәдән» ше'ри вардыр. Сон вәрәгдә 1120-чи ил һичри тарихиндә гәләмә алынмыш вә нәстә'лит-шикәстә хәтти илә јазылмыш фарсча «Гәрибнамәји-Синаји» адлы ики сәһифәлик ше'р диггәти чәлб едир. Кишвәри әсәрләринә јад олан бу әләвә ше'р парчасы, чох еһтимал ки, шаирә мәхсус дејилдир.

Кишвәри «Диван»ынын Дашкәнд нүсхәси исә Өзбәкистан Шәргшүнаслыг Институтунун Әлјазмалар Фондунда 652 нөмрәли әлјазмасы ичәрисиндәдир. Әлјазмасы Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәри илә башлајыр. Һәммин әсәр 106^б-чы сәһифәдә тамамланыр. «Лејли вә Мәчнун»ун көчүрүлмәси 1196-чы ил һичри тарихидир. Кишвәри «Диван»ы 107^б-чи сәһифәдән башга хәтт илә «дур» хәбәр шәкилчиси илә гафиләләнән гәзәллә башлајараг 174^б-чү сәһифәдә «Ја мөһри-әфруз, ја хур-

шиди-әнвәрдүр нәдүр» мисрасы илә битән јарымчы «Тәшриһил-бәдән ше'ри илә гуртарыр. Дашкәнд нүсхәсинин хәтти вә гурулушу Бақы нүсхәсинә чох јахындыр. Бақы нүсхәсиндә охунмајан кәлмәләрин јерләри хәтат тәрәфиндән бурада да бош бурахылмышдыр. Һәр сәһифәдә 13 бејт вардыр. Јалһыз мүхәммәсләрдә бу хүсусиј-јәт позулур. Әлјазмасынын әввәлиндә, орта вә мүхәммәс һиссәсиндә дә бә'зи вәрәгләр дүшмүшдүр. Бурада Бақы нүсхәсиндә олмајан мүхәммәс, мүрәббе, тәхмисләр, Бақы нүсхәсиндә исә Дашкәнд нүсхәсиндә олмајан мүрәббе, мүхәммәс вә тәхмисләр вардыр. Дикәр мүрәббе, мүхәммәс вә тәхмисләр исә һәр ики нүсхәдә ејпилик тәшкил едир.

«Кишвәри» «Диван»ынын палеографик вә хәтатлыг хүсусијјәтләрини, еләчә дә әлјазмасынын сонунчу вәрәгиндә јазылмыш «Гәрибнамә»нин ахырында гојулмуш тарихин башга катиб тәрәфиндән сонрадан әләвә едил-дијини нәзәрә алсаг, нүсхәнин әсас мәтнинин XVI әсрдә көчүрүлдүјүнү тәхмин етмәк олар. Бу фикри «Диван»ын имла хүсусијјәтләри сүбут едир [44, 49].

Кишвәри елм аләминә Азәрбајчан дилиндә «Диван» јарадан бир сәнәткар кими дахилдир. Лакин апарылан арашдырмалардан ајдын олур ки, о, фарс дилиндә дә «Диван» тәртиб етмишдир.

Кишвәри «Диван»лары үзәриндә апарылан мүша-һидәләрдән ајдын олур ки, шаирин дили башлыча ола-раг Азәрбајчан чанлы халг дили әсасында инкишаф ет-мишдирсә дә, бу просесдә өзбәк әдәби дилинин чидди тә'сириндән дә кәнарда гала билмәмишдир. Классик Шәрг, хүсусән, Иран поезијасындан руһланан Кишвәри, өз ше'рләриндә бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваннин тә'сирини дә ајдын һисс етдирир.

Әсәрләриндән көрүнүр ки, шаир Ағгојунлулар сүла-ләсинин мәдәнијјәтпәрвәр һөкмдары Султан Јәгубун дөврүндә јашајыб-јаратмышдыр. Кишвәринин тез-те-Султан Јәгуба мүрачиәти, онун (Кишвәринин) XV әс-рин сон дөврүндә јашадығыны вә бу илләрдә јашлы бир шаир олдуғуну ајдынлашдырыр. Мәс.:

Гәләндәр Кишвәридир бир сүхәндан,
Сүхәнкујадур үштә куји-мејдан
Онун һәр бејтидир бир дүрри-гәлтан,
Гулаг асмәз она Јә'губи-Султан
Мәни бу гајғу өлдүрдү, мәдәл һај!

Башга бир ше'ри шаирин Султан Јәгуб дөврүнү ар-уладығыны көстәрир. Мәс.:

Талеји-баркәштә бир дахи гылајды сәрвәри,
Ким чила тапсајды шол ајинеји-Искәндәри.
Шәлә чәксәјди чирағи-тудеји-Бајиндәри,
Вәһ нә ләззәт тағгај ол сәәт гәләндәр Кишвәри,
Ким көрүнсә рәијјәти-Јәғуб хани бир дәхи.

Демәли, «шаир бир мүддәт, јә'ни Султан Јәғубун сон һакимијјәт дөврү олан 1490-чы илләрә гәдәр сарајда јашамыш, һөрмәт көрмүшдүр. Султанын өлүмүндән сонра шаһзадәләр арасында кедән мұнағишәләр дөврүндә исә сарајдан кәнарда галыб өз кечмиш күнләрини хатырламышдыр» [19, 34, 35; 6, 305].

Султан Јәғубун өлүмүндән сонра 1490—1502-чи илләр арасында Ағгојунлу шаһзадәләрин һакимијјәт уғрунда апардығлары мұһарибә илләриндә зәманәдән шикәјәтләнән, дәрин изтираблар кечирән—

Бир әһли-дил хани ки, ана шиквә гылғалы
Дәрди-фәрағи-јарү гәми-рузикардән

јахуд:

Кимсәдин буји-вәфа чүн кәлмәз, еј дил имдндән
Ашиналыг гылмакил нәсли-бәни адәм илә

јахуд:

Мәни та рузикари-сәнкдил ајырды јарымдин,
Нә көрдүм рузи-хош һәркиз, нә хошлауғ
рузикаримдин.

—дејән шаир, Султан Мурад дөврүндә сарајдан кәнарда галдығы илләрдә шә'рә, сәнәтә гимәт верән Султан Бајгара кими бир һами, дајағ арзуламыш, бөјүк сөз устады Нәван илә көрүшмәк истәмишдир. Бу мұнасибәтлә демишдир:

Кишвәри шә'ри Нәван шә'ридән әксүк имәс,
Бәхтинә дүшсәјди бир Султан һүсәјн Бајгара

јахуд:

Хосрови-Тәбриздин чүн булмады камым рәва,
Ејб имәс кәр мејли-түркани-Сәмәргәнд ејләјим.
Кишвәри тәк ширеји-шә'ри-Нәван бирлә мән
Сән чикәр пәркаләси чан бирлә пејвәнд ејләјим.

Кишвәри әсәрләриндән ајдын олур ки, шаир гәрибликдә чәтинликләрлә гаршылашмыш, еһтијач, сыхынтылыг үзүндән о һәмишә аһу-вај етмәјә мәчбур олмушдур. Мәс.:

Ғүрбәг мәни зарү нәгәван гылды јенә,
Сејлаби-сиришкимни рәван гылды јенә.

јахуд:

Көзүмдин бимарәмү јерим позуг мәһраблар
Кишвәри, һич ким гәриблиғ ичрә бимар олмасун.

Көрүндүјү кими, Кишвәри шә'рләриндә дәрин бир кәдәр вар. һеч бир дин вә тәригәт көрүшләри илә бағлы олмајан, тәбиәтән шад, һәјата бағлы, кәзәллији гимәтләндиран бу сәнәткарын әсәрләриндә һисс едилән кәдәр онун дөврү вә шәхси һәјаты илә әлағәдардыр. һәјати мәһәббәтин тәрәннүмү, дил садәлији, фикир ајдынлығы, сәмиимјјәт, ахычылыг Кишвәринин бүтүн лирик шә'рләринә хас олан әсас чәһәтләрдәндир [6, 307; 19, 37].

Кишвәринин шә'рләриндән онун һәбиби илә достлуг етдији ајдынлашыр. Шаир шә'рләринин бириндә досту һәбибидән шикәјәтләнәрәк јазыр:

Нә мән һалана һәмдәмдир һәбиби,
Нә мән бимарә мүшфиг бир тәбиби.
Нә мән мәһчурә вәслидән нәсиби,
Һәбиби, ва һәбиби, ва һәбиби!

Әкәр көрсән, сәба, ол бивәфаны,
Ошол биканеји-наашинаны,
Декид унутмакил мән бинәваны,
Һәбиби, ва һәбиби, ва һәбиби!

Кишвәри әсәрләриндән мәлум олур ки, о, Нәсими ирсинә бағлы бир шаир олмушдур. Нәсиминин Кишвәријә тә'сирини көстәрмәк үчүн ашағыдакы мұғажисәләрә нәзәр салағ:

Никарым, дилбәрим, јарым, әнисим, мунисим,
чаным,
Рәфигим, һәмдәним, өмрүм, рәваным, дәрә
дәрманым.
Шәһим, маһым, диларамым, һәјатым, дирлијим,
руһим,
Пәнаһым, мәгсәдим, мејлим, мәдарым, фикрәтим,
шаным.

Кишвәри:

Никарым, дилбәрим, јарым, вәфасыз шух диларым,
Хәјалым, һәмдәним, фикрим, һәдисим, шә'ру
диваным.
Үзү бәдрим, сөзү шәһдим, көзү аһу, сачы, чаду,
Гәдди әр-әр, тәни мәрмәр, ләби ләли-
бәдәхшаным,

* * *

Кишвәри әсәрләринин Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи үчүн хусуси әһәмијјәти вардыр. Арашдырмалар көстәрир ки, шаир Азәрбајчан дилинин инчәликләрини, онун ифадә васитәләрини һәртәрәфли дәрк едән бир сә-

нәткардыр. Сөзә үксәк гижмәт верән, онун тә'сир гүввә-
сини, гүдрәтини ду'жан шаир де'жир:

Кишвәринин сөзүдүр инчи, ону сундырмакил
Ким, бәһасындаң дүшәр, чүн данеји-инчи сына.

Сөздән бө'жүк усталыг вә мәрһарәтлә истифәда еднб,
һәр сөзү өз јериндә, мүхтәлиф мә'наларда, ишләтмәји
бачаран шаирин ше'рләри рәнкарәнкдир:

Көксүмү галхан гылыбмән охларын гаршысына,
Кәр инанмазсан бир ох аткил мана гаршы, сына.

Јахүд:

Еј көзүн зағи-сијаһү зүлфи-мишкинин дузағ
Данеји-халын үчүн дүшмүш дузағына ду зағ.

Нүмунәдә вердијимиз дузағ-тәлә, ду зағ ики гарға
демәкдир.

Кишвәри әдәби-бәдии үслубун классик ән'әнә илә
бағлы олан гәдим ифадә васитәләриндән истифадә ет-
миш, үмумхалг чанлы данышыг дилиндә ишләнән сөз-
ләри, мүхтәлиф сөз бирләшмәләрини, морфоложи вә
синтактик васитәләри јазылы әдәби дилә кәтирмишдир.
Мәс.:

Еј пәри, мән тилбәни кәр јад гыласан вәгтидүр.
Вәһ ки, кечти рузикарым нечә сәјрулар билә.
Һәр нечә әсрүкдурур, вар әндә бир һушјарлығ.
Хани дөвләт ким әјағ ичиб әјағыны өпәм.
Ана һәр нәстә ким тапры верүбдүр бары
көкчәкдүр.

Нүмунәләрдә верилмиш тилбә, сәјру, әсрүк әјағ,
нәстә, тапры кими гәдим Азәрбајчан сөзләри сонракы
дөврләрдә дәли, хәстә, сәрхош, пијалә, шеј, аллаһ кими
әрәб, фарс сөзләри илә әвәз едилмишдир.

Кишвәри әсәрләриндә ишләдилмиш фразеоложи
ифадәләр, зәрби-мәсәл маһијјәтли вә мәчази мә'налы
сөз вә ифадәләр мүасир Азәрбајчан дили илә дә сәслә-
шир:

«Ики меһман бир евдә чүн сығышмәз».
«Кечәдән күндүзи билмәз, гәрәни сечмәз ағиндән».
«Кашки кәлсә әчәл ким гуртулајдым бир јоли».
«Чырағ илән фәләк истәр булунамәз,
Сәнүнтәк ај зәмини-асинманда».
«Бу күн сәнсән чәһанда шаһи-хубан
Булур һәр падишаһ бир зәманда».
«Ким мана өлмәкдин өзкә һеч дәрман галмады».
Бу мәсәлдир ким: «ирир диванәјә дағ үстә дағ».
Бу јалан ирмиш ки. «қирмәз оғри чәннәт бағына»

Нүмунә үчүн вердијимиз фразеоложи ифадәләр, мә-
чази мә'налы зәрби-мәсәлләр мүасир Азәрбајчан вә

чанлы данышыг дилиндә ја олдуғу кими, ја да азачыг
дәјишикликлә ишләнмәкдәдир.

Кишвәри өз әсәрләриндә бәнзәтмә васитәсилә тәс-
вир етдији һадисә, шәхс вә ја мәфһумун мүәјјән бир чә-
һәтини даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырыр. Мәс.:

Ләби гөнчә, бели инчә, сачы сүнбүл, көзи нәркис,
Додағы аби-һејвану јүзи күнары тапынчә.

Бәнзәтмә мәгамында кими, тәк, тәки вә с. бу тип-
ли гошмаларын сөзләрә бирләширилмәсиндән истифа-
дә едән шаир ше'рләринин дилини чанлы данышыг ди-
линә даһа да јахынлашдырыр. Мәс.:

Инчү тәки дишләр дәһәниндә јенә охшар
Бир гөнчәји-хәнданә ичи доптолу жалә.

Бәллидир ки, бәдии ифадә үсулларыны даһа да
зәнкинләшдирмәк вә гүввәтләндирмәк бахымындан
классик Шәрг әдәбијјатында әрәб әлифбасы һәрфләри
өз адлары илә рәмзи мә'наларда мүхтәлиф бәдии бән-
зәтмәләр мәгамында ишләдилмишдир. Мәс.: Әлиф | -
Һәрфи бој-гамәт, ајн ع — көз, гаф ق — гаш,
мим م — ағыз, син س — диш. дал د - гәдди-га-
мәтин бүкүлмәси, нун ن исә нөгтә кими рәмзи мә'-
налары билдирир.

Кишвәри дилиндә белә бәнзәтмәләрә, надир һаллар-
да олса да, раст кәлирик:

Көзүм гәмдән имас хали ки бу ган оласы көнаүм
Гашуни нуңә охшатты, дәһанын шәклини мимә.

Јахүд:

Гашына гәдди-назын кетти көзүмдин, әмма
Нуну әлиф галуңдур көксүмдә јадикарын.

Гејд етмәк лазымдыр ки, поезијасында метафора-
лардан чох истифадә едән шаир, бу бәдии тәсвир васи-
тәсилә һадисәнин маһијјәтини бәнзәтмә јолу илә ифадә
едир, инсанларын дахили аләмини, характерини ачыр.
Белә үслуби мәгамдан истифадә сәнәткарын дилини да-
һа да зәнкинләшдирир. Мәс.:

Кечәдән күндүзи билмәз, гәрәни сечмәз ағиндән.

Бурада пис, чәтин күн мә'насында олан кечә вә гара
сөзләри јахшы, ишыглы күн мә'насында ишләнән күндүз,
ағ сөзләри илә гаршылашдырылмышдыр.

Кишвәри әсәрләринин дили лексик вә грамматик ка-
тегоријаларла зәнкиндир. О, Азәрбајчан дилинин бир
сыра шәкилчиләриндән истифадә едәрәк јаратдығы тәр-

киблэри епитетлэр мэгамында ишлэтмэји бачармышдыр.
Мәс.:

Көзлэрим ганын көрүб гачды гəрајүзү рəгиб.

Јахуд:

Вəсмəлү гашун көнүллэр гəсдинə чəкмиш кəман.
Сүрмəлү чешмин көзүмдэн бəрлү ган ејлэр јена.

Јарадычылыгында синоним, омоним вə антонимлэр дən истифадə етмəклə өз ше'р дилиндəки емоционаллыгы артыран сənəткəрын бə'зи нүмунэлəринə нəзэр салаг:

Синоним:

Көзлэрүн ағу гəрасинə шəби-руз фəда.
Лəблэрүн һоггəсинə чешмеји-һејван сэдəгə.
Күди-рухсарына јүз чани-кирами гурбан.
Чешми-бимарына мин дидеји-кирјан сэдəгə.

Омоним:

Хани дəвлəт ким əјағ ичиб əјағыны өпəм
Бир əлимдə бу əјағ, бир əлимдə ол əјағ.

Антоним:

Ашина јад олди мəндən, дост дүшмən ағибəт.

Шаир бəдии ифадə васитəлəриндən бири олан антитезадан да истифадə едир. Бу үсулдан истифадə етмəклə о. тəсвир олунан һадисəлəри, инсанлар арасындакы контрасты мүгəјисə јолу илə мүəјјəнлəшдирир.

Мәс.:

Јар ичэр əғјар илən меј шадү хəндан һэр кечə.
Галмышам мən јарсыз кирјанү бүрјан һэр кечə.

Јахуд:

Гəмзə охи гашлəрин јəјиндən, еј əбру кəман
Сən атарсən чанəвү көндүм дутəр гаршу синə.

Аллитерасија, тəкрир кими бəдии ифадə үсулларыны да јери кəлдикчə ишлэдən бəјүк сөз устады дејир:

Алма, чана, чанымы ким чан илən јарəm сана

Јахуд:

Нə чан галды бизə, нə дил, јарəб, галмасун һəркиз
Нə чан бир лəһзə чанансыз, нə дил бир јардин
ајру.

Кишвəри əсəрлəриндə эрəб, фарс сөзлəри вə ифадəлəриндən дə истифадə едилмишдир. Лакин шаирин ишлəтдији эрəб, фарс сөзлəри асан анлашылан кəлмəлəрдир. Классик ше'р дили үчүн сəчијјəви олан зүлфи-сијаһ, јари-вəфадар, лəби-ширин, чешми-сијаһ вə с. бу кими эрəб, фарс тəркиблəри илə јанашы, шаирин дилиндə һəм дə онларын гара сач, вəфалы јар, ширин до-

даг, гара көз вə с. бу кими еквиваленти олан Азəрбајчан дили бирлəшмəлəри дə өзүнү көстəрир.

«Диван»да гыпчаг-карлуг групу түрк диллəринин бə'зи сөз вə ифадəлəри, грамматик əламəтлəри дə ишлəнир ки, бунлардан јери кəлдикчə əтрафлы шəкилдə ајры-ајры фəсиллəрдə бəһс едилир.

Белəликлə, Кишвəри «Диван»ы үзəриндəки арашдырмалардан ајдын олур ки, шаирин əсəрлəринин дили бир сыра хусусијјəтлəринə вə чəһəтлəринə көрə јүксək сəвијјəли Азəрбајчан əдəби-бəдии дил нүмунэлəриндən сајыла билэр.

АДЛАР ВƏ ЗƏРФ

I Һал категоријасы

Грамматиканын əсас категоријаларындан бирини тəшкил едэн исмин Һаллары Азэрбајчан дилиндə даҺа гəдим дөврлəрдə формалашмыш, семантик чəһəтдэн гисмэн сабитлик кəсб етмишдир. Мүасир Азэрбајчан əдəби дилиндə исмин Һалларыны ифадə етмэк үчүн ишлэнэн формалар дилимизин кечмиш јазылы абидэлəриндə дə, демэк олар ки, ејни мə'над кениш ишлənир. Лакин ајры-ајры абидэлəri нəзəрдэн кечирдикдə ајдын олур ки, Һал категоријасынын үмумијјəтлə түрк диллəri үчүн гəдим хүсусијјəти-Һал формаларынын бир-бирини əвəз етмəsi Һадисəsi дилимизин əввəlки дөврлəриндə мүəј-јэн дэрəчэдə өзүнү сахламышдыр.

«Түрк системли диллəрдəки фе'ллəр чүмлэдə дашы-дыглары лексик мə'надан, бə'зэн дə өз грамматик формаларындан асылы олараг бу фе'ллəрлə бирлəшмə тəш-кил едэн субстантивлəшмиш сөзлəрин бу вə ја башга бир Һал шəкилчиси гəбул етмəсини тэлəб едир. Идарə едэн фе'лə табə сөз мүасир Азэрбајчан əдəби дилиндə бир Һал шəкилчиси гəбул етдији Һалда, бə'зи абидэлəрдə ејни синтактик функцијаны ифадə етсə дə, башга бир Һал шəкилчиси гəбул едир» [21, 102].

XV əр Азэрбајчан шаири Кишвəринин «Диван»ы үзəриндə апарылан тəдгигат кəстəрир ки, Һəмин əсəрдə Һалларын бу чəһəтдэн бир сыра мараглы хүсусијјəтлəri олмушдур. Һал категоријасынын инкишафыны, үмумиј-јəтлə дилимизин тарихини өјрəнмэк үчүн бунларын хүсуси əҺəмијјəти вардыр. Абидэдə Һал категоријасынын ифадəsi грамматик чəһəтдэн мүасир əдəби дилимиздэн əсасэн фəрглənмир. Нəзэрə чарпан бир сыра əвəзлənмə вə шəкилчилəрин мүасир дилимиздə олмајан фонетик

вариантлары исə гəдим дөврүн галыгыдыр ки, бунлардан јери кəлдикчə бəһс едəчəјик.

Адлыг Һал. Кишвəри əсəрлəринин дилиндə адлыг Һал мүасир Азэрбајчан дилиндə олдуғу кими, бүтүн нитг Һиссэлəрини əҺатə едир вə формал əламəтсиз ишлənир. Мəс.: баш, бинəвə вə с. Лакин мүасир əдəби дилдэн фəргли олараг, Кишвəринин əсəрлəриндə бə'зэн адлыг Һалын исмин башга Һаллары функцијасында ишлənмəсинə раст кəлирик.

Адлыг Һал јијəлик Һал јериндə. Бејтүл-Һүзнимдə ким пəри јери имəз (К., 145)*; Баш ағрыдур сəҺəр бу мүəззин дидүклəri (К., 65); Мүтрүбə, бир нəғмə дут мən бинəвə аҺындин (К., 83).

Адлыг Һалын јијəлик Һал јериндə ишлənмəсинə дилимизин башга јазылы абидэлəриндə, Һабелə бир сыра диалект вə шивəлəримиздə [122, 120; 132, 222], мүасир əдəби дилимиздə [21, 101] вə гəдим түрк диллəриндə [56, 62; 119, 114; 107, 150] дə раст кəлирик. Буна кəрə дə Һəмин Һадисəsi Кишвəри дили үчүн тəсəдуғи Һесаб етмэк олмаз.

Адлыг Һал јөнлүк Һал јериндə. Мə'лумдур ки, «сары» гошмасы мүасир дилимиздə идарə етдији сөзүн јөнлүк Һалда олмасыны тэлəб едир. Мəс.: сənə сары, евə сары вə с. Лакин Һаггында данышдығымыз абидэдə бу гошма илə ишлənэн сөз чоҺ вахт адлыг Һал формасындадыр. Мəс.: Кəл, еј бади-сəбə, гыл бир нəзэр ол **бивəфа сары** (К., 21); **Достлар сары** инајət бахышы кəмдүр јенə (К., 97); Ки Һеч гылмаз гəриблəр **сары пəрвај** (К., 137).

Мисалларын мəзмуну да кəстəрир ки, бурада бивəфа сары букүнкү бивəфаја сары, достлар сары-достлара сары мə'насындадыр. Бə'зэн «сары» гошмасынын өзү јөнлүк Һал шəкилчиси гəбул едир, ондан əввəlки сөз исə адлыг Һалда, јə'ни шəкилчисиз ишлənир. Бу Һалда «сары» сөзү өзүндэн əввəlки исимлə мənсубијјət əлагəsi үзрə бағланараг III шəхс нисбət шəкилчиси гəбул едир. Мəс.: СəҺраји-эдəm **сарусинə** гылды рəван (К., 148); Еј сəбə, гыл бир нəзэр ол бивəфа **сарусинə** (К., 91).

Адлыг Һалын гошма илə бирликдə јөнлүк Һал јериндə ишлənмəсинə бə'зи јазылы абидэлəримиздə [122,

* Кишвəри. Диван Азэрбајчан ССР ЕА Əлјазмалар Фонду, инв. М—27 (фотосурəт) (бундан сонра К. вə сəҺ. верилəчəкдир).

119] вә гәдим түрк дилләриндә [175, 103] раст кәлирик.

Адлыг һал тә'сирлик һал јериндә. Кишвәринин әсәрләриндә бу һадисә, әсасән, өзүнү тә'јини сөз бирләшмәсиндә көстәрир. Белә ки, тә'сирлик һалда-бу бирләшмәнин II тәрәфи шәкилчисиз ишләнир. Ашағыдакы мисалларда **сачын севдасыны** әвәзинә **сачын севдасы, чанымы** әвәзинә **чаным, әһвалымы** әвәзинә **әһвалым** вә с. буна нүмунә ола биләр; Тилбә көнлүм чүн **сачын севдасы** истәр һәр кечә (К., 80); Ешгидә **чаным** үгубәтләр билә аләј әчәл (К., 134); Нечә ким ол кафири-бәдху гызыл **ганым** төкәр (К., 109); Сордум **әһвалым** тәбибдән, ешгдин верди чаваб (К., 113).

Адлыг һалын тә'сирлик һал мә'насында ишләnmәси башга јазылы абидәләримиздә [85, 42, 150], диалектләримиздә [167, 221] вә гәдим түрк дилләриндә [175, 103] өзүнү көстәрир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә исмин адлыг һалында сөzlәр гошмаларла да ишләнир. Кишвәринин дилинә мүрачиәт едәк:

1. Бәнзәтмә, охшатма мә'насы јарадан кими//киби тәк//тәки гошмалары; **Күл кими** јүзүм әкәрчи шаду хәндандур мәнүм (К., 47); Шухлар **меһман киби** көнлүм евин мәскән гылып, **Мәрдүми-чешшим** тәки чешм ичрә мава ејләјән (К., 76); Хәстә хатир Кишвәрини **өзкәләр тәк** көрмә ким (К., 37).

2. Биркәлик, мүштәрәклик билдирән **бирлә, билә, билән, илән-лән, илә, -ла -лә** гошмалары: Сүпүрдүм ас тануни бу ганлу **кирпиким бирлә** (К., 43); Түкәнмәз Кишвәринин дәрди јүз јил, Әкәр јүз **дил билә** тәгрир гылсәм (К., 46); Вәһ-вәһ, нә атәш парәсән бу **чәмеји-күлкүн билән** (К., 72); **Ешг илән** кирди бу јолә танры јаридүр **анун** (К., 36); Шишеји-зөһдү сәләмәт дашлән сындуралым (К., 52); Зари чисмүмдүр ки, **тобрағ илә** јександур мәнүм (К., 48); Мүмкүн олмәз чүн сана, еј дил, **анунлә** достлуг (К., 36).

Кишвәри дилиндә адлыг һалын формача гошмасыз, мәзмунча гошма илә ишләnmәсинә тәсадүф едилер. Мәс.: Рази ешгини ки, **јилләр** јашурурдим хәлгдин (К., 67); Нич мүсәлман бу пәришан **фикри** севдаланмәсүн (К., 76).

Мисаллардан ајдын олур ки, **јилләр, фикри** сөzlәри **јилләрлә, фикрилә** мә'насында ишләnmишдир.

3. Мәкан, вәзијјәт мәзмунлу **ичрә, ара, үзрә** гошмалары; Ләбин үзрә хәтти-сәбзин битәндән бәрлу **бағ ичрә**. Гојма јүзүн үзрә халү бивәфалыг, достум (К., 56); **Сәфһеји-рүхсарын** үзрә нөгтә-нөгтә зәр вәрәг (К., 68); Бу хәтәрнак иш ара киришмасајдым, кашки (К., 117); **Күлшәни-өмрүм** ара кириб хәзанлыг сејл кими (К., 55); Киркалы көнлүм ара навүкләрүн булмыш тәнүм (К., 128).

Јијәлик һал. Кишвәринин әсәрләриндә јијәлик һалын ифадәси мүасир әдәби дилимиздән әсасән фәргләнмир; белә ки, бурада да һәмин һал -ын, ин, -ун, -үн (самитдән сонра) вә -нын, -нин, -нун, -нүн (саитдән сонра) шәкилчиси васитәсилә дүзәлир. Мәс.: **Көнлимин** әһвалыны еј Кишвәри, үшшағ ара, Фаш гылған налеји-биһхтија-рымдур мәним (К., 56); Бир гулчуғазунәм **сәнүн, еј** падшаһчуғум (К., 49); **Көзләринин** шивәсинә мүбтәла булдум вәли, **Зүлфинүн** һәр тари бир дами-бәладур билмәдим (К., 46).

Орта әср јазылы абидәләриндән мә'лумдур ки, **о** вә бу әвәзликләри һалланаркән **о** саитини а саитинә, **б** самитинин **м** самитинә кечмәси өзүнү көстәрир. Белә ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә јијәлик һалда ишләнән **онун, бунун** сөzlәринә Кишвәри дилиндә **анын/анун, мунун** шәклиндә раст кәлирик. Мәс.: Чаһан көкчәкләриндә јох **анын** јаридин ә'ласы (К., 122); Ол ким өлдүрди мәни чөвр илә билади **анун**, Муниси-шәбһаји-таримдур мәним јади **анун**; **Мунун** өлмәкдин өзкә јох дәвасы (К., 108); Дисә алмај ким **анын** сә'јивү **мунун** еһмалы бар (К., 128).

Кишвәри әсәрләринин дилиндә самитлә гуртаран сөzlәрин јијәлик һалда бә'зән -нын шәкилчиси илә ишләnmәсинә тәсадүф олунур. Мәс.: Ганлу **бағрымнын** һезар бир парәсидүр достум, (К., 56); Бу ким галүр көзи ачух өлүр чағында **ашигнун** (К., 50); Багламәзсә тилбә **көнлүмнин** әјағы бәс нәдән (К., 20); Бахышлә вар нәзәр ол нәркиси-пор **хабнын**, Хејрлү бахыш декүл гојун сару **гәссабнын** (К., 39).

Бу әләмәт мүасир данышыг дили, һабелә диалект вә шивәләрдә ишләnmәдијиндән ону Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви һесаб етмәк олмаз. Һәмин форманын

Орта Асија халqlарынын шаирлери илэ jарадычылыг мубадилеси нэтичэси кими дилимизэ кетирилдијини дүшүнмэк олар.

Нэзэри чэлб едэн чэһэтлэрдэн бири дэ јижэлик һалып «сары» гошмасы илэ бирликдэ јөнлүк һал мәнәсында ишләнмәсидир. Мәс.: **Сәнин сары** әкәр гонса, һәзәр гылкил губарымдиң (К., 64); Гәнәтлу гуш кими һәр дәм сәнүн сары учајдурмән (К., 74); Дил узатти **һәлгеји-зүлфи-пәришанын сары** (К., 41).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндэ «сары» гошмасындан әввәл јижэлик һал шәкилчиси ишләнмир. Јухарыда вердијимиз мисаллардан ајдып олур ки, **сәнин сары, зүлфи-пәришанын сары** мүасир дилимиздэ **сәнә сары, зүлфи—пәришанына сары** мәнәсындадыр.

Абидэдә јижэлик һал ашағыдакы гошмаларла ишләнир:

1. Бәнзәтмә мәнәсы билдирән «тәк» гошмасы илэ; **Анун тәк** ким өпәрләр хәлг солтандиң нишан көркәч (К., 10).

Гейд етмәк лазымдыр ки, «тәк» гошмасы әвәзлијин јижэлик, исмин исә адлыг һалында олмасыны тәләб едир.

2. Сәбәб мәзмуну билдирән «чүн, ичүн» гошмалары илэ; Сәндиң ајру ким дири галдым **анунчүн** дәмбәдәм (К., 3); Бир-бирин дәрдиң билүр чешмү дилү **анун ичүн** (К., 22);

3. «илә» гошмасынын ихтисар формсы олан **лә** әләмәти илэ: Мүмкүн олмәз чүн сана, **С** дил, **анунлә** достлуг (К., 36).

Јөнлүк һал. Кишвәри әсәрләриндә исмин јөнлүк һалыны ифадә етмәк үчүн, әсасән, -а, -ә, -ја, -јә шәкилчиләри ишләнйилр. Мәс.: **Хызра бәнзәр** ким, кәнари-аби-һејвандин кәлүр (К., 17); **Зүлмәтә** кирмиш Хызр аби-һәјат алмыш кәлүр (К., 20); Кејк тәк Кишвәри **сәһрајә** дүшди (К., 71) вә с. Лакин бунула јанашы јөнлүк һал -га, -ка, -ғә шәкилчиләри илэ дә ишләнйир. Мәс.: Фејрә-тим ол һәддәдүр **зүлфи-пәришанынғә** ким, Истәмән бади-сәба ким олә јолдашың сәнин (К., 44); Нә һалимә бейбүд, нә дәрдимғә тәбиб, Нә вәслиңа үмид, нә һич-ринга шәкиб (К., 149); Јар олмасун **кишика** јәмән етигадлыг (К., 28); **Бизка** рузи гылды бикәслиқ билә би-чарәлиғ (К., 27).

Гейд етмәк лазымдыр ки, -ғә -кә шәкилчиси гыпчаг вә карлуг групу түрк дилләриндә јөнлүк һалын әсас ифадәчисиدير [31, 162; 175, 105].

Кишвәридән башга Саиб Тәбризи [104, 78] вә Әмани [67] әсәрләринин дилиндә раст кәлдијимиз бу шәкилчилә јерли диалектләримиздә вә шивәләримиздә тәсадүф етмирик. Демәли, Кишвәри «Диван»ында бу тип шәкилчинин ишләдилмәси гыпчаг-карлуг тәсириндән башга бир шеј дејилдир. «Шүһәданама» дилиндә һәмин шәкилчинин тәглиди ше'р парчаларында үслуб ән'әнәсини сахламаг мәгсәди илэ ишләдилмәси буну бир даһа сүбут едир [173, 44 (б), 103 (а)].

Кишвәри дилиндә јөнлүк һал әсас мәнәсы илэ јанашы бә'зән башга һалларын әвәзиндә дә чыхыш едир.

Јөнлүк һал јерлик һал јериндә: Мәзарым үстүнә һәр дәм пәдән ағлар бәһар ајры, Мәкәр ким охуди дәрди-дилим ләвһи-мәзаримдин (К., 64); Нә чан галды **бизә**, нә дил ки, јарәб галмасун һәркиз, Нә чан бир ләһзә чанансыз, нә дил бир јардиң ајру (К., 85); Нәркисә бәнзәр чичәк битсә мәзарым **үстүнә**, Санмакил нәркис ки чешми-интизаримдүр мәним (К., 56).

Јөнлүк һалын јерлик һал јериндә ишләнмәсинә бә'зи јазылы абидәләримиздә [85, 29; 115, 71; 158, 54; 173, 328 (б), 220 (б)] вә диалектләримиздә [168, 301; 122, 121] дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Јөнлүк һал јерлик һал јериндә чох вахт сәбәб мәзмуну ифадә едир вә «көрә» гошмасынын мәнәсына ујғун кәлир. Мәс.: Мән сана һәгг дидикүмчүн мана наһәг дер рәгиб, Бәһс едүрләр мө'минү кафир бәли, **дин үстүнә**, Кишвәри ешгиндә өлдисә нә гәм шаһ ки, Јох эчәб Фәрһад әкәр чан версә, Ширин үстүнә (К., 90).

Мисаллардан ајдын олур ки, **дин үстүнә, Ширин үстүнә** тәркибләри **динә көрә, Ширинә көрә** вә данышыгда ишләнән **дин үстүндә, Ширин үстүндә** мәнәсындадыр.

Кишвәринин әсәрләриндә јөнлүк һал, әсасән, «гаршы», «сары» гошмалары илэ ишләнйир. «Сары» гошмасы илэ ишләнәндә исмин адлыг һалда, гошманын өзү исә јөнлүк һалда олур. Мәс.: Көксүмү галхан гылыпмән охларун **гаршусына**, Кәр инанмәсән бир ог аткил мана **гаршу, сына** (К., 92); Сәһраји-адәм **сарусинә** гылды рәван (К., 148); Еј сәба, гыл бир нәзәр ол **бивәфа сарусинә** (К., 91).

Тә'сирлик һал. Мүасир әдәби дилимиздә олдуғу кими Кишвәри дилиндә дә тә'сирлик һал самитдән сонра -и, сайтдән сонра -ни шәкилчиләрини артырмагла дүзәлир. Мәс.: Хари-фәраг илән јенә **бағруми** парә гылмакил (К., 117); Көрмәдим **көнлүми** хүррәм, сәнәма, сән кедәли (К., 107); Өлдүрүн, еј достлар, дүшварлыг билә **мәни** (К., 97); Мән **диванәни** көркәч гачарлар хәлг нечүн ким (К., 66); Көјдүрүб дағи-ғәмин һәр **парәни** чох севдүкүм (К., 55).

О әвәзлијинин тә'сирлик һалда **ани** шәклиндә ишләнмәсинә дә тәсадүф едилир. Мәс.: Севүндүрдүн **ани**, јарәм, сәни танры севиндүрсүн (К., 71); Һөкмү-султандур **ани** гајтарә билмән нејләјим (К., 58) вә с.

Мүасир әдәби дилимиздән фәрғли олараг, Кишвәри дилиндә тә'сирлик һал сайтдән сонра **-ји** әләмәтини артырмагла дүзәлир. Мәс.: Чан верүрмән сәдәгә һәр ким бу **бәләји** гајтарә (К., 101); Сағ **әһлији** сајру еткән нәркиси бимарыңыз (К., 21); Чак гылдын Кишвәринин **көнлији** тиғи-һичр илә (К., 9).

Дилимизин башга јазылы абидәләриндә [52, 76; 173, 174 (а), 129 (б); 152, 307], бә'зи диалект вә шивәләримиздә [11, 267; 9, 79; 167, 223] тә'сирлик һал **-ји** шәкилчиси илә дә ишләнир. Демәли, Кишвәри дилиндә һәмин шәкилчинин ишләнмәси гәдим дөврлә бағлыдыр.

Раст кәлдијимиз марағлы чәһәтләрдән бири дә самитлә битән исимләрин тә'сирлик һалда **-ни** шәкилчиси гәбул етмәсидир. Мәс.: **Сизни** көркәч Кишвәри чан вермәди тәгсир **едиб** (К., 80); Ел мәним **ашиғлиғимни** ол сәбәбдән билди ким (К., 47).

Абидәдә күлли мигдарда ишләдилән бу шәкилчи бә'зи јазылы абидәләримиздә [173, 20 (а); 67, 15 (1), 13 (5)] вә түрк дилләринин бир групунда [175, 104; 176, 86; 113, 41 (а), 41 (б)] кениш истифадә олунмушдур.

«Шүһәданама»дәки нүмунәләр нәзм парчаларындан көтүрүлдүјү үчүн самитдән сонра кәлән **-ни** шәкилчисинин сырф ән'әнә галығы олдуғуна шүбһә јохдур [66, 183]. Диалект вә шивәләримиздә ишләнмәјән вә Азәрбајҗан дили үчүн сәчијјәви һесаб едилмәјән **-ни** әләмәти, шүбһәсиз, гыпчаг-карлуг тә'сириндән башга бир шеј дејилдир.

Кишвәринин әсәрләриндә тә'сирлик һал өз әсас мә'насында ишләндији кими, бә'зән ашағыдакы һалларын функцијасында да ишләнир.

Тә'сирлик һал јөнлүк һал јериндә: Ханси **јани** кетти ол аһуји-вәһши, еј көнүл (К., 113); Ханси **јани** ким гачар-сән, еј гәзали-мишкбу (К., 85); Кәтан көнлак ки кеј-мишсән **ани** бәрки-сәмән дерләр (К., 16).

Мисалларын мәзмунундан ајдындыр ки, бурада ханси **јани**, **ани**, сөзләри **һансы јана**, **она** мә'насындадыр.

Тә'сирлик һал јерлик һал јериндә: Сәбзәләр **һәр јани** битмиш аби-һејваидур дирәм (К., 59); Зүлфү јүзүн һәсрәтиндән хандә ким ағлар көзүм, Дәстә-дәстә күл битәр **һәр јани** сүибүлләр билә (К., 86).

Тә'сирлик һалын јөнлүк вә јерлик һал јериндә ишләнмәсинә бә'зи јазылы абидәләримиздә, диалектләримиздә вә гәдим түрк дилләриндә раст кәлмәк олур [9, 105, 153; 122, 121; 175, 100].

Јерлик һал. Кишвәри әсәрләринин дилиндә јерлик һал өз ифадәсини, мүасир дилдә олдуғу кими, әсасән **-да**, **-дә** шәкилчисиндә тапыр. Мәс.: Ки мән бу **бијабанда** јүкүрдүм бир нечә мүддәт (К., 8); Һич **кимсәдә** чүн дәрл јох, бичарә дәрман нејләсүн (К., 76); Ејб имас **кујиндә** кәр гылсәм кәдалығ, достум (К., 56) вә с.

О әвәзлијинин јерлик һалда **анда** шәклиндә ишләнмәсинә дә раст кәлирик. Мәс.: Ки һәр нә истәсән **андә** булурсән (К., 71).

Кишвәри дилиндә марағлы хүсусијјәтләрдән бири дә јерлик һалда сайтдән сонра **н** самитинин ишләнмәмәсидир. Мәс.: Ләбләрин **әтрафидә** ким баш чыхарды хәтти-сәбз (К., 17); Көзләрин **севдасидә** кәлди мана бимарлыг (К., 27); Димә ким, јох Кишвәринин **көнлидә** мейрим мәним (К., 5).

Ајдындыр ки, бурада **әтрафидә**, **севдасидә**, **көнлидә** сөзләри **әтрафында**, **севдасында**, **көнлүндә** мә'насындадыр.

Јерлик һал бә'зән башга һалларын функцијасында да ишләнир.

Јерлик һал јөнлүк һал мә'насында: Чәмалын ејди-экбәрдүр гәләндәр Кишвәри јанлығ, **Гашундә** булмишәм гурбан, дағи нишә јарајдурмән (К., 75).

Јерлик һал чыхышлыг һал јериндә: Гылма истекраһ еј заһид, мәни мејхарәдә, Ким мәни мејхарә јаратмыш әзәлдә јарәдән (К., 82); Көзләрин севдасидә кәлди мана бимарлыг (К., 27).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә олмајан бу һадисәјә јазылы абидәләримизлә барәбәр, бир сыра диалект вә шивәләримиздә дә раст кәлирик [168, 301; 122, 121].

Чыхышлыг һал. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә чыхышлыг мәзмуну формал чәһәтдән -дан, -дән шәкилчиси васитәсилә ашкара чыхыр.

Кишвәри әсәрләринин дилиндән мә'лум олур ки, чыхышлыг һалын шәкилчиси -дан, -дән, -дын, -дин тәрзиндә ишләнмишдир. Мәс.: Ким мән ол зөһдү **ријадән** төвбәкарәм доғруси (К., 108); **Көзүмдин** јаш ахыдуб данә-данә (К., 139); Чарәси тәслимдүр, **һөкми-гәзадын** ким гачәр (К., 130) вә с.

Топладығымыз материаллардан ајдын олур ки, Кишвәри дилиндә -дын, -дин чыхышлыг әләмәти -дан, -дән әләмәтинә нисбәтән даһа кениш ишләнмишдир. Кишвәридән башга мүәјјән јазычыларымызын (Мәсиһи, Әмрәни) дилиндә тәсадүф етдијимиз -дын, -дин әләмәтинә диалект вә шивәләримиздә раст кәлмирик. Һәммин шәкилчи Азәрбајчан дилинә нисбәтән түрк системли дилләрин бир групу үчүн даһа характерикдир. Олур ки, Кишвәри әсәрләриндәки -дын, -дин формал әләмәти гыпчаг-карлуг тә'сиринин нәтичәсидир.

Марағлы чәһәтләрдән бири дә јерлик һалда олдуғу кими, чыхышлыг һалда да нисбәт шәкилчили сөзләрдә саитдән сонра **н** сәсинин ишләнмәмәсидир. Мәс.: Чаһан көкчәкләриндә јох анын **јаридин** ә'ласы (К., 12); **Көзләридин** су декүл, гандур дамадәм ким ахар (К., 16); Какүлүн **севдасидин** сәһрајә дүшдүм нафә тәк (К., 48) вә с.

Кишвәри дилиндә чыхышлыг һал өз әсас мә'насында ишләдији кими, башга һал функцијасында да ишләнир.

Чыхышлыг һал јерлик һал функцијасында: Малү мүл-ки тәрк едиб олдум ешикиндән бир ит (К., 77).

Чыхышлыг һалын јерлик һал јериндә ишләнмәсинә бир сыра јазылы абидәләримиздә, диалект вә шивәләримиздә дә раст кәлирик [122, 120, 121].

Чыхышлыг һал ашағыдакы гошмаларла ишләнир:

1. Сечилмә, ајрылма мәзмуну дашыјан «ајры», «өзкә» гошмалары илә; Вәһ ки, кечти рузикарым **сәндән ајру** гәм билә (К., 73); Ана мән **натәвандин өзкә** гурбап булмасун јарәб (К., 5); Ким **Хызрдин өзкә** олә билмәз киши рәһбәр (К., 144).

2. Сәбәб мәзмуну јарадан «өтрү», «сары» гошмалары илә:

Сәндән өтрү галмышәм ајру јарү јардин (К., 67);

Биздән сары ол маһ көнүлни савудубдур (К., 14);

3. Заман мәзмуну әмәлә кәтирән «бәрлу» гошмасы илә:

Мән чү гисмәт **күнидин бәрлу** кирифтарәм сана (К., 5).

Кишвәри дилиндә тәсадүф етдијимиз хүсусијјәтләрдән бири дә -дән әләмәтинин **илә** гошмасы мә'насында ишләнмәсидир. Мәс.: Бағбанидур јүзүндә хали-мишкин, еј сәнәм, Ким әтәки долдуруб **күлдән** күлүстандан кәлүр (К., 17).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи диалект вә шивәләримиздә «илә» гошмасы васитәсилә ишләнән исим -дан, -дән әләмәти илә ифадә олунур ки, ону јалғыз **чүмлә** дахилиндә чыхышлыг һал шәкилчисиндән сечмәк мүмкүндүр [168, 301].

Көстәрдијимиз фактлардан белә нәтичәјә кәлирик:

1) Кишвәри дөврүндә һаллар, әсасән үмүмхалг данышыг дилиндә олдуғу кимидир; јә'ни букүнкүндән фәргләнмир.

2) Тәсадүфи дејил ки, һал категоријасынын инкишафы илә бағлы олан семантик фәргли хүсусијјәтләр артыг азлыг тәшкил едир.

3) Гыпчаг-карлуг үнсүрләри кәнар тә'сир олдуғу үчүн дилимиздә јашаја билмәмишдир.

II Мәнсубијјәт категоријасы

Саһиблик, мәнсублуг, аидијјәтлик вә с. мә'на чаларлары ифадә едән, ики сөз арасында атрибутив әләгә јарадан мәнсубијјәт категоријасынын грамматик кәстәричиләри мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнән әләмәтләр кимидир. Кишвәри дилиндә мәнсубијјәт категори-

ясынын формал эламәтләри нә форма, нә дә мәзмунча мүасир Азәрбајчан дилиндән фәргләнмир.

I шәхс (тәк), әсасән, -ым, -им//-ум, -үм, шәкилчиләри илә ифадә едилмишдир. Мәс.: Кечди өмрүм нәләвү зари билә сәндин ираг (К., 5); Шүкр ким табутумә нәззарә гылдын ағибәт (К.- 9); Көзләрим кирјанү көксүм јарәвү бағрым јаныб (К., 7); Мурадым, мәгсәдим, сидгим, шәфигим, мүшфигим, достим; Тәригим, мүршидим, пәрим, јолим, адабу әрканым (К., 61).

Түрколокијада мәнсубијјәт категоријасынын бу эламати һагғында бир сыра мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. В. В. Радлова көрә, I шәхсин формал эламати -м «мән» шәхс әвәзлијиндән төрәмишдир [89, 74; 91, 86]. В. В. Радловун бу фикри Г. И. Рамстедт, К. Броккелман, М. Рәсәнән, В. Котвич, Н. К. Дмитријев, А. Н. Кононов, А. М. Шербак, Н. Мирзәзадә, М. Нүсәјнзадә вә башгалары төрәфиндән мүдафиә олуномушдур. [128, 71; 94, 159; 57, 32; 89, 74; 176, 98; 104, 71, 72; 159, 68, 72].

Һәмин фикри Г. И. Рамстедтин дили илә десәк, лап гәдим дөврләрдә шәхс әвәзликләри исимләрдән сонра кәләрәк мәнсубијјәтлик ифадә етмиш, сонралар бу әвәзликләр өз вурғусуну итирмиш вә мүхтәлиф фонетик дәјишикликләрә уғрајараг шәкилчијә чеврилмишдир [128, 71, 72].

Е. В. Севортјана көрә, бу шәкилчинин бирбаша «мән» шәхс әвәзлијиндән төрәмәси бир о гәдәр инандырычы дејилдир [138, 42].

Биз исә биринчи груп мүәллифләрин фикри илә разылашыб - м мәнсубијјәт шәкилчисинин «мән» шәхс әвәзлијиндән төрәмәсинин төрәфдарыјыг.

II шәхс (тәк). Кишвәри «Диван»ында II шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин тәки -ын, -ин//-ун, -үн (сағыр нунла) эламәтләринин јардымы илә әмәлә кәлмишдир.

Мәс.: Мана дир хәлг ким јарун әчәб би мөһрү бәдхудур (К., 15); Бир сөз билә јүз мүрдәјә чан верди додағын (К., 12) вә с.

II шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин сағыр нунла ишләнмәси јалныз Кишвәри дилинә хас дејилдир. Белә бир хүсусијјәт истәр Азәрбајчан, истәрсә дә түрк дилләринин јазылы абидәләриндә, Орхон—Јенисеј [111, 31], гәдим ујғур [112, 38], Шәрги Түркүстан мәтнләриндә

[176, 98], гәдим өзбәк [175, 116, 130], һабелә түркмән дилиндә [90, 130] кениш јайылмыш вә һазырда мүасир түрк дилләринин әксәријјәтиндә (башгырд, татар, кумыг јакут, өзбәк, түркмән вә с.) ишләнмәкдәдир [57, 32, 34]. Марағлыдыр ки, бу һадисә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә тамамилә истифадәдән галдығы һалда, гәрб, чәнуб, һабелә шимал групу диалект вә шивәләримиздә индә дә ишләнмәкдәдир [11, 71; 10, 91; 73, 90].

II шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин дә мәншәјини бир сыра түркологлар «сән» шәхс әвәзлији илә бағлајыр [128, 71; 50; 94, 159, 181; 91, 86; 176, 98; 159, 68; 104, 71]. Бу мүлаһизәјә етираз едән Е. В. Севортјан јазыр ки, -ы (н) шәкилчисинин «сән» әвәзлијиндән төрәмәси инандырычы дејилдир. Биринчиси, буна фонетик һадисәләрин чәтинлији, мүрәккәблији јол вермәз. Дүздүр, сән-ан формасы, јәни с самитинин дүшмәси јакут дилиндә вардыр. Лакин бу хүсусијјәт дикәр түрк дилләринин һеч бириндә мүшаһидә едилмәмишдир. Икинчиси, н-н, һадисәси һәлә һәртәрәфли ајдынлашдырылмамышдыр [139, 42]. Һалбуки белә бир хүсусијјәт Азәрбајчан дилинин бәзи диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрир. Белә ки, Товуз рајонунун Араплы вә Ахылмаһмудлу кәнд шивәләриндә -сан//-сән хәбәр шәкилчисинин I шәхс тәкдә -ан//-ән, чәмдә -ыныз//-иниз//-унуз//-үнүз шәклиндә ишләнир: Мәс.: Сән кедирән, сиз кедириниз, сән билирән, сән бахыран, сиз бахырыныз вә с. [153].

Көрүндүјү кими, -сан//-сән шәкилчисинин илк сәси с дүшмүш, и сәси исә сағыр нунла әвәз олуномушдур. Белә ки, һәмин шәкилчи јакут дилиндә олдуғу кими -ан//-ән шәклиндә өзүнү көстәрир.

Демәли, I шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин «сән» әвәзлијиндән төрәмәси инандырычыдыр.

III шәхс (тәк, чәм). Кишвәри «Диван»ында III шәхсин тәки вә чәми дикәр јазылы абидәләрдә вә мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими -сы, -си- ы, -и шәкилчиләри васитәсилә ифадә олунар. Мәс.:

Нә јашурмәк кәрәк андин, хәтасы вар исә өлдүр
(К., 23);

Ғәмзәси хунриз, өзи нохиз, әлиндә тиги-тиз
(К., 134);

Лаби гөнчә, бели инчә, сачы сүнбүл, көзи нәркис
Додағы аби-һејван, јүзи күлнәры тапынча (К., 94).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра көркәмли түр-кологлар **-си, -и** мәнсубијјәт шәкилчиси һаггында фикир вә мулаһизәләр сөјләмишләр. [128, 69, 70; 57, 33; 139, 42; 89, 74; 91, 86; 176, 99; 104, 72; 246, 247]. В. В. Радлов вә Н. К. Дмитријевин еһтималына көрә **-ы, -сы** шәкилчиләри әп гәдим дөврләрдә **-ын -сын** формасында олмуш, сонралар һәммин шәкилчиләр **-н** сәсини итирәрәк **-ы -сы** шәклинә дүшмүшдүр. [57, 32]. Е. В. Севортјана көрә исә **-ы -сы** чох күман ки, III шәхси билдирән **-сын** әвәзлијиндән әмәлә кәлмишдир. Тарихәп мөвчуд олан һәммин әвәзлик өз изләрини әмр формасынын III шәхс тәкиндә горујуб сахлаја билмишдир. Сонралар **-н** сәс дүшүмү һадисәсинә уграмыш вә мүасир дөврдәки **-сы** шәкли алынмышдыр [139, 42]. А. М. Шербак да **-ы// -сы** шәкилчисинин мәншәјини әвәзликләрлә бағлајыр [176, 99] Һ. Мирзәзадә **-ы// -сы** шәкилчиләрини **о** шәхс әвәзлији илә бағлајараг, онун инкишафыны **о/у/и** шәклиндә верир [104, 246, 247].

I, II шәхс (чәм). Кишвәри дилиндә I вә II шәхсин чәми ишләк дејилдир. Буна чох аз тәсадүф олунур. Мәс.: Дүшмәдин **арамызә** азар бизари һәнуз (К., 25). Һәр ким олур **јарыңыз**, даш илә башын **јарыңыз** (К., 21). Кәһи дирәм ничәдүр хатири-**мүбарәкиниз** (К., 83).

Мәнсубијјәт шәкилчисинин II шәхс чәмдә сағыр нулла ишләнмәси һазырда гәрб, чәнуб, һәбелә шимал групу диалект вә шивәләримиздә мүшаһидә едилмишдир [11, 80; 10, 91; 73, 90].

II шәхс (чәм) мәнсубијјәт шәкилчисинин мәншәјиндән бәһс едән Н. К. Дмитријев вә А. Н. Кононов һәммин әләмәти ики тәркиб һиссәјә **-ын +ыз** ајырыр; **-ын II шәхс (тәк)** мәнсубијјәт шәкилчиси **+ -ыз** чәмлијин архаик формасыдыр [58, 68; 57, 32; 91, 86].

Дилчиләрдән бир групу (В. В. Радлов, Н. К. Дмитријев, Е. В. Севортјан вә б.) белә һесаб едир ки, **-быз** мәнсубијјәт шәкилчиси **биз/миз** шәхс әвәзлијиндән төрәмишдир [57, 32; 139, 42]. А. Н. Кононова көрә исә **-ымыз// -имиз** морфоложи әләмәти ики тәркиб һиссәдән **-ым +ыз** ибарәтдир, **-ым//им I шәхс (тәк)** мәнсубијјәт шәкилчиси **+ -ыз -из** гәдим чәмлик әләмәтидир [89, 74; 91, 83, 86]. Һәр ики груп алимләр **-з// -из** шәкилчисини гәдим чәмлик көстәричиси илә бағлајырлар. Лакин Н. К. Дмитријев башга бир јердә А. Н. Кононовун фик-

ри илә разылашыр вә бу мүнәсибәтлә гејд едир: «Әкәр **-ым** вә **-ым +ыз** мәнсубијјәт шәкилчиләрини мугајисә етсәк, ајдын олар ки, **-ыз** чәм шәкилчиси **-лар-ы** әвәз едир» [58, 68].

Биз биринчи груп алимләрин фикри илә разылашырыг, јәһни **-биз// -мыз** мәнсубијјәт шәкилчисинин **биз// миз** шәхс әвәзлијиндән төрәмәси фикринин тәрәфдары јыг.

«Диван»да бәзән мәнсубијјәт шәкилчиси поетиканын төләбинә ујгун олараг ишләнмир, башга сөзлә де сәк, мәнсуб әшја формал әләмәтсиз ишләнир. Мәс.: Шейх Сән'ан тәк нә **дин** галды, нә иманын мәнним (К., 69); Чаным дәһәнүн **фикридә** мәдум оласидур (К., 15); Јүзүн һәр күн көрүб, чана, чәмалын **гәдри** билмәздим; Дәриға, вәсл әјјами вүсәлын **гәдри** билмәздим (К., 60). Көкдә маһи-но **белә** јер **јүздәки** меһраблар (К., 112). **Көзләридин** су декүл, гандур дәмәләм ким ахар (К., 16).

Бу хүсусијјәт өзүнү дикәр јазылы абидләрдә дә бүрүзә верир. Мәс.: Әсрарнамәдә: Ганда варсан гојмә әлдән зикрини, **Көнүлә** бүт етмә дүңја фикрини [42, 33]. Шүһәданамамәдә: Бу хәбәрдән Јусифүн **гајғу** үстүнә гајғу артти [66, 195].

Мәнсубијјәт категоријасына хас олан белә бир чәһәт бир сыра мүасир түрк дилләриндә (түркман, гагауз, гараим, башгырд) [57, 34; 56, 58; 107, 137; 119, 112], һәмчинин Азәрбајчан дилинин бәзи диалект вә шивәләриндә [132, 120, 121; 73, 91] инди дә өзүнү көстәрмәк дәдир.

III Кәмијјәт категоријасы

Н. К. Дмитријев кәмијјәт категоријасы барәсиндә јазыр: «Түрк дилләриндә бу категорија вә онун әмәләкәлмә јоллары өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләрә маликдир ки, бу чәһәтләр ону рус вә Авропа дилләриндән фәргләндирир» [58, 65].

Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы морфоложи, лексик-семантик вә синтактик үсулла ифадә олунур.

1. Морфоложи үсулла

-лар, -ләр шәкилчиси түрк дилләриндә кәмијјәт категоријасынын ифадә формаларындан биридир. Һәммин шәкилчи әсас нитг һиссәләринә битишәрәк әшја, шәхс,

һадисә вә һәрәкәтин чәмлијини билдирир. Лакин -лар, -ләр шәкилчиси ән гәдим дөвләрдә дилин мүасир вәзијәти илә мүгајисәдә о гәдәр дә мәнсуллар олмамышдыр. Бу мүнасибәтлә В. Котвич гејд едир ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә чәмлијин әсас морфоложи әламәти кими чыхыш едән -лар, -ләр даһа гәдимләрдә аз ишләнмишдир. Мәһз бу сәбәбдән дә -лар, -ләр шәкилчиси илә јанашы бир сыра формал әләмәтләр дә (- t, -z, - an // - ān - van ~ gūn) кәмијјәт јаратмаг ишинә хидмәт етмишдир [94, 336].

-лар, -ләр шәкилчиси Орхон-Јенисеј абидәләриндә бүтүн сөzlәрә дејил, әсасән, чанлы варлыглары билдирән исимләрә артырылмышдыр.

-лар, -ләр шәкилчисинин мәншәји һаггында бир чох түркологлар (В. Шотт, О. Бетлинг, Б. Мункачи, В. Банг, Г. И. Рамстедт, М. Рәсәнән, В. Котвич, Т. Ковалски, Н. К. Дмитријев, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, Б. А. Серебренников вә б.) мүхтәлиф фикир вә мулаһизәләр ирәли сүрмүшләр [128, 94, 58, 89, 91, 58, 142, 14, 65].

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә һәмчинин Кишвәринин дилиндә -лар, -ләр шәкилчиси бүтүн нитг һиссәләринә артырылмышдыр. Мәс.: Галмышәм мән јарсыз, јар өзкәләрлән јар олуб (К., 5); Бисәрвү саманларә һәмханә булдум агибәт (К., 8); Јүрәкимдә чаклар чаки-кирибандин нә гәм (К., 45); Сәбзәләр һәр јани битмиш аби-һејвандур дирәм (К., 59); Нәләр чәкдүм мән ол намәрибандин (К., 138).

Кишвәри «Диван»ында кәмијјәти ифадә етмәк үчүн даһа бир нечә морфоложи үсуллардан — биринчи вә икинчи шәхсин чәмини билдирән -мы, -миз, -һыз, -һиз мәнсубијјәт шәкилчиләриндә истифадә олунмушдур. Һәмий шәкилчиләр һаггында мәнсубијјәт вә хәбәрлик категоријаларында бәһс едилмишдир.

2. Лексик-семантик вә синтактик үсулла

Азәрбајчан дилинин орта әср јазылы абидәләриндә јүкүш, икән, вары, бәси, бесјар, зијадә, биш, артыг, кәм, аз, чох, түмән, көп, галаба кими кәмијјәт мөһүмлә сөzlәрә тәсадүф едилир ки, бунларын бир гисми мүасир дилимиз үчүн архаикләшмишдир.

Арашдырмалар заманы Кишвәри «Диван»ында ашағыдакылара раст кәдик. Мәс.: Көп көрүбмән

түнд худ бивәфа адәм вәли (К., 37); Мәһри-көб көркүздүм, әмма мәһрибаны тапмадым (К., 135); Бу чәһан бағындә көб хари-чәфа чәктим вәли (К., 7); Ки әмри вафир олсун, әгли камил (К., 139); Бир декүл, ики декүл ким бивәфасыз варыһыз (К., 21); Әрзә гыл мискинликим јолдашларын варисинә, Аләмин варисинә, бил өмримүн варисинә (К., 91); Сәадәтнамәдүр бу ки, өмрүмни зијад етмиш (К., 122); Имас мән ашиги бесјар тале (К., 138); Артуг диләсәм бағримә бычаг урәсән (К., 147).

Кәмијјәт категоријасынын лексик ифадә васитәләриндән олан сәјларын Кишвәри дилиндә мүасир дилимиздән фәргли һеч бир хүсусијјәти јохдур. «Диван»да мигдар сәјларыны дүзәлдән тәклик, онлуг, јүзлүк, миһлик мүасир Азәрбајчан дилиндән фәргләһмир.

Кәмијјәтин лексик үсулла ифадә васитәләриндән бири дә мәнәча топлулур билдирән сөzlәрдир. Топлулур вә ја чохлуг блдирән бәзи сөzlәр әшја вә шәхсләрин чәмлијини көстәрир.

«Диван»да топлу, мәнәда ишләнән ешг әһли, дәрл әһли, халг, чәһан, мүлкү мал вә с. кими сөzlәр мәнәча чохлуг билдирсә дә, шәкилчә тәк формададыр.

Абидәдә башга дилләрдән кечмиш, даһили флексија нәтичәсиндә јаранмыш чәм һалында олан сөzlәрә дә раст кәлирик. Мәс.: Фәләк өврагинә сығмәз һекајәт (К., 46); Гул Кишвәри үшшаг ара бир әһли-һөвадур (К., 12).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «түрк дилләриндә башга дилләрдән кечмиш, даһили флексија илә јаранмыш чәм һалында олан сөzlәр, тәк һалда олан сөз кими гәбул едилир вә јенә дә кәмијјәт категоријасы шәкилчиләрини гәбул едир» [58, 67].

Кишвәри дилиндә сөzlәрин чүт-чүт ишләнмәси, тәкрары илә дә чохлуг анлајышы билдирән сөzlәрә раст кәлирик. Мәс.: Санәсән ким ләбләри ичиндә гат-гат бали бар (К., 127); Парә-парә һичр әлиндән сәрбәсәр пира-һәним (К., 128); Вүчудим хирмәни һичр отидин пар-пар јанәр һәр јан (К., 66); Ләбләриндин чүр'ә-чүр'ә меј ки, дамды топрағә (К., 111); Ани истәр кәзәрмән ханә-ханә. Көзүмдин јаш ахыдуб данә-данә (К., 139).

IV Хәбәрлик категоријасы

Мүхтәлиф морфоложи әләмәтләрин јардымы илә әмәлә кәлән хәбәрлик категоријасы, демәк олар ки, бүтүн дөвләр әрзиндә ејни чүр олмушдур.

Кишвәри «Диван»ында морфоложи үсулла дүзәлән хәбәрлик категоријасы һәм мүасир Азәрбајчан дилинә ујғун, һәм дә фәргли хүсусијјәтләрә маликдир.

I шәхс тәк -j-әм. Мәс.: Нә хошәм, нә нахошәм бил-мәм нә һаләтдүр мана (К., 4); Мән бәләвү дәрдү мөһнәт дағынын гәпланијәм (К., 48); Сәнсиз ол биханү-ман ким вар идим, **варәм** һәнүз, Ејлә рүсваји-чәһан ким вар идим, **варәм** һәнүз (К., 23) вә с.

I шәхсин әләмәти олан -м шәкилчисинин мәншәји һагғында В. В. Радлов јазыр ки, биринчи шәхсин мән-субијјәт шәкилчиси олан -м, «мән» шәхс әвәзлијинин их-тисар олуңмуш формасыдыр. В. В. Радловун бу мулаһизәсини Г. Рамстедт, К. Броккелман, В. Котвич, Н. К. Дмитријев, А. Н. Кононов, А. М. Шербак, Г. Мирзәзәдә, М. Гүсејнзәдә вә б. мүдафиә етмишдир. [128, 71, 94, 159; 57, 32, 89, 74; 176, 98; 104, 71, 72; 159, 68, 72]. Белә ки, В. В. Радловун ирәли сүрдүјү бу мулаһизәси, һәмчинин хәбәр шәкилчисинә дә аиддир.

-j (әм) шәкилчисинин тарихән **ман, мән, мен, мин** шәхс әвәзлијиндән төрәмәси инандырычыдыр. Чүнки һәм мүасир Азәрбајчан дилиндә (һәмчинин орта әср јазылы абидәләриндә) ишләнән -j -әм, һәм дә јазылы абидәләрин дилиндә олан **-ман, -мән, -мин, -бен** мәзмунча ејни функ-сијада чыхыш едирләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир кумыг дилиндә хә-бәрлик категоријасынын I шәхс тәки **-мен,** мүасир, өзбәк вә гарагалпаг дилләриндә исә **-ман** шәкилчиләри илә иш-ләнир.

Кишвәри дилиндә I шәхс хәбәрлијин тәки, ејни за-манда, **мән** формасы илә дә ифадә олуңмушдур. Мәс.: О көзи бимардин ајру гәрибу хәстәмән (К., 14); Мәни бир чам ичүн саги әкәр өлдүрсә **разимән** (К., 122).

II шәхс тәк -сан -сән. Мәс.: Чан вер ики ләбиндин, әкәр јарсән мана (К., 38); Кәлкил ахыр, еј мәним чанү чәһаным, **хандәсән?** (К., 68). Сән ол **Јусифсән,** еј дил-бәр ки, Кән'андә олә билмәз (К., 26); Бир кәлүб **сор-мәзсән** ахыр бөјләм олур јарлығ (К., 27).

Түркологларын әксәријјәти II шәхсин тәкини дә I шәхсин тәки кими шәхс әвәзликләри илә бағлајыр. Бәзи мулаһизәләрә көрә, хәбәрлик категоријасынын көстәри-чиләри өз мәншәји е'тибарилә мүстәгил сөзләр олмуш-дур. Белә ки, шәхс әвәзликләри ән гәдим дөврләрдә сөз-

ләрдән сонра кәләрәк хәбәрлик функсијасы ифадә ет-миш, лакин заман кечдикчә онлар өз вурғусуну вә мүс-тәгиллијини итирәрәк үнсүр һалына дүшмүшдүр [59, 6; 139, 18; 90, 128; 89, 222; 52, 113; 168, 168].

III шәхс тәк. Кишвәринин дилиндә III шәхсин тәки, әсасән, **-дур// -дүр// -дир** вә **-дурур** шәклиндә ишләнмиш-дир.

-дур// -дүр. Мәс.: Сајрудур дәрман үчүн һәбби-нәбат алмыш кәлүр (К., 20); Әшки-күлкүнум **шәгајигдүр** ким ачылғај бәһар (К., 16); Јүз чевирмә ешгдин јәхши-јәман кәр хәлгдир (К., 3).

-дурур. Тарихән јазылы абидәләрин дилиндә өз әкси-ни тапмыш бу формал әләмәт Кишвәри дилиндә кениш јайылмышдыр. Мәс.: Сачун **фикридурур** көңлүмдә јох тәскини аунчүн (К., 10); Кимдурур аләмдә ким, ол ра-һәти-чан истәмәз (К., 130); Шәм' тәк **дудидурур** чизкин-дүрән фанусни (К., 115); Чүн билүрсән Кишвәринин дәрди **дәрмандурур** (К., 103); Ким бәһар олғәч каһи **күндүрур,** каһи јағыш (К., 123).

Гејд етмәк лазымдыр ки, түрколожи әдәбијјатда бир сыра дилчиләр һаглы олараг **-дур** шәкилчисинин мәншә-јини **дурур** илә бағлајырлар. Онлара көрә «дурур» сөз-ләрин сонуна гошулараг хәбәрлик чалары јаратмышдыр. Лакин дилин сонракы инкишаф мәрһәләләриндә «дурур» мүәјјән фонетик һадисәләрә уграмыш, өз вурғусуну вә мүстәгиллијини итирәрәк үнсүр һалына дүшмүшдүр [59, 56; 90, 128; 168, 68; 104, 86, 87; 121, 215].

I—II шәхс чәм. Кишвәри дилиндә I—II шәхсин чәми ишләк дејилдир. Һәләлик бир јердә I шәхс чәмә тәсадүф етдик. Мәс.: Биз мәләмәт кујинүн овбашләринин **итиүз** (ايتيوز) (К., 26).

Орта әср јазылы абидәләрин дилиндән ајдын олур ки, биринчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн XVIII әсрә гә-дәр -з шәкилчиси -к, -г шәкилчисиндән даһа ишләк ол-мушдур [104, 89]. Н. К. Дмитријев -з үнсүрүнүн чәм әлә-мәтинин гәдим шәкилчиләриндән олдуғуну гејд едир [59, 14]. Мүасир Азәрбајчан дили үчүн архаикләшән «-з шәкилчиси бир сыра мүасир түрк дилләриндә (баш-гырд, өзбәк) ишләнмәкдәдир» [90, 83]. Ә. Дәмирчизәдә гејд едир: «-ыз// -из// -уз// -үз шәкилчиләри **биз** әвәзлијинин биринчи самитинин ихтисарындан төрәмишдир» [52, 114].

III шәхс чәм. «Диван»да чох аз ишләнән III шәхс чәм-дүрләр шәклиндә өзүнү көстәрир. Мәс.: Ханүман фикриндәдүрләр рузи-шәб хәлги-чәһан (К., 12).

ИСИМ

САДӘ ИСИМЛӘР

Кишвәри «Диван»ында ишләнән исимләри мәншәји-нә көрә ики гурупа бөлмәк олар:

I Әслән Азәрбајчан, јахуд түрк мәншәли исимләр

а) Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән исимләр.

б) Мүасир Азәрбајчан дили үчүн архаик һесаб едилән исимләр.

а) Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән исимләр. Белә исимләрин әсас гисмини Азәрбајчан дилинин өз сөзләри тәшкил едир. Мәс.: үз, көкс, бағыр, даш, ган, көнүл, кирпик, ешик, јанаг вә с. (Кишвәри).

Кишвәридән ики әср сонра јашамыш шаирләрин әсәрләриндә јенә ејни сөзләри көрә билирик. Бу сөзләр истәр Кишвәридән әввәл, истәрсә дә сонра фонетик тәркибини олдуғу кими сахламышдыр. Мәс.: ган, көнүл, үз, даш, чејран, ағыз, ганат, гуш, бағыр вә с. (Әмани-Гөвси вә Саиб Тәбриздән). XIX вә XX әсрләрдә М. Ф. Ахундов, Закир, Чәлил Мәммәдгулузадә, С. Вурғун вә башгаларынын дилиндә јенә дә ејни исимләр ишләнмишдир [104, 91].

б) Архаик исимләр. Кишвәри дилиндә тәсадүф етлјимиз архаик сөзләри нәзәрдән кечирәк: түн (кечә)—Чанү дил һәр бири бирјан дүшдиләр һичран түни (К., 3).

дан/ (сабаһ. сүбһ)—Әкәр бу кечә дана галур-сән (К., 71); Кечә данадакин кирпикләримдин, Јүзүмә ган дамар оғлан сәнүнчүн (К., 75);

киши (инсан)—Ришәтеји-чаны позулмуш бинәва јох-дур киши (К., 113); Јар олмасун кишика јәман е'тигад-лығ (К., 28).

килк (гәләм)—Килки-гүдрәтдән јазылмыш аризин-дә хәтти-сәбз (К., 33); Ки килки-гүдрәти анын мијан верди сана му тәк (К., 41).

тавар (мал)—Мәһрибанәм һәгг билүр чан бирлә таварәм сана (К., 5).

Бу сөз бә'зи диалект вә шивәләримиздә «давар» (мал-гара) шәклиндә өз изини сахламышдыр.

питик (мәктуб)—Јар көндәрмиш питик ким Кишвәри-ни өлдүрүн (К., 4); Мәни ол хосрови-хубан питик бирлә ки јад етмиш (К., 122). XIII—XVII әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә ишләнән бу сөзә башга түрк дили абидәләриндә дә (Тәфсир, Бәдаул-лүғәт вә с.) раст кәлирик [104, 69].

тилбә (дәли)—Еј пәри, мән тилбәни кәр јад гылсән вәгтидүр (К., 20).

улус—ел, халг—Гудуз ит кими гадырлар мәни көрчәк улус һәр јан (К., 98).

Бу сөзә диалект вә шивәләримиздә раст кәлмәк олар. сәггағ (чәнә)—Сәггағи чәннәт әлмаси, тәнү әндами мәрмәр тәк (К., 42).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Диван»ын һәм Бақы, һәм дә Дашкәнд нүсхәләриндә сәггағ сөзүнүн алтындан фарсча зәнәх (زنج) кәлмәси јазылмышдыр.

әјағ (пијалә, гәдәһ)—Хани дөвләт ким әјағ ичиб әјағыны өпәм, Бир әлимдә бу әјағ, бир әлимдә ол әјағ (К., 31).

Әјағ сөзүнүн гәдәһ, пијалә мә'насында ишләнмәси түрк дилләринин әксәријәтиндә мушаһидә олунур. Бу сөз орта әср Азәрбајчан дили вә гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә ишләнмишдир [36, 174; 97, 136; 96, 356; 42, 25, 26].

алтун (гызыл, гызыл пул)—Јүзүм алтун кимидүр бу вәчәдин ким һалија (К., 128).

Бу сөз гызыл пул мә'насында «Әсрарнамә»дә дә ишләнир. Мәс.: Киши ким боилә олсә саһиб-тач, Өләндән сонра-бир алтунә мөһтач [18 б].

Азәрбајчан дилинин ән гәдим јазылы абидәси сајылан «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларынын дилиндә алтун сөзү мүасир дилимиздәки гызыл мә'насында, гызыл сөзү исә гырмызы мә'насында ишләнир.

Алтун сөзү мүасир түрк, уйғур вә башга дилләрдә ејни мә'наны ифадә едир [97, 137; 36, 81, 82]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу сөз дәнә-дәнә ишләнир [127, 1, 405, 130]. Алтун сөзү мүасир дилимиздән чыхмыш олса да, узун мүддәт дилимизин лүғәт тәркибиндә ишләнмиш, классикләримизин вә совет јазычыларымызын әсәрләриндә олмуш (Ч. Чаббарлы, Н. Чавид, С. Вурғун), сонралар ејни мә'налы гызыл сөзүнүн тә'сири нәтичәсиндә дилдән сыхышдырылыб чыхарылмышдыр [42, 29].

дануг (шаһид)—Дә'ви меһримгә дануг тартадурмән аһни (К., 136).

Тәхминән XVII әсрә гәдәрки Азәрбајчан җазылы аби-дәләриндә **дануг//таныг** сөзләри шаһид сөзүнә нисбәтән фәал олмушдур.

нәстә (шеј)—Ана һәр нәстә ким тәһри вирүбдүр бари көкчәкдүр (К., 15).

Орта әср Азәрбајчан дили аби-дәләриндә **нәстә** сөзү чоһ вахт **нәснә** шәклиндә дә ишләнмишдир.

ојмаг (јер, јурд)—Нә һөрмәтлүјәм ол **ојмаг** ичиндә (К., 88).

гарчыгај (гызыл гуш)—Еј гәбаи-сәбз илән сәрвү әф-разым мәнүм. **Гарчыгај** бичилү, лачин көзлү шәһбазим мәнүм (К., 48).

Гарчыгај сөзү ејни бејт тәркибиндә «Диван»ын Даш-кәнд нүсхәсиндә сәһ. 127^а -да ишләнмишдир. Бу сөзә «Шүһәданамә»нин дилиндә дә тәсәдүф етдик. Мәс.: Кәк-лик чоһлуғындән **гарчагајнун** гајғуси јох [173, 276^а]. Бу исим фонетик дәјишикликлә Вагифин дилиндә дә ишлән-мишдир. Мәс.: Чилвәси **гарычгај**, чыггасы шаһбаз [38, 29]. **Гарычгај** чилвәлим, тавуз бәзәклим [38, 88]. Һәмин сөз дикәр түрк дилләриндә дә өзүнү көстәрмишдир. Мәс.: **карчыгај-доған кушу, гарчуғанан азғуни** [66, 146].

«Түрк системли дилләрин чоһунда мөвчуд олан бу сөз Абушга лүғәтиндә тоған//доған-шаһин сөзүнүн сино-ними кими верилир ки **доған** сөзүнә бизим җазылы мән-бәләрдә дә тәсәдүф олунур» [22, 32].

Кишвәри дилиндә бир сыра садә исимләр дә вардыр ки, һәмин сөзләр мә'нача дејил, формача, фонетик чәһәт-дән дәјишмишдир. Мәс.: ев-ив, үз-јүз, илан-јилан, од-от, торпаг-топраг, јуху-ујху, үрәк-јүрәк, улдуз-јулдуз вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тарихән түрк дилләри үчүи мүштәрәк олан сөзләрин бөјүк бир гисми кетдикчә Азәр-бајчан дилиндә архаикләшдијиндән, сонралар, XVIII әсрдә артыг әдәби-бәдии әсәрләрин дилиндән тамамилә чыхмышдыр. Бунларын јалныз аз бир гисми мүасир ши-вәләримизин бә'зиләриндә галмышдыр. Башга түрк дил-ләриндә җазылмыш әсәрләрин дилиндә ишләнән һәмин сөзләр үчүн дә тәхминән ејни фикри сөјләмәк мүмкүн-дүр. Хорезминин «Мәһәббәтнамә» әсәринин дил хүсусиј-јәтләрини изаһ едән Әмир Нәчип өкүш, гаһуғ, әсрүк, ба-ғыр, түн (дүн) вә с. бу кими сөзләрин мүасир өзбәк ди-линдә архаикләшдијини гејд едир [105, 39; 156, 128, 156].

II Әрәб вә фарс дилиндән кәлмә сөзләр

Кишвәри «Диван»ында сал, маһ, дөват, дүшнам, чаһ, фәрәс, руз, шәб, душ, әндуһ, гәм, әһл, ешг, һәгг, вәсл, һичран, һираһән, ашуб, һачәт, шәрмәндә, тәвана, мә'му-рә, навүк, мәләд, үмид, чәфа, әһвал вә с. бу кими алын-ма исимләр дә өзүнү көстәрир. Нүмунәләрә мүрачият едәк: Ким кечәр биздән хәбәрсиз мунчә салү **маһлар** (К., 19). Нә мән мүхлисә әсирәм ол зәнәхдан **чаһинә** (К., 19); Кишвәри бир атындурур бојнинә тах **фәрәс** ки-ми (К., 117); Гаһлу кирпикдән гәләм, көздән **дөват** ал-мыш кәлүр (К., 20) вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Кишвәри дилиндә ишләнән бу типли лексик ваһидләрин бә'зиси чоһ аз дәјишиклик-ләрлә дилимизин лүғәт тәркибиндә галмыш, бир гисми исә мүасир әдәби дилимиздә истифадән дүшмүшдүр.

Бу типли сөзләрдән олан исимләрин бә'зиси мүрәккәб сөзләр вә изафәт бирләшмәләри шәклиндә дә өзүнү көстәрир.

ДҮЗӘЛТМӘ ИСИМЛӘР

Исим дүзәлдән шәкилчиләр бир тәрәфдән адлара гошулараг онлардан јени мәзмунлу исимләр әмәлә кә-тирдикләри кими, фәлләрлә дә ишләнәрәк мүхтәлиф мәзмунлу исимләр јарадыр. Бу чәһәтдән исим дүзәлдән шәкилчиләри ики група ајырмаг олар.

1. Адлардан исим дүзәлдән шәкилчиләр

-лығ, -лиғ (ليغ), -лик (ليك), -лиғ (ليق), -луғ (لوق)
-луғ (لوغ), -лүк (لوك), -лух (لوخ).

Гәдим тарихә малик олан бу морфоложи әләмәт бү-түн дөврләр әрзиндә җазылы аби-дәләрдә ишләк олдуғу кими, Кишвәри «Диван»ында да актив бир шәкилчидир. Мәс.: Бир кәлүб сормазсән ахыр бојләм олур **јарлығ** (يارليغ) (К., 27); Ким олә азарлығ (آزارليغ), Лејк олми-јә **бизарлығ** (بيزارليغ), (К., 27); Нечә **јәхшилиғ** (يخشيليق) гылуर्मән гәсди-чан гылмәгдәдур (К., 11); Нә јаримдин вәфа көрдүм, нә **хошлуғ** (خوشلوق) рузикарим-дин (К., 10); Мүмкүн ирмәз дағи сурәт бағлајә **мә'-мурәлиғ** (معمورەليغ) (К., 13); Вермәдүк чан јүзүнә

гаршу зеһи шәрмәндәлик (شرمندەليك); Мүмкүн олмаз чүн сана, еј дил, анулә достлуг (دوستلوق) (К., 36); Һәр нечә гылсә савухлук (ساوخلوق) бу бәһаримдур мәним (К., 55); Зәифлигдин (ضعف ليغدين) гуллуғуна варә билмән нејлајим (К., 57).

Мисаллардан көрүндүјү кими, абидәнин дилиндә -лығ вә онун фонетик вариантлары Азәрбајчан сөзләри илә бәрабәр, әрәб вә фарс дилләриндән алынған сөзләрә дә гошуларағ дүзәлтмә исим әмәлә кәтирмишдир.

Түрколожи әдәбијјатда бу шәкилчинин бир нечә мәнасы: јер, заман, әшја, пешә, вәзифә, һал, вәзијјәт, топлулуг, мүчәррәд аңлајыш, андијјәт вә с. кәстәри-лир. [88, 67, 69].

Бә'зи тәдгигатчылар (В. В. Радлов, П. М. Мелиорански, Ф. Е. Корш, А. М. Шербак вә б.) -лык (лік) -лик (-лік) вә -лығ (-лік), -лиг (-lig) шәкилчиләрини фонетик вариантларына, һәмчинин мә'на хүсусијјәтләринә көрә фәргләндирмиш вә бир сыра мұлаһизәләр ирәли сүрмүшләр [176, 110, 112].

Абидәдә -лығ, -лик бә'зән -мағ, -мәк мәсдәр шәкилчи-синдән сонра артырылып ки, нәтичәдә фе'лин мәсдәр формасы субстантивләшир. Мәс.: Та гәрәсин дәрди-дил јазмағлиғә чәл гылмәзәм (К., 51).

Марағлыдыр ки, белә бир чәһәт һазырда Нахчыван групу диалект вә шивәләриндә чох кениш јајылмышдыр [10, 111 112].

-даш/-таш—Шәриклик, ортағлығ, һәмрә'јлик вә с. мә'на чаларына малик олан бу морфоложи әламәт өз ифадә мәзмунуна көрә тәхминән бүтүн түркдилли халғ-ларын әксәријјәтинин дилиндә олдуғу кими галмышдыр.

Кишвәри дилиндә һәмнин шәкилчијә, аз да олса, раст кәлмәк олур. Мәс.: Ки, сормәз һалуни бир нечә күндүр ол гәрадашын (К., 43); Истамән бади-сәба ким олә јолдашын сәнин (К., 44); Сана хуршид олуб дајә, Мәси-һадур әмикташын (К., 43).

XIII—XIV әсрләрдән башлајарағ мүасир дөврүмүзә гәдәр мөвчуд олан әдәби әсәрләрин дилиндә -чи шәкил-чиси актив вәзијјәтдә олмушдур. Бу шәкилчи әсасән, исим көкләринә битишәрәк дүзәлтмә исимләр әмәлә кә-тирир.

Пешә, сәнәт, мәшғулијјәт, хасијјәт, кејфијјәт вә с. мә'на чаларлары ифадә едән бу морфоложи әламәт истәр

Гәдим вә орта әср јазылы абидәләриндә, истәрсә дә мұа-сир түрк дилләриндә олдуғча кениш јајылдығы һалда, Кишвәринин дилиндә исә чох аз мұшаһидә олунур. Ми-саллара мұрациәт едәк: Гәбримдә чу сорғучу көрә рәһм ејләјәсидүр (К., 103); Гыл овчи гајғусин чәкмәз чәһан зирү зәбәр булсә (К., 18);

чуғ—О гәдәр дә јајылмамыш бу шәкилчи әсасән, ки-чилтмә, охшама, нәвазиш, иронија билдирән исимләр әмәлә кәтирир. Мәс.: Өлдүрмә чур илән мәни еј бивәфа-чуғум, Бир гулчуғазунәм сәнүн, еј падшаһчуғум, Бир гәтлә сормадын ки, хани ол кәдачуғум (К., 49),

Абидәдә һәмчинин алынма дүзәлтмә исимләр дә иш-ләнир. Мәс.: Вәһ ким, ол наашина һәддән ашурди јадлығ (К., 29); Ол мүсафир тәк ки јанындә нәмәкдан бағлады (К., 111); Јүзидин бүрг көтүрди ол пәривәш, еј көнүл (К., 34) вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Азәрбајчан дилчиләринин бир чоху (түркологларын да бә'зиси) һәмнин алынма сөз-ләрлә бирликдә дилимизә кечмиш шәкилчиләри исим әмәлә кәтирән шәкилчиләр кими характеризә етмәјә ча-лышырлар. Лакин әслиндә һәмнин шәкилчиләр түрк дил-ләриндә мүстәғил ишләнмир, анчағ алындығы дилдә иш-ләндији сөзләрлә бирликдә бу вә ја дикәр түрк дилинә дахил олмушдур» [69, 27].

2. Фе'лләрдән исим дүзәлдән шәкилчиләр

Кишвәри дилиндә фе'лләрдән исим дүзәлдән шәкил-чиләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

-уг—Гәдим тарихә малик олан, мүасир Азәрбајчан дилиндә бир о гәдәр дә ишләк олмајан бу шәкилчи Киш-вәри «Диван»ында да аз ишләнир. Мәс.: Дә'ви меһримғә дануг тартадурмән аһни (К., 136).

-ыш-иш Фе'л көкләринә битишәрәк дүзәлтмә исимләр әмәлә кәтирир. Мәс.: Ејб имәз сормәғ кәлиш һандандур, еј мәрра јикит (К., 9). Хејрлү бахыш декүл гојун сару гәссабнын (К., 39); Һәр енишә бир јоғишдур, бир јоғишә бир ениш (К., 123); Налеји-бүлбүлдин гылуру мәтбухи-кәкликдин јериш (К., 123).

Мүасир дөврүмүздә -иш шәкилчиси даһа чох мөһсул-дар олмушдур (гачыш, удуш, учуш, јарыш, көндәриш, билдириш).

-иш шәкилчиси мә'на вәзифәсинә көрә түрк дилләрин-дә мүштәрәк бир шәкилчи оларағ галыр.

-иш шәкилчиси ичра олуна ишин үсулуну (А. Н. Кононов), иш вә ја просесин формасыны, үсулуну (Н. К. Дмитријев), иш просесини (В. Н. Хангилдин) билдирир. -иш шәкилчисинин инкишафындан ајдын олур ки, Азәрбајчан дилиндә бу әламәт һәлә XIV—XV әсрләрдә јени сөз-истилаһ јарадычылығында да иштирак етмишдир. Нәсими, Хәтаинин дилиндә раст кәлдијимиз, **елмин** синоними олан **билиш** сөзү буна чанлы сүбүтдур [104, 102].

-гун—Бу шәкилчи, әсасән, һадисә, вәзијјәт вә с. билдирән исимләр әмәлә кәтирир. Мәс.: Шәфәги-күн булсә ај рәнки, бәли, лазым ирүр **гыргун** (К., 82).

-ым—Бу шәкилчи өлчү, һадисә, һиссә, мигдар вә с. билдирән исимләр дүзәлдир. Кишвәри дилиндә чох аз ишләнир. Мәс.: **Артымы** булмәз, сән әкәр гылмәјәсән аллаһ, аллаһ (К., 143).

МҮРӘККӘБ ИСИМЛӘР

Кишвәри дили үзәриндә апарылан мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, мүрәккәб исимләрин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләриндән әмәлә кәлмишдир. Бунлар ашағыдакылардыр:

1) Лексик-синтактик јолла ики исмин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб исимләр. Мәс.: Кәл, еј **күлдәстә**, бағи-чәһани чәкмәкил дамән (К., 13); һәмдәми **аһү-фәған** ким вар идим, варәм һәнуз (К., 23); Ки јәнәр шәлә аһымдин, ана **балү-пәр** галмәз (К., 25); Гашынлә **гәдд-назын** кетти кәзүмдин әмма, Нуну әлиф галупдур кәк-сүмдә јадикарын (К., 35).

2) Сифәтлә исмин бирләшмәсиндән дүзәләнләр. Мәс.: Рузи гылды бу **гәрајүзлүк** бизә тәгдиримиз (К., 25); Чаным гәрәкәз чанымә чанан гәрәкәз (К., 149).

3) Лексик-синтактик вә морфоложи јолла исимлә сифәтин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб исимләр. Мәс.: Сәвадүл-вәһһи-фиддарејн ирүр үшшагә **јүзағлыг** (К., 69); Кәзүмдә гыл вәтән, еј сәрвбојлу (К., 25). Ол һәмән јаридурур галды сана **јүзгәралыг** (К., 27).

Нүмунә үчүн вердијимиз мүрәккәб исимләрдән ајдын олур ки, бу нөв исимләрин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләриндән әмәлә кәлир. Белә бир гурулуш бүтүн дөврләр әрзиндә сабит олмушдур.

СИФӘТ

Әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән сифәт бүтүн дөврләр әрзиндә өз сабитлијини горујуб сахлаја билмишдир.

Сифәтин гурулушча үч нөвү вардыр: 1) садә (вә ја әсли); 2) дүзәлтмә; 3) мүрәккәб.

САДӘ СИФӘТЛӘР

Кишвәри дили үзәриндә апарылан мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, сифәтләр өз лүғәви мәнәсы вә синтактик вәзифәси етибарилә чохчәһәтли вә зәнкиндир.

а) «Диван»да ишләнмиш садә-әсли сифәтләрин чоху истәр дилимизин лүғәт тәркибиндә, истәрсә дә лүғәт фондунда һеч бир дәјишиклијә уғрамамыш, мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими өзүнү кәстәрмишдир. Мәс.: **Сару** дон ичиндә чәмалын күл кими (К., 39); Зәфәрани-јүзүм үзрә **гырмызы** донун кәрүб (К., 16); Нечә ким ол кафири-бәдху **гызыл** ганым төкәр (К., 109); Еј дони гызыл, бәнизи **гызыл** мишки күләлә (К., 93); Јүз чевирмә ешгдин **јәхши-јәмән** кәр хәлгдир (К., 3); **Көкчәк** ләбиндән кәр гылур јүзүн билә дәви күнәш (К., 11) вә с.

б) Шаирин дилиндә елә түрк мәншәли сөзләр вар ки, бу лексик ваһидләр ја тамамилә архаикләшәрәк әдәби дилдә, о чүмләдән диалект вә шивәләрдә истифадәдән галмыш, ја да әввәлки мөвгејини итирәрәк форма вә мәнә мунча дәјишиклијә уғрамышдыр. Мәс.: **гари-гоча, гоча**-лыг. Башына сәдәгә бир **гари** гулами (К., 114); Јатур бир **гари** ит ол астанәдә (К., 95); Кишвәри **гари** гулундур сүрмә гапындән ани (К., 42).

Гари сөзүнә һәм сифәт, һәм дә субстантивләшмиш һалда дикәр абидәләрдә дә раст кәлирик. Мәс.: **Гари** дүшмән дост олмәз [85, 12]; **Гарылыг** күчләнүб мәнә басды (Шүһ., 46^а).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә анчаг гоча гадына дејилән бу сөз илкин мәнәсында шифаһи халг әдәбијјатында дә ишләнмишдир. Мәс.: Ашыг бу ил **гарыды** (Ашыг Сары). Бу бастанын хијарлары **гарыјыб**. [13, 118]; Бу сөз дикәр түрк мәнбәләриндә дә өзүнү кәстәрир [66, 151]. **сарыг—сары**—Бу **сарыг** јүзүм гызарсајды шәраби-вәсл илә (К., 141).

гати—Мүстәғил мәнәја малик, әсасән чох сөзүнүн синоними олан гаршы, габаг, мүгабил, бәрк, сәрт, мөһкәм мәнәларында чыхыш едән бу сөз јериндән асылы олараг ади дәрәчәли сифәт вә зәрф кими өзүнү кәстәрмиш, бәзән хәбәр функцијасында ишләнмишдир. Мәс.: Гамыш төк охләрин бәс ким кәлүрсән **гати** јанидин (К., 99); Ким хәстә тәки **гати** муналмишәм (К., 53); Дәрдим **гатидүр** бу кечә лүтф ејләкил, еј дост (К., 93).

Гати Азербайжан сөзүдүр. Нәмин сөз «Китаби-Дәдә Горгуд»да, Фүзулинин вә «Шүһәданама»нин дилиндә дә ишләнмишдир. Мәс.: Ол буға **гати** даша бујнуз урса ун кими үјүдәрди [85, 19]; **Гати** көнлүн нәдән бу зүлмилә бидадә рәғибдир [152 368]; **Гати** сөз ана сөјләмәјүб хатиринаә тәсәлли верәсән (Шүһ., 21^а).

әсән—сағ-саламат—Шүкр, бари ким, сәни бир дахи көрдүк сағ-әсән (К., 65). Бу сөз нәмин мә'нада «Китаби Дәдә Горгуд» абидәсиндә вә Хәтаи әсәрләриндә дә иш-ләнир [163, 68].

Әсән сөзү мүасир түрк, газак вә гырғыз дилләриндә ишләнмәкдәдир.

Әсрүк—сәрхош—һәр нечә **әсрүкдур**, вар андә бир һүшјарлығ (К., 27).

в) Шаирин әсәрләриндә әрәб, фарс дилиндән алын-мыш сифәтләрдән дә истифадә едилір. Мәс.: Атәши-меј-дин, күлүм, күлкүн јәнағын тәрләмиш (К., 40); **Зәрдү лағәрдүр** вүсәлын хирмәниндән ајрылыб (К., 19); Ника-ра, лаләвәш **мишкин** данә халың, Күлә гонмыш чибин, ја одә дүшмиш бир сәмәндәрдүр (К., 18); Еј дәнанын **бәс-тәвү** лә'ли-ләбин иннаб тәк (К., 39); Бир нечә **бәд** меһр-ләр ани пешиман гылдылар (К., 13); **Сижәһ** чешмани Кәшмири, күл әндамани Гыпчаги (К., 110); Булди сәнсиз рузикарым **тирәвү** бәхтим гәрә (К., 101); Вәһ ки, бу **шум** тәлеимдин рәсми-һәсан галмады (К., 107).

Нүмунәләрдә көстәрдијимиз алынма сифәтләрин әксә-ријјәти демәк олар ки, диқәр орта әср јазылы абидәлә-риндә дә ишләнир. Лакин «шум» сөзү актив олмадығы үчүн онун үзәриндә дајанмағы лазым билдик. Бу сөз әрәбчә хошакәлмәз-пис мә'насына ујғун кәлән сөздүр. Орта әср јазылы абидәләриндә бу сөзә «Шүһәданама»нин дилиндә [66, 199] раст кәлдик. Мәс.: Оғлумун ганини бир **шум** таифәләрдән көрә идиләр ки, нечә алуր идүм [173, 224^а].

Диалект вә шивәләрдә нәмин сөзүн изинә раст кәл-мәк мүмкүндүр. Мәс.: Бу нә **шумбаш** ушахды [13, 475].

Шум сөзү фарс дилиндә нәһс, уғурсуз мә'наларыны ифадә едир. Бу сөз илк мә'насында мүасир түркмән ди-линдә ишләнмәкдәдир. В. В. Радлов нәмин сөзүн түрк дилләриндә әчаиб мәхлуг, бәдбәхт, һижләкәр, ачығлы вә с. мә'налар ифадә етдијини көстәрир [127, 1106].

Азербайжан дилиндә дүзәлтмә сифәтләр ики јолла әмәлә кәлир:

- 1) Исимдән дүзәлән сифәтләр;
- 2) Фе'лдән дүзәлән сифәтләр.

Кишвәринин дили дүзәлтмә сифәтләрлә зәнкиндир. Бүтүн дөврләр үчүн мәһсулдар олан дүзәлтмә сифәт шә-килчиләри «Диван»да да актив әламәтләр кими нәзәрә чарпыр.

ИСИМДӘН ДҮЗЭЛӘН СИФЭТЛЭР

-лу-лү—Мүхтәлиф мә'налы сифәтләр әмәлә кәтирән вә мәһсулдар бир шәкилчи кими өзүнү көстәрән бу формал әламәт мүасир Азербайжан дилиндә дөрд вариантда ишләндији һалда Кишвәри дилиндә өзүнү јалныз бир имлада (لو) көстәрир. Нәмин шәкилчи абидәдә кениш јајылмыш, истәр Азербайжан, истәрсә дә әрәб, фарс мән-шәли сөзләрә артырыларак мүхтәлиф мә'на чалары ифа-дә етмишдир. Мәс.: **Хејрлү** бахыш деқул гојун сару гәс-сабынын (К., 39); **Вәсмәлү** меһраб әбуруји-һиләлун сид-гәси (К., 112); Көкәриб әндамимү ганлу јүзүм башым сыныб (К., 7); **Сүрмәлү** чешмүн көзүмдән бәрлу ган еј-ләр јенә (К., 89).

-лу шәкилчисинин диқәр варианты -лығ//лығ Азәр-байжан дилинин јазылы абидәләриндән фәргли оларак, бир чох гәдим түрк дилләриндә (Орхон-Јенисеј, гәдим ујғур, Шәрги Түркүстан мәтнләриндә, һабелә гәдим өз-бәк дилиндә ишләнмиш [111, 18; 112, 15; 176, 116; 175, 124] вә һазырда бә'зи мүасир түрк дилләриндә (јени уј-ғур; тува, хакас) [76, 192, 193] өз варлығыны горумагда-дыр.

Јазылы абидәләрдән ајдын олур ки, исим дүзәлдән шәкилчи кими актив олан бу шәкилчидән сифәт дүзәлт-мәк үчүн чох аз истифадә олунмушдур. Ејни мәншәдән кәлән бу шәкилчи, еһтимал ки, даһа гәдимдән исим дү-зәлдән шәкилчи кими формалашмышдыр.

Кишвәри дилиндә -лығ, -лығ сифәт дүзәлдән шәкилчи кими чох аз ишләнир. Мәс.: Ни бәлалығ күн иди ким ашина булдум сана (К., 126). Бу бәлалығ гуш нә јердә ашијан ејләр јенә (К., 88).

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә гаранлығ сөзүнүн әвәзләјичиси **гарангу** сифәти ишләнир ки, нәмин сөз

тәркибиндәки -ғу шәкилчиси -лығ шәкилчисини әвәз едир. Мәс.: Јох ирах кечә **гәранғу** кимсә јох башарычы (К., 115).

Һәмин сөзә «Диван»ын Дашкәнд нүсхәсиндә дә раст кәлдик. Мәс.: Ај јүзүн сүбһ, сачын һәр јан **гәранғу** шамлар, Ләбләрин иннаб, ики чешмин сижәһ бадамлар [108^а

-сиз—Бүтүн дөврләрдә мәһсулдар олан бу морфоложи әламәт Кишвәри дилиндә, әсасән, бир имлада (سيز) өзүнү көстәрир. Һәмин шәкилчи исимләрә артырылараг әламәтин јохлуғуну билдирир. -сиз шәкилчиси илә дүзәлән сифәтләр өз мәналары етибарилә -лы шәкилчили сифәтләрин антонимидир. Кишвәри дилиндә тәсадүф етдијимиз нумунәләрдә һәмин шәкилчи әсасән, **вәфа** сөзүнә гошулараг ишләнишидир. Мәс.: Бир бәладур нејләсүн киши **вәфасыз** јарыны (К., 116); Мунчә кәздүм бир **вәфасыз** јари севдүм агибәт (К., 7); Бир **вәфасыз** кафир-намеһрибандур севдүкүм (К., 54).

-дакы—Атәши-ғәм көјдүрүр **бағрымдакы** дағ үстә дағ (К., 68). Көкдә маһи-но билә јер **јүздакы** меһраблар (К., 112).

-кач—Тән **јалынкач** башымы дашә урмән аб тәк (К., 85); Күл тәк сәни бир кечә **јалынкач** ејләјим (К., 147).

ФЕ'ЛДӘН ДҮЗӘЛӘН СИФӘТЛӘР

Кишвәри «Диван»ында фе'л көкләриндән дүзәлтмә сифәт јарадан морфоложи әламәтләр ашағыдакылардыр:

-уг—Ган бирлә **булашуг** кәфәнү дағи-ниһани (К., 103); Көзүмдин бимарәмү јерим **позуг** меһраблар (К., 70). Хар көрмә јәгәси јыртуғ бу әски шалымы (К., 119).

«Диван»да -уг шәкилчисинин -ух фонетик вариантына да раст кәлдик. Мәс.: Ја **јанух** көксүм ивиндә бу бәләпәрвәр көнүл (К., 48).

-ғун—Илаһи, мәнзилә јектүр бу азғун карванимин (К., 121).

Кишвәри дилиндә, һәмчинин, әрәб вә фарс дилиндән кечмә сөzlәр дә ишләнир ки, һәмин сөzlәр дилимизә бүтөв һалда кечдији үчүн онларын көк вә шәкилчи кими изаһына ештијач јохдур. Мәс.: Күфрә дөндәрди мәни шол **намүсәлман** какүлүн (К., 34); Никара, **лаләвәш** јүзиндә мишин данә халын (К., 18); Бәс ки **атәшнак** јүзүн вәсфидүр сөзүм мәним (К., 89); Көрирәм һәр бахышдә јүз **бәләвәр** бәхтини (К., 104); Мәламәт дашы бирлә бу бә-

лакеш чаным өлдүрдүм (К., 81); **Әргәвани** дон билә, еј дилбәри симин гәддар. Сизни көркәч көзүмүз чешминдә аләм лаләзар (К., 16); Ол ким ахытты көзидин **әргәвани** јашлар (К., 4); **Зә'фәрани** јүзүм үзрә гырмызы донун көрүб (К., 16).

МҮРӘККӘБ СИФӘТЛӘР

Кишвәри дилиндә мүрәккәб сифәтләр мүхтәлиф үсулла әмәлә кәлир:

1. Биринчи тәрәфи садә-әсли сифәт, икинчиси исә -ли, -лү шәкилчиси илә исимдән дүзәлән сифәт. Мәс.: Көзләрим ганын көрүб гачды **гәрајүзлү** рәгиб (К., 6).

2. Биринчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили исим, икинчи тәрәф садә-әсли сифәт. Мәс.: Заһир олди сирри чүн **јүзигәра** гүллабнын (К., 39); Көзи јади билә, чана, јенә **јүзигәра** көнлүм (К., 8).

3. Биринчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили исим, икинчи тәрәф дүзәлтмә сифәт. Мәс.: Гәләндәр Кишвәри кими **пәрвәри бағлу** гәләндәрдүр (К., 18).

4. Биринчи тәрәф садә исим, икинчи тәрәф дүзәлтмә сифәт. Мәс.: Һәзарым, бүлбүлүм, **кәклик јеришлү** вәһши чейраным (К., 62); Дил азарым, чикәрхарым, **мәләк сурәтлү** инсаным (К., 62).

5. Ики садә сифәтин јанашмасы вә тәкрары илә дүзәлән мүрәккәб сифәт. Мәс.: Јүз чевирмә ешгдин **јәхши-јәман** кәр хәлгдир (К., 3); Көзүм кирјанү бағрым **парә-парә** (К., 138).

6. Ики дүзәлтмә сифәтин тәкрары илә. Мәс.: Тазә гылды ани лә'лин **дүрлү-дүрлү** хәндәси (К., 112).

7. Ики садә исмин тәкрары илә. Мәс.: Сәфһеји-рухсарын үзрә **нөнтә-нөнтә** зәр вәрәг (К., 68); **Данә-данә** әшк сачтын көзләримдин шүкр ким (К., 8).

8. Һәр ики тәрәфи алынма сөzlәрин тәкрары илә дүзәлмиш мүрәккәб сифәтләр. Мәс.: Ләбләриндин **чүр'ә-чүр'ә** меј ки, дамды топрағә (К., 111); Сән атланғач ни-кара хәстә чанлар һәр тәрәф **сәфф-сәфф**, Рүкабиндә јерир әндаг ки, ләшкәри каһ илән бојлә (К., 88).

Кишвәри дилиндә мүрәккәб сифәтләрин субстантив-ләшмәсинә дә тәсадүф етдик. Мәс.: Јүзи бәдрим, сөзи **шәһдим**, көзи **аһу**, сачы **чаду**, гәдди **әр-әр**, тәни **мәрмәр**, ләби **лә'ли-бәдәхшаным** (К., 62).

СИФӘТИН ДЭРӘЧӘЛӘРИ

Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләнديرән әсас хусусијјәтләрдән бири онун дәрәчә әләмәтләринә малик олмасыдыр.

Сифәтләр әшјаны мұхтәлиф чәһәтдән сәчијјәләндирир вә тә'јин едир; јә'ни әшјанын әләмәт вә кејфијјәтини мұгајисә вә тә'јин етмәк үчүн сифәтин мұхтәлиф дәрәчәләри олур. Тә'јинлик дәрәчәси ади вәзијјәтдән бә'зән аз, бә'зән исә чоһ ола билир. Бу фәргли хусусијјәтләр морфоложи әләмәтләрин јардымы илә мејдана чыхыр.

Сифәт вә онун дәрәчә әләмәтләри узун тарихи инкишаф просесинин мәнсулудур. Башга морфоложи әләмәтләр кими дәрәчә әләмәтләри дә заман кечдикчә сәдәләшмиш, сабитләшмиш, бә'зиси өз мәнсулдарлығыны итирмиш, бә'зиләри исә дилин сонракы инкишаф мәрһәләләриндә мејдана чыхмышдыр.

АДИ ДЭРӘЧӘ

Сифәтин ади дәрәчәси һеч бир чәһәтдән мұасир дилимиздә олан сифәтләрдән фәргләнмир. Бу дәрәчәнин шәкли әләмәтләри јохдур. Дәрәчә шәкилчиси олмајан вә ја әдатсыз ишләнән сәдә дүзәлтмә сифәтләр ади дәрәчәдән һесаһ олунур.

Б. Тағыјев гејд едир: «XIII—XX әсрләрә аид јазылы мәнбәләрдә тәсадүф олунан Азәрбајчан дилинин өзүнә-мәхсус ади дәрәчәли сифәтләринин әксәријјәти ја ејни илә, ја да мүүјјән фонетик дәјишиклијә уғрамыш һалда инди дә әдәби дилимиздә ишләнир» [143. 49].

МҮГАЈИСӘ ДЭРӘЧӘСИ

Сифәтин мұгајисә дәрәчәсиндә мүүјјән бир әшјаја аид олан әләмәт вә ја кејфијјәт башга бир әшјадакы әләмәт вә ја кејфијјәтлә мұгајисә едилир, јә'ни мұгајисә нәтичәсиндә бунларын биринин дикәринә нисбәтән чоһлуғу вә азлығы мүүјјәнләшдирилир.

Азәрбајчан дилиндә сифәтин мұгајисә дәрәчәсини әмәлә кәтирәк үчүн морфоложи вә синтактик үсулдан истифадә олунур.

Морфоложи үсулун әсас грамматик васитәләриндән олан -раг//-рәк шәкилчисиндән бәһс едән түркологлар

арашдырдығлары дилдә онун нә вәзијјәтдә олдуғуну ајдын сурәтдә көстәрмишләр.

Гәдим тарихә малик олан -раг, -рәк шәкилчисинин ифадә етдији мә'на чалары һаггында дилчилик әдәбијјәтында мұхтәлиф фикир вә мұлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бир груп дилчиләр (Ә. Дәмирчизадә, С. Чәфәров, Ә. Чавадов, М. Исламов вә б.) мұасир дил бахымындан чыхыш едәрәк -раг//-рәк шәкилчисинин азалтма [54, 128; 8^а, 135; 165, 58; 162, 71; 73, 163], бә'зиләри (Н. Мұирзәадә) тарихи аспектдән јанашараг чоһалтма [104, 150, 154], әксәријјәти исә (Н. К. Дмитријев, А. Н. Кононов, А. М. Шербак, Н. П. Дыренкова, Ф. Г. Исхаков, К. М. Мусәјев, М. Ш. Ширәлијев, М. Гүсәјнзадә, Б. Тағыјев) мұгајисә мәзмуну јаратдығыны гејд етмишдир [55, 70; 56, 87; 90, 125; 91, 162, 163; 176, 115; 175, 130; 61, 76; 77, 157; 107, 180, 181; 168, 179; 159, 102; 146, 49, 55].

-раг//-рәк шәкилчисинин ифадә етдији әләмәт вә ја кејфијјәтин азлығы, јахуд чоһлуғу дејил, онун јаратдығы мұгајисә мәзмуну әсас көтүрүлмәлидир [146, 51].

Азәрбајчан дилиңә аид материаллардан ајдын олур ки, бу шәкилчи узун мүддәт актив вәзијјәтдә олмушдур.

Орта әср јазылы абидәләримиздә, һәмчинин Кишвәри дилиндә -раг, -рәк шәкилчисинин сифәтләрлә бәрәбәр зәрфләрә дә әләвә олунараг мұгајисә мәзмуну јарада билмаси һалы мұшаһидә олунур. Һәмин шәкилчинин һәр ики нитг һиссәси илә ишләнмәсинә нәзәр салағ. Мәс.: Еј гәминдән дағлу көнлүм ләһзә-ләһзә **чакрәк** [К., 37]; Вәһ ки, күн-күндән **бетәррак** мүбтәла булдум сана (К., 126); Еј Нәваи, тизрак бул ким, пешиман булмасун (К., 134); Дамәни-бәрки-күл бағи-Ирәмдин **пакрәк** (К., 37); Көрмәдим сән бивәфадин адәми-**би бакрәк** (К., 37); Гылды хаки-раһ мискин Кишвәрини **хакрәк** (К., 37); Өз ишимдин **биләчәбраг** дастан тапмадым (К., 136).

«Диван»дан кәтирдијимиз бу нүмунәләрдә чоһлуғ мәзмуну даһа габарығ верилмишдир. Лакин -раг, -рәк шәкилчиси гәбул етмиш сифәтдән әввәл кәлән исим чыхышығ һалда олурса (мәс.: бивәфадин би бакрәк, ишимдин биләчәбраг) бурада мұгајисә мәзмуну ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

Абидәдә -раг шәкилчиси илә ишләнән сифәтләрин хәбәр ролунда да чыхыш етмәсинә тәсадүф олунур. Мәс.: Бу сәбәдән **јәхширағдур** јохлуғдин дарлығ (К., 27); Ки

тифлин мејли чохрагдур вәреғи-зәрәфшан көркәч (К., 10).

Мүшаһидәләрден ајдындыр ки, -рағ, -рәк морфоложи әләмәти XIV—XVIII әср әдәби дил материалларында мәһсулдар олмушдур. XIX әсрдә исә һәммин әләмәт нәзм саһәсиндә о гәдәр дә актив дејилдир. «Әкинчи» гәзетиндә исә -рағ, -рәк шәкилчиси артыграғ, јахшырағ, вачибрағ кими сөзләрдә ишләнмишдир.

Һәммин шәкилчи мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә мөһдуд дәрәчәдә ишләдилір (јахшырағ, көдәрәк, јастырағ, шаграғ, шивәрәк [64, 37]).

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә ишләнән -рағ, -рәк (-рах, -рәх, -рағ, -арах) шәкилчиси, орта әср јазылы материалларында олдуғу кими, мә'нача мугајисә нәтичәсиндә әләмәт вә ја кејфијјәтин ади нормадан бә'зән бир гәдәр чох, бә'зи һалларда исә бир гәдәр аз олдуғуну билдирир. Диалект вә шивәләримизлә бу шәкилчинин ишләнмә даирәси даһа кенишдир [168, 180; 73, 103; 11, 88; 146, 54].

Материаллар үзәриндә апарылан мүшаһидәләрден көрүнүр ки, исмин чыхышлыг һал шәкилчиси мугајисә дәрәчәсинин мәзмунуну ифадә етмәјә доғру инкишаф етдикчә -рағ, -рәк шәкилчисинин вәзифәси вә дашыдығы мә'на кет-кедә өз әһәмијјәтини итирмишдир. Буна көрә һәммин дәрәчә синтактик үсулла ифадә едилмишдир. Мугајисә дәрәчәсинин синтактик үсулла ифадәси Кишвәри дилиндә, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир.

ҮСТҮНЛУК ДӘРӘЧӘСИ

Аналитик вә јахуд бә'зи дилчилик әдәбијјатында конструктив адланан үсулла сифәтин үстүнлүк дәрәчәсини ифадә етмәк үчүн сифәтләрин әввәлине мүхтәлиф гүввәтләндиричи әдатлар вә сөзләр артырылыр. Лакин Кишвәри дили үзәриндә апарылан арашдырмалардан ајдын олур ки, абидәдә гүввәтләндиричи әдатлар чох аз ишләнмишдир.

«Диван»да сифәтин үстүнлүк дәрәчәсини тәшкил едән әдатлар, әсасән ашағыдакылардыр:

бәгајәт (بغایت) . Әрәб дилинә мәнсуб олан сон, ахыр, нәһајәт, сон дәрәчә, лап, чох мә'наларында ишләнән бу сөз әрәб вә фарс, бә'зән дә Азәрбајчан дилинә

мәхсус сифәтләрин әввәлине әләвә олунарағ үстүнлүк дәрәчәли сифәтләр әмәлә кәтирир.

Кишвәри дилиндә, аз да олса бәгајәт әдатына тәсадүф етдик. Мәс.: **Бәгајәт бивәфа сәнсэн**, кидәлим бари шәһриндән (К., 70); Гылмә ејб, еј пәндкү, чәксәм итабу назини, Ким бәгајәт назүкү назүк мијандур севдүкүм (К., 54).

Материаллар үзәриндә апарылан мүшаһидәләрден көрүнүјү кими, XIX әсрдә бу сөзүн ишләклији даһа чох мүшаһидә олунар. һәммин әсрин сонларында исә гајәт//бәгајәт әдатынын ишләнмә даирәси кетдикчә даралыр, мөһдудлашыр. XX әсрин әввәлләриндә һәммин әдат өз мөвгејини итирир, архаикләшир. Һазырда бу сөз васитәсилә дүзәлән үстүнлүк дәрәчәсиндән истифадә едилмир.

«гајәт//бәгајәт сөзү Һазырда мүасир өзбәк дилиндә ишләнмәкдәдир» [91, 164].

түнд (توند). Тез, сүр'әтли, ачыглы, ити, кәскин мә'наларында ишләнән бу сөз әдәби дилимиздә һәм ади дәрәчәли сифәт, һәм дә зәрф кими өзүнү көстәрир. Мүасир дилдә дә һәммин функцијаны сахламагла бәрабәр бу сөз мә'нача рәнк билдирән сифәтләрин әввәлине кәләрәк үстүнлүк дәрәчәли сифәт әмәлә кәтирир. Кишвәри дилиндә бу сөз чох аз ишләнмишдир. Мәс.: Көп көрүбмән түнд хүд бивәфа адәм вәли (К., 37).

бәс//бәси (بسی، بس). Фарс мәншәли бу сөзләр чох мә'насында ишләнмишдир. Кишвәри дилиндә чох сөзүнә нисбәтән **бәс//бәси** сөзләри ишләкдир. Мәс.: Тәнү әндами **бәс назик**, гәдди-рәфтарн көкчәкдир (К., 15); Јүзүна гаршу көзүм ағларсә ирмәз **бәс әчәб** (К., 123); Мәзачидүр **бәси назик** бу зиндәндә олә билмәз (К., 26).

зијадә (زياده). Әрәб мәншәли **зијадә** сөзү чох мә'насында ишләнир. Мәс.: Еј **зијадә** ләһзә-ләһзә һүснүнә һејранлығым (К., 60).

КИЧИЛТМӘ ДӘРӘЧӘСИ

Бу дәрәчә әшјанын кејфијјәт вә ја әләмәтинин ади, нормал сәвијјәдән ашағы, ја'ни аз олдуғуну билдирир. Истәр мүасир Азәрбајчан дилиндә, истәрсә дә диалект вә шивәләримиздә кичилтмә дәрәчәси -мтыл, -ымтыл, -сов, -шын морфоложи әләмәтләри илә дүзәлир. Һәммин мор-

фоложи аламәтләре җазылы абидәләримизин дилиндә, һәләлик, тәсадүф олунмур.

Кишвәри дили үзәриндәки мүшаһидәләрдән ајдын олдуғу кими, сифәтин кичилтмә дәрәчәси **-чә** морфоложи аламәти илә ифадә олунмушдур. Мәс.: Бир гулағы **һәлгәлучә** түркмандур сөвдүкүм (К., 54).

-ча, -чә шәкилчиси бүтүн дөврләрин әдәби дилиндә мәнсулдар олмушдур.

ШИДДӘТЛӘНДИРМӘ ДӘРӘЧӘСИ

Мүхтәлиф дөврләрдә җазылмыш әсәрләрин дилини мүшаһидә етдикдә ајдын олур ки, шиддәтләндирмә дәрәчәси дүзәлтмәк үчүн ишләнән **п, м, р, с** үнсүрләри әдәби дилимиздә өз әксини ејни дәрәчәдә тапа билмәмишдир. **п** үнсүрү даһа мәнсулдар вә гәдимдир.

Умумијјәтлә **п** үнсүрү дикәр элементләрдән фәргли олараг Азәрбајҗан җазылы абидәләриндә XVIII әсрә гәдәр шиддәтләндирмә дәрәчәсинин әсас морфоложи аламәти кими чыхыш етмишдир, [104, 156, 157; 145, 23, 25]. Шәрғи Түркүстан мәтиләриндә вә гәдим өзбәк дилиндә шиддәтләндирмә дәрәчәси, әсасән, **-п** үнсүрү илә җаранмышдыр [176, 114; 175, 131].

Кишвәри әсәрләрини нәзәрдән кечирдикдә **-п** үнсүрүнүн **доптолу** сөзүндә ишләнмәсини көрдүк. Мәс.: Ләбләрдән ајру бағрым **доптолу** гандур мәним (К., 48); Бир гөнчә хәзанә ичи **доптолу** жалә (К., 23); Дамәнимни **доптолу** дүрри-хушаб етти фәраг (К., 32).

САЈ

Әшјанын кәмијјәтини, мигдарыны вә сырасыны билдирән сајлар бирләшмә дахилиндә тутдуғу јеринә вә дашыдығы мәзмуна көрә сифәтләрә даһа чох охшајыр. Белә ки, сифәт өзүндән сонра кәлән исми кәјфијјәтчә, аламәтчә тәјин едирсә, сај кәмијјәтчә тәјин едир.

Азәрбајҗан дилинин җазылы материалларына әсасән, демәк олар ки, сај мүстәгил бир нитг һиссәси кими бүтүн дөврләр әрзиндә сабит галмышдыр. Ы. Мирзәзадә җазыр: «...дил материаллары үзәриндә апарылан мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, Азәрбајҗан дилиндә ишләнән сајлар һәм гурулушу, һәм лүгәви мәнасы вә һәм дә вәзифәси

еҗтибарилә ардычыл бир инкишаф јолу кечәрәк, әсасән, сабит галмышдыр» [104, 158].

Кишвәри әсәрләри үзәриндә апарылан арашдырмалардан ајдын олур ки, «Диван»да сајларын һәр үч нөвү (мигдар, сыра, гәјри-мүәјјән) ишләнмишдир.

МИГДАР САЈЛАРЫ

Кишвәри дилиндә ишләнән мигдар сајлары өз лексик-грамматик хүсусијјәтләринә көрә мүасир дөврлә ејнијјәт тәшкил едир. Мәс.: Бир бәдр ким үстиндә доғар ики һиләл (К., 148); Гәра булсун јүзи ики чәһандә (К., 94); Кули-рүхсарына јүз чаши-кирами гурбан, Чешми-бимарына мин дидеји-кирјан сәдәгә (К., 95); Бир сөз билә јүз мүрдәјә чан верди додағын (К., 12) Шүаи-пәртәви хүсүнүн јајылды јетди иглимә (К., 89); Булса јүз мин садигил ихлас дөвләтхәһлар (К., 19) вә с.

Мүасир Азәрбајҗан дили вә орта әср җазылы материалларында олдуғу кими, Кишвәри әсәрләриндә дә бир сөзүчүн ишләнмә даирәси—үслуби, грамматик вә семантик имканлары кенишдир. Мәс.: Гул Кишвәринин истәр исән гуртулә бир дәм, әјјам гәминдән, Лутф ејләкил, еј саги, ана бадеји-әһмар, бир долу пијалә (К., 144); Мәним бир дилбәрәм вар ким, јүзи хүршиди-әнвар тәк (К., 42); Лидим ки, гуртуләм бир күн мөһнәт дәрдидин, еј вәһ (К., 50); Сәнүн тәк хани бир новрүси-ниһал чардәһсалә (К., 100). Јар бир олур чәһандә Кишвәри ашиг исән, Вермә көплүн бир пәриру шивәсинә адланыб (К., 7).

Кишвәри дилиндә фарс дилиндән алынмыш мигдар сајларына да тәсадүф етдик. Мәс.:

Еј Јусифи Мисри ки, әзизи дү чәһансән (К., 93);

Ким гәмзә билә чәһәл сәлә меј далар

Бир чардәһ салә (К., 144);

Хар көрмә хиргеји-сәд парә меј, еј шејх ким

(К., 112).

Бүлбүли-хошхан мәним тәк сәд һезар олсун бәкүм

(К., 52).

Мәлүмдур ки, мигдар сајлары исимләрин әввәлиндә кәтириләрәк онларын конкрет мигдарыны көстәрир. Бәзән кәмијјәтчә изаһ едилән исми даһа дәғиг, конкрет ајдынлашдырмаг үчүн мигдар сајлары илә исимләр арасына нумератив сөzlәр артырылыр.

Кишвәри дилиндә ашағыдакы нумератив сөzlәрә тә-
садүф етдик.

гатлә (дәфә)—Бир гатлә сормадын ки, хани ол кәда-
чуғум (К., 49); **Үз гатлә** вүчүдүм әдәм олду бу сәбәб-
дин (К., 50).

кәз (дәфә)—Долмады бир кәз ки, бир ишин үзәј сип-
дин көнүл (К., 126); **Бир кәз** өлмәк јек чәһандә, бир ја-
рәмәз аддин (К., 132).

јол—Кашки, кәлсә әчәл ким, гуртуләјдим бир јоли
(К., 96).

дәстә— Эндаг ки көтүрди санәсән шахи сәнүбәр
Бир дәстә дәлә (К., 143).

ағыз— Нәлар чәкдүм мән ол намәһрибандин
Бир ағыз сормады мән нәтәвандин (К., 138).

хәрвар (өлчү ваһидидир)—Чанымдә мин дағи-бәлә,
көнлүмдә јүз хәрвар гәм (К., 61).

түмән—Гуллуғуна кәлди үштә јүз түмән тәгсир илә
(К., 80).

данә—Көзләримдин данә-данә әшки-хунин ким дү-
шәр. Вәһ ки, бир вермәз мана бир данә билмән пејләјим
(К., 59).

чүр'ә (جرعه)—Бу сөз әрәб дилиндән кечмишдир;
дамчы мә'насындадыр. Мәс.: Сағија, бир чүр'ә сонкил
бадеји-күлрәнкдин (К., 83); Төктиләр гул Кишвәринин
касинә бур чүр'ә ким (К., 13).

Нумератив сөzlәр «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанла-
рынын дилиндә дә ишләнир. Бу онун ән гәдим тарихә
мәхсус олдуғуну көстәрир [104, 161, 162].

СЫРА САЈЛАРЫ

Кишвәри дилиндә Азәрбајчан дилинә мәхсус сыра
сајларына тәсадүф етмәдик. Мәһдуд дәирәдә дә олса,
јалныз алынма **чардәһомүн** (он дөрдүнчү) сыра сајына
раст кәлдик. Мәс.: Бир парә шәби **чардәһомүн** (چاردهمونك)
кәрдидә һалә (К., 93).

«Диван»да **биринчи** сыра сајыны әввәл вә әзәл сөzlә-
ри тәмсил еди. Мәс.: Пајидари-ешг әввәл мәнзилдүр
ашигүн (К., 110); Нәггаһ әзәл нәгши-чәмалың ки чәкәр-
ди (К., 103).

Кишвәри дилиндә марағлы бир сөз кими **биринчи, әв-
вәл** мә'налы өзбәк тә'сирли **бурунги** сөзүнә дә раст кәл-

дик. Мәс.: Ол **бурунги** (بورونقى) хани лафын данишү
фәрһәнкдин (К., 84).

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН САЈЛАР

Әшјанын гејри-мүәјјән мигдарыны, кәмијјәтини бил-
дирәп гејри-мүәјјән сајлар Кишвәри дилиндә мүхтәлиф
үсулларла әмәлә кәлир.

1. Мигдар сајларынын јанашмасы вә тәкраны јолу
илә. Мәс.: Еј пәри, **бир-ики** күн гатлан ки, ол һәм булғә-
мән (К., 73); Көзләрүм суји билә **бир-бир** хәрәб етти фә-
рағ (К., 32).

2. Мигдар сајы **бир-лә** суал әвәзлији **нечә**-нин бир-
ләшмәсиндән. Мәс.: Вадији-ешг ичрә дүшмиш **бир нечә**
күмраһлар (К., 19); Кәрәм иди **бир нечә** күн базари-һүс-
ни-Јусифүн (К., 33).

3. Исимдән әввәл **нечә** суал әвәзлијинин ишләнмәси
илә. Мәс.: Вәһ ки, кечти рузикарым **нечә** сајрулар билә
(К., 100); Гатлан **нечә** күн ол дағи мә'лум оласидүр (К.,
15).

4. Исимдән әввәл чох мә'насында ишләнән фарс мән-
шәли **бәс//бәси** сөzlәринин иштиракы илә. Мәс.: Ешгүна
шадлығ мана **бәс** памурадлығ (К., 28); Гуллуғундә кәр-
чи вар, чана, **бәси** тәгсиримиз (К., 25).

5. Исимдән әввәл чох мә'насында **көб** сөзүнүн ишлән-
мәси јолу илә. Мәс.: Бу чәһан бағында **көб** хари чәфа
чәктим вәли (К., 7); Ким көпүлүн мүтрүбү меј билә **көб**
әниғалы бар (К., 128).

6. Аналитик үсулла, јә'ни ики ејни сөзүн тәкран едил-
мәси јолу илә. Мәс.: Ләбләриндән **чүр'ә-чүр'ә** меј ки
дамды топрағә (К., 111); Санәсән ким, ләбләри ичиндә
гат-гат балы бар (К., 12).

Мүасир чанлы данышығ дилиндә нормадан артығ кә-
мијјәт мөзмуну билдирмәк үчүн ишләнән бу форма
(әтәк-әтәк пул, халвар-халвар бугда) орта әсрләрин әдә-
би дилиндә нормал шәкилдә ишләнмишдир [104, 167].

Тәкран үсулу илә әмәлә кәтирилән белә гејри-мүәјјән
сајлар мүасир чанлы данышығ дилимиздә вә шифаһи
әдәбијјатымызын гәдим абидәси «Дәдә Горгуд»ун дилин-
дә мүшаһидә едилир. Гәмин формадан әсасән бәдин
әсәрләрин дилиндә мүбалиғә мөгсәди илә истифадә еди-

лир. Бу вәзијјәт Фүзули дилиндә дә ејнилә галмышдыр [105, 60].

Кишвәри «Диван»ында фарс дилиндән алынмыш бишү кәм (чох, аз) гејри-мүәјјән сајына да тәсадүф етдик. Мәс.: Бишү кәм чүн һеч кимә булмәз нәсибул-әннәсиб (К., 6).

«Диван»да гејри-мүәјјәнлик билдирән о гәдәр сөзүнүн синоними онча вә бу гәдәр сөзүнүн синоними мунча да активдир. Мәс.: Онча күлдүн мән фәғри-натәван әһвалинә (К., 8); Билмәзәм ол ким мунчә залим иткән филанидур мана (К., 3); Мунчә кәздүм бир вәфасыз ја-ри севдүм ағибәт (К., 7); Ким кечәр биздән хәбәрсиз мунчә салу маһлар (К., 19).

ЭВӘЗЛИК

Эвәзликләр һеч бир конкретлик билдирмәјән, һәмишә вә һәр јердә үмумилик кәстәрән нитг һиссәсидир. Дапышан, эвәзликләр васитәсилә ја шәхси, әләмәти, кәмиј-јәти үмуми һалда кәстәрир, ја шәхс, әшја, әләмәт вә кәмијјәт һағгында гаршысындакына (динләјәнә) үмуми һалда суал верир, ја да шәхсин, әшјанын, әләмәтин вә кәјфијјәтин адыны чәкмәдән онлары үмумиләшдирир [159, 120].

Эвәзликләр диқәр грамматик категоријалар кими узун тарихи инкишаф јолу кечмиш форма вә мә'нача дәғиләшмиш вә дилдә јени кәјфијјәтләр газанмышдыр. Н. Мирзәзадә јазыр: «Јазы абидәләринин дилиндән ајдын олур ки, бир чох түрк дилләриндә мүштәрәк сурәтлә ишләнән эвәзлик сөзләри вахтилә Азәрбајчан дилиндә дә ишләнмишдир. Лакин кет-кәдә Азәрбајчан дили онлардан узағлашараг, өзүнүн спесифик хүсусијјәтләри илә фәргләнмәјә доғру инкишаф етмишдир. Азәрбајчан дилиндә олан эвәзликләр мүәјјән бир гәјда илә инкишаф едәрәк көһнә кәјфијјәтләрдән гәдричән узағлашмыш вә јени кәјфијјәтләр һесабына зәнкинләшмишдир» [104, 168].

Кишвәри дили үзәриндәки мүшаһидәләрә әсасән эвәзликләр ашағыдакы шәкилдә группашдырылмышдыр:

ШӘХС ЭВӘЗЛИКЛӘРИ

I шәхс тәк—Кишвәри әсәрләриндә I шәхсин тәки, бир гәјда олараг, мән (من) сөзү илә ифадә едилмишдир.

Мәс.: Мәһнәти-һичраи әкәр будур, нә сән галкил, нә мән (К., 65); Һичриндә мәним һалымы сормәз полә һалы (К., 50); Ким сирр дәһанын мана һеч олмады мәфһум (К., 50); Гылма истекраһ, еј заһид, мәни мејхарәдән. Ким мәни мејхарә јаратмыш әзәлдә јарәдән (К., 82); Ашина јад олди мәнән, дост дүшмән ағибәт (К., 29); Ким мәнүмлән бисәбәб печүн јәмандур севдүкүм (К., 54).

Кишвәри «Диван»ынын һәр ики нүсхәсиндә марағлы хүсусијјәтләрдән бири -ғарү/-ғарү формасынын гысалдылмыш -ғар (گر) шәклиндә ишләдилмәсидир. Мән шәхс әвәзлији јөнлүк һалда оланда мәнғар (منگر) кими өзүнү кәстәрир. Мәс.: Мәнғар (منگر) итләри тә'зим идәрләр. Нә һәрмәтлүјәм ол ојмағ ичиндә (КБ., 88); (КД., 145).

Гејд етмәк лазымдыр ки, XIII—XIV әсрләрә аид түрк јазылы абидәләриндә мән әвәзлијини јөнлүк һалда манға//манка шәкли илә бәрәбәр манар формасы да ишләнир. Мәс.: Ул икки бостан ичиндә манар бар...

Манар (санар, анар) формасы јөнлүк һалын гәдим формасы-ғарү//ғәрү шәкилчиси илә дүзәдир: мән+ғәрү>мәнғәрү>манарү>манар (сән+ғәрү>сәнғәрү>санарү>санар; ан+ғарү>анғарү>анарү>анар) [5, 93, 94].

Демәли, Кишвәри дилиндә ишләнмиш манар формасы түрк дилләринин гәдим дөврүнә аид хүсусијјәтин галығыдыр.

II шәхс тәк—Азәрбајчан вә ујгур дилләриндә сән, гатар вә хакас дилиндә син, түрк дилләринин бир чохунда илә сән кими ишләнмишдир. Һәмийн эвәзлик Кишвәри дилиндә өзүнү бүтүн һаллар үзрә кәстәрмиш, јөнлүк һалда I шәхсин тәкиндә олдуғу кими сағыр пуила сана

(سنا) шәклиндә ишләнмишдир. Мәс.: Мәһнәти-һичраи әкәр будур нә сән галкил, нә мән (К., 65); Көһлүм гылалы дәрди-дилими сана мә'лум (К., 50). Гулундур Кишвәри бәндә, әмоки чохдурур сәндә (К., 70); Сәндиң дағи номидәмү андин дағи мәһрум (К., 50).

Јијәлик һалда һәм -үн, һәм дә -үн (сағыр пуила) әләмәтләри ишләнир. Мәс.: Бир гулчуғазунәм сәнүн (سنون) еј падишаһчуғум (К., 49); Ол ки, Мәчнун тәк сәнүн (سنونك) ешгиндә, еј Лејли сифәт (К., 58).

Шәхс эвезликләри јијәлик һал шәкилчләри илә ишләндикдә бир нөв мәнсуслуг мәзмуну әкс етмиш олур. Бәзи һалларда мүнәсибәт бидирмәјә дә хидмәт едир.

Кишвәри «Диван»ында башга шәхс эвезликләри ким II шәхс (тәк) эвезлији дә ишләндији гошмалардан асылы олараг, мүхтәлиф һаллара дүшүр. **Өзкә, ајру, өтрү** гошмалари илә ишләндикдә чыхышлыг һалында, үчүн, илә гошмасы илә јијәлик һалында вә с. чыхыш едир. Мәс.: **Сәндән өзкә** кимсәјә көнлүм әкәр мейр ејләјә, Валлаһ ани диш илә пүркәнд-пүркәнд ејләјим (К., 58); **Сәндән өзкә** чан вириб бир почәван булмәзмијәм? (К., 51); **Сәндән ајру**, еј шәкәрләб, зәһри-һичри... соруб (К., 59); **Сәндән өтрү** галмышам ајру јару јардин (К., 69); Еј хәраб олмыш **сәнүнчүн** хануманым, хәндәсән? (К., 68); Әзәл күнүндә бағланмыш **сәнүнлән** әндү пејманым (К., 63).

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә **сәнсиз** сөзү илә бәрабар гыпчаг тәсирли **син**, **синсизин** вә **сәнсизин** сөзләри дә ишләнир. Мәс.: Аһ ким көксүмни **сәнсиз** чак-чак етти фәраг (К., 31); **Сәнсизин** булди мана куји әдәм арамкаһ (К., 28); Вәһ ки, булдум **синсизин** аварә билмән нејләјим (К., 57); **Сәнсизин** мән јазмајыб хунаби-һичран галмады (К., 105); **Сәнсизин** дәрдү бәлавү мөһнәтү әндүһи-ғәм (К., 90); Булмышәм рүсвалыг **синдин** мәни рүсва нәсиб (К., 6).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «мән» вә «сән» шәхс эвезликләринин тәркиб һиссәси олан сайтләр и/е/ә түркологларын диггәтини чәлб етмишдир. Белә ки, В. Котвичә вә И. А. Батманова көрә, -i (мін, сін) -ē (мән, сән) формасына нисбәтән даһа гәдимдир вә илкин хүсусијјәтләри өзүндә даһа чох горујуб сахлаја билмишдир [176, 124; 30. 71].

Шәхс эвезлијинин II шәхс тәки әксәр түрк дилләриндә **сән** /сән, татар дилиндә **син**, башгырд дилиндә **һин** формасында ишләнир. Чуваш дилиндә илә әсә шәкли мүшаһидә едилир [69, 114].

III шәхс тәк. Билдијимиз кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә III шәхсин тәки **о** илә ифадә едилир. Эвезлијин бу нөвү «...әксәр түрк дилләриндә **о**, **ол** шәклиндә ишләнир. Өзбәк вә ујғур дилләриндә бу форманын ул, у, гыргыз дилиндә **ал**, јакут дилиндә **кени**, чуваш дилиндә илә **вал** шәкли өзүнү көстәрир» [69, 114].

* **Ол** варианты **о**—ја нисбәтән узун мүддәт актив **ол** мушдур. **Ол** эвезлији мүасир түркмән, ногај, газах, алтај, тувин, хакас, шор вә гарагалпаг дилләриндә ишләнмәкдәдир. Өзбәк, татар, башгырд, ујғур дилләриндә илә III шәхсин тәкини билдирмәк үчүн у вә ул формасындан истифадә едилир [74, 209]. Н. К. Дмитријев гејд едир ки, **о** нун паралел олараг ики формасы мөвчуддур: ул/ол/ул/о. Исмин гејри-мүәјјән һалында өзүнү ул/о шәклиндә, башга һалларда илә өзүнү әсасән **ан** тәрзиндә әкс етдирир [56, 99].

Азәрбајчан әдәби дили материалларынын вердији фактлара әсастанараг, демәк лазымдыр ки, түрк дилләринин бир чоху үчүн бу күн белә сәчијјәви сајылан бу хүсусијјәт дилимиздә јалныз XIX әсрин эвәлләринәдәк нормал вәзијјәтдә олмушдур. Јәни **ол** јазы шәкли **о**-ја нисбәтән даһа мәғбул һесаб едилмишдир. Лакин бу дөврдән сонрақы әдәби дилимиздә **ол** грамматик мәнәдан даһа чох үслуби бир хүсусијјәт алмышдыр. Бу чәһәт XX әсрин эвәлләриндә јазыб-јарадан шаирләримизин (Сабир, Ордубади, А. Сәһһәт, Ч. Чаббарлы, А. Шаиг) дилиндә өз әксини тапмышдыр [104, 172].

Орта әср јазылы абидәләриндә олдуғу кими, Кишвәри дилиндә дә III шәхсин тәки ики вариантда (**о**, **ол**) ишләнмишдир. **Ол** шәхс эвезлији һал, кәмијјәт, инкар шәкилчләри гәбул едәркән **-л** самити дүшүр, **о** сайти **а** -ја чеврилир вә өзүндән сонра битишдиричи **-н** самитини гәбу едир. Мәс.: Хани дәрдү дилимдән бихәбәр јари ки, ол вәрә, Мәним дилимдән ол сәпкин дилә јалварә әксүксүз (К., 21). **Анун** руһи учар оғлан сәнүнчүн (К., 75); **Ана** мән натәвандиң өзкә гурбан булмасун, јарәб (К., 5); Тапса чүн пејвәнд **ани** бағрым ара бәнд ејләјим (К., 58); Гајан ким гәм чәрсис чәксә **андә** тапгалајдурмән (К., 75); Дамәним көз гаһилиң **андин** ләбаләб долди ким (К., 54).

Гејд етмәлији ки, чох мөһдуд даирәдә **они** вә **онун** эвезликләринә раст кәлдик. Бунлар ашағыдақы нүмунәләрдә ишләнмишдир. Мәс.: Мейрибаплар тәк севәр көнлүм бир **они** (**اونی**) вај ким (К., 54); Рәһнүма көр **онун** (**اونوك**) тәлеји-фәрхәндәси (К., 112).

Кишвәри дилиндә ишарә эвезлији **ол** илә шәхс эвезлији **ол**-ун (чыхышлыг һалда **андин**) јанашы ишләнмәси марағлы бир хүсусијјәт кими диггәти чәлб едир. Мәс.:

Нә чарә Кишвәри имди ким ол андин чуда галдын, Сән ансыз галә билмәзсән, сана өлмәкдүрүр чарә (К., 98).

Вердijимиз нүмунәдән көрүндүү кими, андин сөзү чыхышлыг һалда ишләнмиш шәхс эвәзлијидир. Белә ки нүмунәнин икинчи мисрасында инкар шәклиндә верилмиш ансыз шәхс эвәзлији буну бир даһа тәсдиг едир.

Ол шәхс эвәзлији һал шәкилчиләриндән башга, јухарыда гејд етдијимиз кими, кәмијјәт, инкар шәкилчиләри гәбул едәркән ан-а чеврилир. Мәһдуд даирәдә дә олса буна Кишвәри дилиндә раст кәлдик. Мәс.: Көтүр бүргә' чәмалындән ким анлар шәрмсар олсун (К., 72); Ол пәри ким булмуш ансыз мән чәһан аварәси (К., 118).

I—II шәхс чәм. I вә II шәхсин чәминә, јә'ни биз, сиз эвәзликләринә кәлдикдә, бурада һеч бир әсаслы дәјишиклик нәзәрә чарпмыр. Чүнки һәр ики сөздә олан -з үнсүрү шәхсин бирдән артыг олдугуну ифадә едир. Бу саһәдә арашдырмалар апаран дилчиләр биз, сиз эвәзликләрини би+з, си+з тәркиб һиссәләринә ајырырлар, -з үнсүрү гәдим чәмлик әләмәти кими гәбул едилир [128, 70, 71; 96, 52; 55, 77; 59, 14; 57, 32; 58, 68; 139, 21; 89, 174; 91, 173; 176, 124; 78, 211].

Кишвәри әсәрләриндә биз шәхс эвәзлијинә ашағыдакы һалларда раст кәлдик. Мәс.: Биз мәләмәт кујинүн овбашләринин итиүз (К., 26). Ким бизи јекбарә хатирдин фәрамуш етиләр (К., 12); Лејк ол ким бизни биһал ејләр өзкә һали бар (К., 127); Бизка рузи гылды бикәслик билә бичарәлиг (К., 27); Рузи гылды бу гәрајүзлүк бизә тәгдиримиз (К., 25); Мүддәи гылды вүсәлындан бизи мәһрумлик (К., 25). Биздән ајру бәзми-ишрәт ичрә булсун нушичап (К., 12).

Кишвәри «Диван»ында биз шәхс эвәзлијинә нисбәтән сиз шәхс эвәзлији мәһдуд даирәдәдир, о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр. Мәс.: Та ки мөндән өзкә һеч ким севмијә сиз хубләри (К., 21); Сизни көрмај көнлүм ају күн билә хошвәгт ирүр (К., 112).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «истәр -з грамматик үнсүрү, истәрсә -лар, -ләр чәм шәкилчиси мәзмун етибарилә бир-биринә јахып олсалар да, лакин биринчи вә икинчи шәхсин чәмини билдирмәк үчүн кәмијјәт әләмәтинин ән гәдим формасы олмаг етибарилә -з үнсүрү шәхс эвәзлијиндә даһа чох нормал һал кәсб етмишидр. -лар, -ләр шәкилчиси илә биринчи, икинчи шәхс эвәзликләринин чәмини ифадә едилдији јазы абидәләриндә көрүнмүр. -лар,

-ләр шәкилчиси чәм әләмәти кими анчаг башга нитг һиссәләриндә өзүнү көстәрир» [104, 172]. Лакин Кишвәри әсәрләрини арашдыраркән биз шәхс эвәзлијинин -ләр чәм шәкилчиси илә ишләнмәсинә тәсадүф етдик. Мәс.: Бизләрә дилхошдурур, чана сизин вәмәндәси (К., 112). III шәхс чәм. Шаирин дилиндә үчүнчү шәхсин чәми чох мәһдуд даирәдәдир. Һәләлик бир јердә онлар шәхс эвәзлијинин анлар вариантына раст кәлдик. Мәс.: Көтүр бүргә' чәмалындән ким анлар (شیر) шәрмсар олсун (К., 72).

Белә бир чәһәт Азәрбајчан [104, 173; 105, 61] вә башга түрк дилләринин јазылы абидәләриндә дә [176, 125; 90, 135, 136] гејдә алынмышдыр.

ИШАРӘ ЭВӘЗЛИКЛӘРИ

Кишвәри әсәрләри үзәриндә апардығымыз арашдырмалар нәтичәсиндә ашағыдакы ишарә эвәзликләринә раст кәлдик.

Бу ишарә эвәзлији Кишвәри «Диван»ында ән кениш јајылмыш эвәзликләрдәндир. Абидәдә әсасән, чүмләннин тәјини олур. Мәс.: Накәһан јыхылә бу виранә билмән нејләјим (К., 59); Сајә гәддин сәнүн бу бағдән кәм булмасун (К., 74) вә с.

Бу эвәзлији һал шәкилчиләри гәбул едәркән субстантивләшир, тамамлыг кими ишләнир. Бу заман сәс чәһәтдән дәјишиклик, јәни б < м эвәзләнмәси баш верир. Мәс.: Мунун өлмәкдин өзкә јох дәвасы (К., 108); Диса алмај ким анын сөјивү мунун еһмалы бар (К., 128).

Азәрбајчан јазылы абидәләриндә [104, 179] ишләнән бу чәһәт, үмумхалг чанлы данышыг дилиндә олдуғу кими, диалект вә шивәләримиздә [168, 189; 167, 11] дә кениш јајылмышдыр. б < м эвәзләнмәси, һәмчинин гәдим ујғур [112, 42; 96, 326], гәдим өзбәк [175, 133] дилиндә, Шәрги Түркүстан мәтиләриндә [176, 128], XVII әср түрк дилиндә [90, 136], һәмчинин, мүәсир түрк дилләринин чохунда—алтај, газак, гырғыз, кумыг, ноғај, татар, тува, түркмән, ујғур, хакас, шор, јакут—ишләнир [78, 252].

Кишвәри абидәсиндә бу эвәзлији хәбәр ролунда да чыхып едир. Мәс.: Будур чәһдим ки, тиги-ешг илә си пәрә булғај мән (К., 69).

Ол. Кишвәри әсәрләриндә ол ишарә эвәзлијинин ишләнмәсинә нәзәр салаг. Мәс.: Ол пәри ким булмыш ан-

сыз мән чәһан аварәси (К., 118); Ол гија бахышларын адаб бәзм аралыгын (К., 34); Нә мән мүхлис әсирәм ол зәнәхдан чаһинә (К., 19);

Истәр III шәхс әвәзлијинин, истәрсә дә ишарә әвәзлијинин (ол < о) исмин адлыг һалындан башга, дикәр һалларында а -ја чеврилмәси јухарыда гејд етдијимиз кими, јалныз Азәрбајчан дилиндә дејил, ејни заманда түрк дилләриндә дә ејни вәзијәтдә олмушдур.

Ол ишарә әвәзлијә һәмчинин хәбәр вәзифәсиндә дә ишләнир. Мәс.: Ким јәман күнләрдә олдур јарү јолдашын сәнин (К., 44).

Шол. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә, чанлы данышыгда, диалект вә шивәләримиздә ишләнмәјән ишарә әвәзликләриндән бири дә **шол** / **шул**-дур. Һ. Мирзәзәдәнин гејд етдији кими, «Јазылы абидәләрин дилиндә **ол** вә **шол** ишарә әвәзликләринин паралел ишләндији, тәхминән, XVIII әсрә гәдәр давам етмишдир. Лакин бу паралеллијә бахмајараг **шол** формасы **ол** -а нисбәтән аз ишләнмишдир. Мүасир түрк дилләриндә ики шәкилдә: **шол** < **шул** кими тәләффүз едилән бу сөз узун заман әрәб әлифбасы илә бир шәкилдә (شول) јазылмышдыр Мәзһ буна көрә дә шәкли чәһәтдән түрк дилләриндә ортаглы олмушдур» [104, 181].

Кишвәри дилиндә **шол** әвәзлијинин ишләнмәси һаггында тәсәввүр әлдә етмәк үчүн мисаллара мурачиәт едәк: **Шол** пәри пејкәр ки јүзүндән ниғаб алмыш кәлүр (К., 19); Күфрә дөңдәрди мәни **шол** намүсәлман кәкүлүн (К., 34).

Бу формаја надир һалларда ел шаирләринин дилиндә дә тәсадүф едилир [108].

Шол/шул әвәзлији Азәрбајчан, алтај, тувин, ујгур, хакас, чуваш, шор дилләриндә ишләнмир; башгырд, газак, гарагалшаг, гыргыз, кумыг, ноғаж, татар, јакут дилләриндә исә ишләдилир [104, 182]. Һәмнин шәкилчи гәдим түрк дилләриндә дә ишләк олмушдур [5, 98].

Түрк дилиндә ишләнән әвәзликләрдән бәһс едән А. Н. Кононов гејд едир ки, мәншә етибарилә ики ејни мәзһупа малик олан **шу** вә **ол** тәркиб һиссәләриндән әмәлә кәлән **шол** әвәзлији гәдим османлы дилиндә ишләнмишсә дә, мүасир түрк дилиндә артыг архаикләшмишдир [89, 173].

Һ. Мирзәзәдә А. Н. Кононовун ирәли сүрдүјү бу мұлаһизәдән чыхыш едәрәк көстәрир ки, «шол әвәзлији шу + ол тәркиб һиссәләриндән јаранмышдыр. Бунлардан һәр бири түрк халгларындан биринин дилинә хас олмушдур. Һәтта сонралар да **шу** вә **ол** әвәзликләринин ајры-ајрылыгда түрк дилләриндә ишләнмәси бунун чанлы сүбутудур. Бу халгларын дилләриндә олан јахын мұнасибәт нәтичәсиндә **шу** вә **ол** әвәзликләри чарпазлашмыш там бир лүғәт ваһидинә—шол—чеврилмишдир [104, 183].

Ошол/ошул. Бу әвәзлик **ош/уш** вә **ол** ишарә әвәзликләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Һәмнин әвәзлијә Кишвәри дилиндә ашагыдакы нүмунәләрдә раст кәлдик. Мәс.: **Ошол** (اوشول) бикәс көнүл адлу гәрибинатәванимни (К., 121); Бивәфасызлыг ки мән көрдүм **ошол** (اوشول) намәһрдән (К., 69); Кејк тәк Кишвәри сәһрајә дүшди, **Ошол** (اوشول) чешми-ғәзалын һәсрәтиндән (К., 71); Сән еј намәһрибан, гылдын **ошол** бимарни мәғбун (К., 83); Булдум ојанлыг **ошол** тилбә сурағыны соруб (К., 125).

Кишвәридән башга XVII әср абидәси олан Әмани «Диван»ында да һәмнин ишарә әвәзлијинә тәсадүф едилир.

Орхон-Јенисеј вә гәдим ујгур дили абидәләриндә ишарә әвәзликләриндән **ул** (**ол**), **бу** ишләнир. XI—XII әсрләрә аид абидәләрдә исә **уш**, **ушбу**, **ошул** формалары да ишләнмишдир [5, 98, 99].

Уш/ош. Кишвәри әсәрләринин арашдыраркән **ушбу/ошбу** ишарә әвәзлијинә тәсадүф етмәдик. Абидәдә **ушбу** ишарә әвәзлијинин бәсит формасы -**ош/уш** (اوش) ишләнир. Мәс.: Һичр илән кирди сәвашә көнлү **уш** мејдан ара (К., 111); Зари чисмин өртүб **уш** күлхән ара күлләр билә (К., 86); Куји гәм гәпланијәм **уш** пәји та сәрдаг дағ (К., 30).

Ушбу вә онун бәсит формасы **ош**, **уш** өз әксини аз вә ја чох дәрәчәдә дикәр јазылы абидәләримиздә дә тапмышдыр [104, 184, 185].

ош/уш мүстәгил елемент һалында Маһмуд Кашғаридә, һабелә түрк халгларынын әдәби дил материалларында да ишләнмишдир [5, 96]. Е. А. Грунина османлы-түрк әдәбијятыны вә ја јазылы абидәләри арашдыраркән

ајдынлашдырмышдыр ки, ишарә эвәзлијинин һәр ики формасы ошбу//ушбу, ош/уш тәғрибән XVIII әсрә гәдәр кәлиб чыхмышдыр [46, 226].

Ојлә, бојлә. Бу эвәзликләр кејфијјәт, тәрз вә с мә'налары билдирмәк үчүн ишләнир. Мүәсир әдәби дили-миздә елә/белә шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Кишвәри «Диван»ында ојлә/бојлә эвәзлијинин иш-ләнмәсинә нәзәр салаг. Мәс.: Ојлә јандырды ки, һеч на-мү нишаным галмады (К., 102); Ојлә ким гуртулмәки мүмкүн имас тәдбир илән (К., 80); Ојлә санур ким, ујур тәхти-Сүлејман үстүнә (К., 87); Ки, һечә бојлә шәрмән-дә кидалим бари шәһриндән (К., 70); Сормәзсән ани бојлә рәвами нә булутур (К., 17).

Абидәдә ојлә, бојлә эвәзликләри суал әламәти -ми илә ишләнир. Мәс.: Ојләми олди ки, бир дәмәзмиди сормағинә? (К., 87); Бир кәлүб сормәзсән ахыр бојләм олур јарлығ? (К., 27).

Һәмин, һәмән. Мә'лум әшјаја ишарә етмәк мөгсәди илә истифадә едилән бу эвәзлик өзүнү Кишвәри әсәрләр-риндә дә көстәрир. Мәс.: Сәнсән бу шәһр ичиндә һәмин ашиначуғум (К., 49); Ол һәмән јаридурур галды сана јүзгәралығ (К., 27); Һәр һечә азар гылса јаримдүр һәмән (К., 14); Һүчлеји-Һәшмәт һәмән бағлансә зијнәтләр билә (К., 142).

Абидә үзәриндә апарылап арашдырмалардан ајдын олур ки, һәмән сөзү һәмин-ә нисбәтән даһа чох ишлән-мишдир.

Уштә. Кишвәри дилиндә уштә ишарә эвәзлији ишләр-дир. Һәмин эвәзлик уш/ош вә тә һиссәләриндән ибарәт олуб будур мә насында ишләнир. Мәс.: Уштә чан вирди гәминдин хәстә хатир Кишвәри (К., 34); Өлдүрәјим сәни дидин тиг илә уштә кәлмишәм (К., 117); Дидим ки, сана бир гуләм уштә јүзүм үзрә (К., 93); Бир јүзи Лејли гә-миндән уштә Мәчнунәм јенә (К., 94) вә с.

«Диван»да уштә эвәзлији чох кениш даирәдә ишлән-мишдир.

Ә. Дәмирчизадә бу эвәзлик һаггында бәһс едәрәк јазыр: «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларында бу сөз бир дәфә (ارشدہ) шәклиндә ишләнмишдир ки, мәтнә көрә «бу да», «будур» мә'насыны верир. Түрк дилләрин-

дә ишләнән «үшдә -иштә», «ушол-шол-шу», «ушбу-ишбу» сөзләри бурадандыр. Бунлар көстәрир ки, бу сөз һәтта гәбиләләрдән әввәлки бир дилин галығдыр» [52, 85].

«Диван»да кәмијјәт билдирән мунчә/ончә/анчә; мундаг/әндаг кими сөзләрә дә тәсадүф едилир ки, бун-лар да функционал чәһәтдән ишарә эвәзликләри һесаб олунур. Мәс.: Мунчә (مونچہ) кәздүм бир вәфасыз јари севдүм ағибәт (К., 7); Мунчә рүсвалығ чәкәрсән, һолди ахир Кишвәри (К., 84); Һәр нә ким дирлар мана, јүз он-чә (انچہ) вәрәм доғруси (К., 108); Ончә күлдүн мән фәғири-натәван әһвалинә (К., 8); Адәм оғли мундаг (مونداق) олмәз сә мәләкәсәп, ја пәри (К., 103); Мәни бу тәлеји-сәркәштә мундаг намурад етмиш (К., 123); Дәрди әндаг (اندق) ким башында гылды гушлар ашијан (К., 68).

Бу типли ишарә эвәзликләриндән бәһс едән Ғ. Абду-рахманов вә Ш. Шүкуров гејд едирләр ки, «ча -дәк//даг // -дак шәкилчиләри бәзи ишарә эвәзликләринә гошулуб башга формалы ишарә эвәзликләри јарадыр. Мунча, унча, анча, ушмунча, мундаг//мундак, андаг//андак, шундаг//шундак, ошандаг//ошандак, ушмундак//ушмун-дәк, мунун -дәк//мунун-тәк [5, 98].

Кишвәри дилиндә һәләлик бир јердә ушәндаг форма-лы ишарә эвәзлијинә тәсадүф едик. Мәс.: Ушәндаг (اوش انداق) ким вирүр чан тилбә ит аби-рәван көр-кәч (К., 10).

СУАЛ ЭВӘЗЛИКЛӘРИ

Әшја вә һадисә һаггында мә'лумат алмаг үчүн ишлән-дилән суал эвәзликләри Кишвәри «Диван»ында кифәјәт гәдәрдир.

Ким (کيم). Инсан мәфһуму илә бағлы олан бу эвәзлик Кишвәри әсәрләриндә мүәјјән дәрәчәдә өзүнү көстәрир. Мәс.: Сәндән өзкә ким јетүрсүн, еј нәсими-сүбһдәм? (К., 97); Сәнүнчүн ағлајан кимдүр, кәлән дағи мәзар үстә? (К., 95).

Нә (نہ). Әшјанын кејфијјәтини суал тәрзи илә аш-кара чыхармаг үчүн ишләнән бу эвәзлик һечә, нә чүр эвәзликләринин синонимидир.

н. Мирзэзаде гејд едир: «эдәби материалларын дилиндән мә'лум олур ки, XIV вә XIX әсрләрдә нә әвәзлији нечә әвәзлији мәгамында ишләнмишдир» [104, 189].

«Диван»да нә суал әвәзлијинин ишләнмәсинә нәзәр салаг. Мәс.: Нә ашиглик ки, јүз түмән бәлалыг (К., 29); Нә тәдбир ол ки гәмзән дәлмәјә бағрымни һәр јандән (К., 68); Дидим бу нә гәмзә, бу нә гашдур, бу нә кирник? (К., 84).

Нә суал әвәзлији абидәдә һәм нечә мә'насында, һәм дә өз әсл мә'насында ишләнәрәк һал, кәмијјәт, хәбәрлик шәкилчиләри гәбул едир, сјни заманда гошмаларла да өзүнү көстәрир. Мәс.: Хунабеји-һәсрәт ичәрәм ким нә сәбәдән, Сән бадә ичәркәп ләбүни өпти пијалә? (К., 93); Әтрафи јүзиндә хәтти-сәбзии нәјә бәнзәр? (К., 93); Сән еј чан, билмәзәм јарәб, нәдән галмышсан авәрә? К., 98); Нәдәндүр ким, мәнүмлән јох сәфасы? (К., 108); Нәлар (نالار) чәкдүм мән ол һәмәһрибандин (К., 138);

Ким мәнүмлән бисәбәб нечүн јәмаңдур севдүкүм (К., 54); Мән диванәни көркәч гачарлағ хәлг нечүн ким? (К., 66).

Кишвәри «Диван»ында, һәләлик, бир јердә «нечүн»үн «нечүк» вариантына раст кәлдик. Мәс.: һәр нечүк дағ олсә булсун, дағи-һичран булмасун (К., 134).

А. Мәһәррәмов М. Фүзулинин әсрләринин дилиндә нечүн суал әвәзлијинин нә үчүн, мә'насында ишләндијини көстәрмиш вә бу әвәзлијин XIV әср үјгүр-карлуг (чығатај) әдәби дилиниң нүмунәси олан «Мәһәббәтнамә» әсәриндә дә ишләндијини мұшаһидә етмишдир [101, 69] Бу әвәзлик, һәмчинин орта әср түрк дили абидәләриндән «Тәфсир»дә ишләнмишдир [5, 104].

«Диван»да нә әвәзлијинин һансы мә'на чаларында ишләнмәси өзүнү көстәрир. Мәс.: Нә ивдә ким олурсән, ана хәлги-чәһандир ким (К., 16).

Абидәдә һансы мә'насында нә әвәзлијинин ни (نی) фонетик вариантына раст кәлдик. Мәс.: Ни бәлалыг күн иди ким, ашина булдум сана (К., 126).

Бә'зи түрк дилләриндә нә әвәзәлијинин нә варианты да ишләнмишдир [5, 102].

Нижә (نجه). Бу әвәзлик нә үчүн әвәзлијинин синонимидир. Нижә әвәзлијинә чанлы данышыгда тез-тез раст

кәлирик. Лакин һәмин әвәзлик әдәби дилдә вахтилә вә инди дә аз ишләнмәкдәдир; Кишвәри дилиндә дә чох аз ишләнир. Мәс.: Билмән нијә бу ган ола синә, нә бәладур? (К., 12).

Нишә (نيشه). Бу суал әвәзлији нә суал әвәзлијинин әсасында јаранмышдыр. Кишвәри дилиндә ашағыдакы нүмунәләрдә өзүнү көстәрир. Мәс.: Өз-өзүмни өлдүрүр-мән ким, нишә галдым дири (К., 114); Гашундә булмышәм гурбан, дағи нишә јарајдурмән (К., 75).

Јазылы абидәләрин дилиндә бу әвәзлик узун мүддәт әрәб әлифбасы илә ики имлада نيشه, نيشون јазылмышдыр. Бу суал әвәзлијинин ајры-ајры дөврләрдә башга-башга имлаларда јазылдығы да мә'лумдур. Мәс.: Нә үчүн نه اوچون, нә ичин— نه ايجين, ничин— نيجين вә с.

Данышыг дилиндә олдуғу кими, јазыда да тәләффүз шәклини сахлајан нишә, нешүн әвәзлији ики тәркиб һиссәдән: нә вә үчүн сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. Нечин сөзүнүн өзүндә сәс дәјишиклији олмушдур. Чүнки ч самити данышыг дилиндә чох заман саитләр арасында вә ја чинкилтили д самитиндән әввәл кәлдикдә кејфиј-јәтчә дәјишир, јә'ни ч самити ш самитинә чеврилик. Буна көрә дә нечүн, нечин сөзүнүн тркибиндәки ч сәси дә, ејни гајда әсасында ш-јә чеврилмишдир. Демәк, нишә, нешүн әвәзлији әмәлә кәлмәсинә көрә ики һиссәдән (нә вә үчүн) дүзәлмиш мүрәккәб бир сөздүр. Бу хусусијјәтин узун мүддәт ше'р вә ја нәср дилиндә галмасыны данышыг илинин тә'сири кими һесаб едә биләрик [104, 191, 192].

Нешә (нишә) суал әвәзлијинә XIII—XIV әсрләрә аид түрк абидәләриндә тәсадүф едилер; «Тәфсир»дә кениш миғјасда ишләнир. Мәс.: Нешә айтур — сиз аны ким, кылмаз-сиз? [5, 105].

Нә үчүн әвәзлијинин нишә, нешүн вариантлары бу күн башлыча оларағ өзүнү шәрг группу диалектләриндә сахламышдыр. Бақы диалектиндә нешүн шәкли габарыг сүрәтдә өзүнү көстәрир. Муған группу шивәләриндә бунун нәшә, нешә, нешүн, неһүн кими вариантларына раст кәлирик. Мәс.: Неш библә исси елијибләр бираны. Нешүн кәлмир быра. Ләткә нешә хараб олуб вә с. [104, 192; 9, 103].

Нэдэн (ندن). Нә үчүн суал эвезлијинин синони-ми олан бу эвезлик сәбәб мәзмунлу эвезликләрдәндир.

Башга јазылы абидәләрдә өзүнү мұәјјән дәрәчәдә көстәрән бу эвезлик Қишвәри әсәрләриндә дә ишләнир. Мәс.: Бағламазсә тилбә көнлүмнин әјағи бәс **нэдән?** (К., 20); Мәзарым үстүнә һәрдем **нэдән** ағлар бәһар ајры? (К., 64).

Нэдән суал эвезлији хәбәр шәкилчиси илә дә ишләнир. Мәс.: **Нэдәндүр** ким мәнүмлән јох сәфасы? (К., 108).

Нечә (نیچہ). Бу Қишвәри дилиндә кениш јајылмыш суал эвезликләриндәндир. Мәс.: Мана бир чарә гылмәзсән, **нечә** чарә булғајмән? (К., 68). **Ничә** ујсун бир ов гојниндә тулғанмыш јилан көркәч? (К., 10).

Абидәдә **нечә** суал эвезлијинин **нә гәдәр** мә'на чала-рында ишләnmәсинә дә раст кәлдик. Мәс.: **Нечә** сәндән чәфа кәлсә, чәкәр мән натәван лејкән (К., 23).

Хани (خانی). Тарихи материалларын дилиндән ајдын олур ки, мәкан анлајышы илә бағлы олан бу эвезлик орта әсрләрин әдәби дилиндә гәни (قانی) гәни (قنی), хани (خانی) һаны (هانی) кими мұхтәлиф имлаларда ишләнмишдир. Бу мұхтәлифлик тәхминән XVIII әсрә гәдәр олан әдәби дил материалларынын дилиндә галмышдыр. Бу дөврдән сонра исә **һаны** шәкли тамамилә сабитләшмишдир. Қишвәри «Диван»ында исә јалныз **хани** вариантына тәсадүф етдик. Мәс.: Еј дил, **хани** сән ки ол сәпәм имдидин, Зүлм илә ситәм бишәси ајин гыладур (К., 146); Хызр Фәррух пеј **хани** кими, булсә ирди рәһбәрим, Мәшриги-игбалдин булғај түлу әхтәрим (К., 142).

Ханси (خانسی). Орта әср јазылы абидәләрин дилиндә **гангы**, **һангы**, **хансы**, **гансы** вариантларында ишләнән вә мұасир дилимиздә **һансы** шәклиндә сабитләшән бу суал эвезлијинә Қишвәри дилиндә **ханси** формасында раст кәлдик. Мәс.: Гәмзәвү назү кәр шәмин ханси бирин сөјләјим (К., 114).

Гачан, **хачан** (قاچان خاچان). Заман мәзмунлу бу эвезлик әрәб әлифбасы илә мұхтәлиф имлаларда قاچان خاچان قچن قچان јазылмышдыр.

Қачан ишарә эвезлији гәдим ка суал эвезлијинә вахт билдирән чағ (чан) сөзүнүн гошулмасы илә әмәлә кәлир [5, 107].

Гачан/хачан/һачағ/һачан эвезлијинин заман анлајышы билдирән чағ -ла бағлы олдуғуну һәлә Ж. Дени дә тәсдиг етмишдир. О бу мұнасибәтлә јазыр: « قاچان ' قچان вә ja خاچان кәлмәси зәрф олараг нә заман гуанд мә'насыны верир; бу «кау+сағ»ын, јә'ни һанкі чағда, һанкі заманда јериндәдир» [50, 672].

Мұасир Азәрбајчан дилиндә бунун ики шәклинә -һачан, һачағ сөзләринә -раст кәлирик. Әввәлки шәкилләри исә мұасир Азәрбајчан дилиндә архаикләшмишдир; лакин бир чох түрк дилләриндә өз нормал вәзијјәтини мұһафизә едәрәк, гәдим шәклини дә ејнилә сахламышдыр. Алтај, татар, гырғыз, шор дилләриндә **қачан**, **қашгар**, **гарагалпаг**, **ноғаж** дилләриндә **қашан**, **тувин қажан**, **түркмән хачан**, **қакас хачан**, **башгырд қасан**, **кумыг қъаичан**, **өзбәк қачон**, **үгеур қачан** ишләдилир. Азәрбајчан дилиндә бу сөз XVIII әсрдән башлајараг өзүнәмәхсус бир инқишаф хәтти кечмишдир. Бу сөзүн илк сәси г/х/һ истигамәтиндә инқишаф едиб **һачан** шәклини алмышдыр [104, 193, 194].

Мұасир дилимиздә **һачан** шәклиндә ишләнән бу эвезлик XIX әсрә гәдәрки јазы материалларында әсасән г, х сәсләри илә башланан вариантларда ишләнмишдир.

Қишвәри дилиндә **гачан** вә **хачан** вариантларына тәсадүф етдик. Мәс.: Мән **гачан** дидим вәфа гылғыл мана чөвр ејләдин, Сән **гачан** дилин фәда булғыл мана, булдүм сана (К., 127); Мән **хачан** бу ешг одунда јанәмән (К., 85).

Гајан (قايان). Кајан формасы ка (й) ишарә эвезлијинә **йан** сөзү нүн гошулмасы илә әмәлә кәлир; ка (й) + йан > каян.

Һансы јана мә'насында ишләнән гајан суал эвезлијинә Қишвәри дилиндә ашағыдакы нүмунәләрдә раст кәлдик. Мәс.: **Гајан** (قايان) ким гәм чәриси чәксә андә тапгалајдурмән (К., 75). Мүлкә афәтдүр, **гајан** ким өтсә залым шаһлар (К., 19).

Азәрбајчан јазылы абидәләриндә ишләнмәјән, чанлы данышыг дилиндә исә **һајана** вариантында тәсадүф еди-

лән бу эвэзлик Нəван (XV эср) вə Фуркат (XIX эср) эсəрлəриндə өзүнү кəстəрир [5, 107].

Хандə (خاندا) Мəкан мəзмунуну өзүндə экс етдирən бу суал эвэзлији һарада/һарда эвэзлижини синоними-дир.

Каж-ла дүзəлмиш һəмин эвэзлији эслини вə онун сəс чəһəтдən гисмən дəјишмиш шəклини түрк диллəрини бир чохунда көрүрүк. Алтај, газах, гарагалпаг, гырғыз, ногај, татар, тувин, өзбək, шор **кај**да, кумык **кьај**да, башгырд **кај**за, хакас **хај**да, јакут **ханна**, түркмən диллəриндə исə **һанда** ишлəнир [104, 195].

Белəликлə, **кај**, **хаж**, **һаж** эвэзлији илə -да шəкилчиси-нин сабит бир форма кəсб етдији мə'лум олур. Сөзүн мənшəјини өзбəkчə **кај+јер+дə**, ујгурча **кəј+јер+дə**, азербайчанча **һаж+ара+да** [78, 243] сөзлəриндə кəр-мək мүмкүндүр.

Кишвəри «Диван»ында исə, эсəсэн **хандə** формасы ишлəkдир. Мəс.: Еј хəраб олмыш сənүнчүн хануманым, **хандəсэн?** (К., 68); Нишани-хаки-пајинни өпəрмən, **хандə** ким кəрсəm (К., 10); **Хандə** тапылды мана, јарəб, бу дузəх күндəси? (К., 112); **Хандəдүр** билмən бу тифли ханə бизарым мənүм? (К., 48).

Шаирин дилиндə, һəмчинин, **һанда** суал эвэзлижинə дə тəсадүф етдик. Мəс.: Ејб имəз сормəг кəлиш **һандандүр**, еј мəрра јикит? (К., 9).

Мараглыдыр ки, «Диван»да **хандə** суал эвэзлији **һəр** тə'јини эвэзлијилə јанашы ишлənэрək **һəр јердə** мə'насы-ны билдирир. Мəс.: **һəр хандə** ким дəһанун ичүн пəстə сөз демии, Гатлапмајыб мən ағзынə даш илə чалмышам (К., 53).

Кишвəри дилиндə **хандə** суал эвэзлижини синоними олан **нə јердə** сөзү дə ишлəнир. Мəс.: Бу бəлалыг гуш **нə јердə** ашијан ејлэр јенə (К., 88); **Нə јердə** ким дүшəр бир данеји-нешм эшкбариндин (К., 64); **Нə јердə** ким дүшəр дағи-дилимдən пənбеји-мəрһəm (К., 83).

ГАЈЫДЫШ ШƏХС ЭВЭЗЛИЈИ

Өз тə'јини эвэзлији илə мənсубијјət шəкилчилəрини бирлəшмəсиндən дүзələn гајыдыш шəхс эвэзлији орта эср јазылы абидлəримиздə ишлək олмушдүр. Кишвəри дилиндə буна ашағыдакы нүмүнэлəрдə раст кəл-дик. М.: **Өзи** билүр экэр бимəһрү бəдху бари кəкчəkдүр (К., 15); Мənүм гəмдүр **өзи** билүр экэр галур, экэр гал-

мəз (К., 24); Гəмзəси хунриз, **өзи** нохиз элиндə тифи-тиз (К., 134); **Өз-өзүмни** өлдүрүрмən ким нишə галдым ди-ри? (К., 114).

ТƏ'ЈИНИ ЭВЭЗЛИКЛƏР

Бу эвэзликлэр чүмлəдə исимлəрдən əввəl кəлэрək он-лары тə'јин едир. Кишвəри дилиндə ашағыдакы тə'јини эвэзликлэр ишлəнир:

һəр. Фарс мənшəли олан бу эвэзлик Азербайчан дилиндə олдуғу кими, бүтүн түрк диллəri үчүн дə эн ишлək сөзлəрдən олуб, өзүндən сонра кələn сөзү тə'јин едир. Мəс.: Көзүмдин сачылур **һəр** кушəдин ситарə эксүксиз (К., 21); Јардин **һəр** јарə ким кəлсə, бу хаки-чисүмə (К., 105); Ана **һəр** нəстə ким тənри вирүбдүр бари кəк-чəkдүр (К., 15).

Өз//өзкə. Гајыдыш мəзмуну эмələ кəтирən **өз** сөзү орта эср јазылы абидлəримиздə олдуғу кими, Кишвəри дилиндə дə тə'јини эвэзлик кими өзүнү кəстəрир. Һəмин эвэзлик ашағыдакы шəкилдə ишлəнир.

а) Тə'јин олунан объектин хүсусијјəти субъектин өзү илə бағланыр, јə'ни тə'јин олунан объектин билаваситə өзүнү билдирир. Мəс.: Ким гылə билмən дəми **өз** һалымə шивən дағи (К., 107). **Өз** ишимдən билчəбраг дастаны тапмадым (К., 136).

б) Тə'јинин мүнəсибəти субъектин харичиндə олур, јə'ни башга бириси илə бағлы олур. Мəс.: Кəрчə вар **өз-ка** һəваси јарун, əмма вардурур (К., 25);

Абидлəдə **өзкə** сөзү чəм, хəбэрлик шəкилчилəрини гə-бул едэрək ишлəнир. Мəс.: Вај ким, мən олдум дијари **өзкəlэр** јари һəнуз (К., 25); Хəстə хатир Кишвəрини **өзкалар** тək кəрмə ким (К., 37); Ив хəјалы өзкавү сев-даји-базар **өзкэдүр**. Зикрү тəсбиһ өзкавү намусу-базар **өзкэдүр** (К., 19).

Чүмлə. Эрəб мənшəли олан бу сөз Кишвəри «Ди-ван»ында бүтүн, һамы сөзлəрини синоними кими иш-лənмишдир. Мəс.: Сənə чүзи-дərди дил булмады һасил, Дəриға, булды сə'јим **чүмлə** батил (К., 139); Бу **чүмлə** санавү мана мəһбубу шəраб (К., 150).

Вари. Мə'на вə вəзифə е'тибарилə бүтүн, һамы вə та-мам сөзлəрини синоними олан бу сөз гəдим өзбək əдəби дили үчүн сəчијјəви олмуш, эсəсэн, XV—XVI эсрлəрин јазы материалларында ишлənмишдир. Кишвəри эсəрлə-ринə нəзэр салаг. Мəс.: Кишвəривү нəсли-адəм **вари** гур-

бан чануна (К., 74); Сән чәһанун чанисән, аләм сана ва-
ри тифил (К., 74).

Вари эвэзлији мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри гәбул едәрәк субстантивләшир. Мәс.: Бир декүл, ики декүл ким бивәфасыз **варыңыз** (К., 21); Эрзә гыл мискинликим јолдашларын **варисинә** (К., 91); Бүлур **варисинә** меһрин, нәдәндүр ким мана булмәз? (К., 23); Бир нәзәр ким јү-
зүна гылсәм бәрабәрдүр мана, Аләмийн **варисинә**, бил өм-
рүмүн **варисинә** (К., 91).

Мараглыдыр ки, Кишвәри дилиндә **вари** сөзүнүн **бари** фонетик вариантына да раст кәлирик ки, бу јалныз гып-
чаг-карлуг тәсириндән башга бир шеј дејилдир. Мәс.: Ана һәр нәстә ким тәһри вирүбдүр, **бари** кәкчәкдүр (К., 15); Ким мән сәркәшитәни **бари** һәлак етти фәраг (К., 32); Инајәт бахышын кәмдүр, кидәлим **бари** шәһриндән (К., 70); **Бари** билди Кишвәрилән мүддәинин сидгини (К., 39); Јекдурур бикарлығдә **бари** ол бикарлығ (К., 27).

ГЕЈРИ-МҮЭЈЈӘН ЭВЭЗЛИКЛӘР

Чүмлә дахилиндә конкрет олмајан шәхсин вә ја эш-
јаларын адларыны билдирән бу эвэзликләр морфоложи вә синтактик үсулла әмәлә кәлир. Һәмийн эвэзликләрин бир гисми **ким** сөзүнүн шәкилчи, гошма вә башга сөзләр-
лә ишләнмәси илә дүзәлир. Мәс.: кими, кимиси, кимсә, ким исә, һәр ким, һеч ким вә с.

Кимсә. Шәхсијјәти мәлум олмајан үмуми шә-
килдә һәр һансы субъекти билдирән **ким** вә сә тәркиб һиссәләриндән ибарәт олан бу эвэзлик мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, тарихән дә ишләк ол-
мушдур. Һәмийн эвэзлик Кишвәри дилиндә дә кениш даирәдә ишләнир. Мәс.: Вәһ ки, чан кетти, јетүрмәз **кимсә** чанан әрзинә (К., 97); Чикәрхун Кишвәри тәк һали бил-
мәз **кимсә** һичриндән (К., 81).

Кимсә. Гејри-мүэјјән эвэзлији һал вә мәнсубијјәт шә-
килчиләри илә дә ишләнир. Мәс.: Демәдин ким сәдән өзкә **кимсәјә** вермән көнүл (К., 85); Һеч кимсә севмәз **кимсәни** әфсанәвү әфсун билән (К., 72); **Кимсәдин** буји-
вәфа чүн кәлмәз, еј дил, имдидин; Ашиналығ гылмакил нәсли-бәни-адәм билә (К., 96); Гоншиләр санурләр ивдә **кимсәм** өлмиш, бәс ки мән; Өкүр-өкүр ағларәм һәр кечә
вај-вај илән (К., 77).

Һәр ким, һәр тәјини эвэзликлә **ким** суал эвэзлий-
јинийн бирләшмәсиндән синтактик јолла әмәлә кәлән **Һәр ким** гејри-мүэјјән эвэзлијинә Кишвәри дилиндә чох раст кәлирик. Мәс.: Чан вирүрмән сәдәгә, **Һәр ким** бу бәләји гајтәрә (К., 101); **Һәр ким** олур јарыңыз, даш илә башын јарыңыз (К., 2) вә с.

Һеч ким/һеч кимсә. Һеч инкар әдаты илә **ким** вә **кимсә** тәјини эвэзлијин синтактик јолла јанашмасындан дүзәлән бу гејри-мүэјјән эвэзлик Кишвәри дилиндә дә нормал вәзијјәтдә ишләнмишдир. Мәс.: Сурәтина бахма-
ды **һеч ким** бәзәнмиш чағда ким, Сурәти-дивар тәк јүзү-
на һејран галмады (К., 107); Имди дирсән ки, мән **һеч кимсәни** өлдүрмәдим (К., 136); **һеч кимсәдә** чүн дәрд јох бичарә дәрман нејләсүн (К., 76).

«Диван»да **һеч ким** гејри-мүэјјән эвэзлијинин, гып-
чаг-карлуг групуна хас-ка јөнлүк һал шәкилчиси илә дә ишләнмәсинә тәсадүф етдик. Мәс.: Та анун ашиғлиғи **һеч кимка** асан булмасун (К., 134).

Һеч. Бу эвэзлик шәхс, предмет, һадисәнин мүтләг ин-
карыны билдирир. Мәс.: Бәндә ким **һич** солтан јүзини көрмәз мәним (К., 58); Мүшкүлүм будур ки, көрмән **һеч** ағзын шәклини (К., 119); **Һеч** мүсәлман оғлине кафир гызы јар олмасун (К., 69).

Бири. Мигдар сајы **бир** илә III шәхс мәнсубијјәт шә-
килчисинин бирләшмәсиндән дүзәлән бу эвэзлијә Киш-
вәри дилиндә ашағыдакы нүмунәләрдә раст кәлдик. Мәс.: Диди **бири** ганлу, **бири** худра, **бири** худру (К., 84).

Һәр бириси. Һәр тәјини эвэзликлә **бириси** гејри-
мүэјјән эвэзлијин синтактик јолла бирләшмәсиндән дү-
зәлән бу эвэзлик Кишвәри дилиндә чох аз ишләнир. Мәс.: Көзләрүм **Һәр бириси** бир дағи-һәсрәтдүр мәнүм (К., 118).

Филан. Әшја вә субъектин гејри-мүэјјәнлијини билди-
рән әрәб мәншәли бу сөз Кишвәри «Диван»ында чох аз ишләнир. Мәс.: Кимдүр ол түрки-Хитән димиш **филанын** севдүки (К., 54); Башымдә бир әв јох ки, дијә вај **фи-
лани** (К., 103).

Беләликлә, Кишвәри әсәрләриндә эвэзликләр үзәрин-
дә апарылан арашдырмалардан ајдын олур ки, буна-
рын әксәријјәти мүасир Азәрбајчан дилиндән һеч дә фәргләнмир. Тарихән ишләнмиш эвэзликләрин чох һис-
сәси сәс чәһәтдән дәјишиклијә уғрамыш, аз бир һиссәси исә архаикләшмишдир.

ЗЭРФ

Зэрф иш вэ ја һэрэкэтэ аид эламэти, кејфијјэти, һал вэ ја вэзијјэти, шэраити, бэ'зэн дэ эламэтин эламэтини билдирит.

Мә'лумдур ки, зэрфлэр гурулушча садэ, дүзэлтмэ вэ мүрэккэб олур.

Кишвэри эсэрлэринин дилиндэки зэрфэ аид олан фактик материаллары нэзэрэ алыб зэрфлэрин гурулушча нөвлэринэ даир нүмунэлэри дэ онун мә'нача нөвлэри ичэрисиндэ вермэји мэгсэдэјөнлү һесаб етдик.

«Диван»да, мүасир Азэрбајчан дилиндэ олдуғу ки-ми, зэрфлэрин ашағыдакы мә'на нөвлэринэ раст кэлдик.

ЗАМАН ЗЭРФИ

Иш вэ һэрэкэтин ичра заманыны, һал-вэзијјэт вэ һадисэнин вахтыны билдирэн заман зэрфлэри нэ вахт? нэ заман? һачан? суалларына чаваб верит. Мәс.: Куја ким су ичибдүр чешмеји-хуршиддин, Аризин бағи ки, һич гылмэз тэфавүт јазү гыш (К., 123); **Кечэ данадакин** кирпиклэримдин, Јүзүмэ ган дамар оглан сөнүнчүн (К., 75); Булуптур Кишвэри зэйфтэк зијадэ, Эчэб кэр бу **кечэ дана** галурсэн (К., 71); Јанэр **имди** бағрым эндүһу пешиманлығ билэ (К., 97). Димэ ким, нечүн урур көксүндэ **һэр јан** дағлар (К., 56). Күлшэни-һүснүндэ **һэр јан** һэркиси-мэстин көрүб, Лалэзар ичрэ јатурлар ики чејрандур дирэм (К., 59). Ачылмаз гөнчэ тэк көнлүм бәһарү бағдин **бир дэм** (К., 64); Дидим ким гуртулам **бир күн** мөһнэт дәрдин, еј вәһ, Ки мән гуртулмадым **бир күн**, артар **күнбәкүн** дәрдим (К., 50). **Чохдин** ол бичарэ үмид илә чан вермиш сана (К., 4). Ханүман фикриндэдүрлэр **рузү шәб*** хэлги-чәһан, Кишвэри хәстэ тәрки-ханүман гылмагдадур (К., 12). Сән вәфасыз **һәркиз**** ол виланы абад етмэдин (К., 42). Чәмалын бағинэ бади-мүхалиф дәкмәсүн **һәркиз** (К., 5). Малү мүлки тәрк едиб олдум ешикиндэ бир ит, Дүн кәда ирдим, вәлејкән саһибичаһәм **бу күн** (К., 77).

«Дүн» зәрфинэ аид вердијимиз нүмунэнин мәзмунундан көрүндүјү кими, һәммин сөз дүнән мә'насында ишләнмишдир.

* Фарсча: күндүз-кечэ.

** Фарсча: һеч вахт.

«Түрк диллэринэ аид јазылы мәнбәләрден мә'лум олур ки, **дүн** сөзү эсасән гаранлығ мә'насыны ифадэ етмишдир» [171, 52].

Кишвэри дилиндэ **кечэ** мә'насында **дүн** вэ **түн** вариантлы сөзлэр өзүнү көстәрит. Мәс.: Пәришан рузикарым бир һаривәш јардин ајру, Күнүм **дүн** тэк гәрадур бир мәһи-рүхсардин ајру (К., 85); Чанү дил һәр бири бир јан дүшдилэр **һичран түни** (К., 3).

Нүмунэләрдэ верилмиш **дүн-кечэ** исим мә'насында, **һичран түни-һичран кечәси** исә заман зәрфи мә'насын дадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи түрк диллэриндэ түнәк-һәбсхана, түнәтти-кечәләтди, түнәрди-гаранлығлашды, көк түнди—көј тутулду мә'наларында ишләнмишдир [171, 52].

ЈЕР ЗЭРФИ

Иш вэ һэрэкэтин ичра олундуғу јери билдирэн зэрфлэр јер зәрфи адланыр. Мәс.: Јүзүн үзрә гәра халлар пәришан зүлфүн **алтындэ**, Сәнасән, ашијан гылмыш од үстиндэ сәмәндәрләр (К., 16); Ишимдур мујә рузи-шәб чыхалы сән **кәнаримдин** (К., 13).

ТӘРЗИ-ҺӘРӘКӘТ ЗЭРФИ

Иш вэ һэрэкэтин јеринэ јетирилмәси тәрзини билдирэн зәрфлэр тәрзи-һәрәкәт зәрфи адланыр. Мәс.: Галмышәм **ајру** мән диванэ билмән нејләјим (К., 59); **Дәрбәдәр** салыб мәһи аварэ гылдын ағибәт (К., 80); **Өкүр-өкүр** ағларәм һәр кечэ вәј-вәј илән (К., 74); Бәләји-ешгә дүшдүм **варә-варә** (К., 137).

КӘМИЈЈӘТ ЗЭРФИ

Чүмләдэ һал-һәрәкэтин вэ эламэтин кәмијјәтини билдирэн, нечэ? нэ гәдәр? нечэ-нечэ? суалларындан биринэ чаваб верән кәмијјәт зәрфлэринэ аид нүмунэләрә мүрачәәт едәк: Ишрәт күнидэ **чох** булунур јарәли, Гәм күчрә јетчәк јар илә гәмхар кәрәк (К., 147); Бадэ ичәли, ејш едәли вәсл илә ким, Биз булмајалы **чох** оләсидүр гышү јаз (К., 147); Санчүлур кирпикләри **бир-бир** бу Мәчнун көнлүмә (К., 90).

11 фәсил

ФЕ'Л

АРХАИК ФЕ'ЛЛӘР

Бу типли фе'лләрдән бәһс едән Н. Мирзәзәдә белә нәтичәҗә кәлир ки, «Азәрбајчан дилиндә вахтилә ишләнмиш бир сыра фе'лләр мүасир дилимиздә артыг ишләнмиш, онлар архаикләшәрәк истифадәдән галмышдыр. Бунунла бәрәбәр Азәрбајчан дилиндә ишләнән фе'лләрин тәркибинә, аз да олса, лүғәви мөзмуну олан фе'л-сөзләр дахил олмушдур. Бу процес тарихән изләркән бир тәрәфдән фе'лләрин инкишафыны, онун кәмијјәтчә тәкмилләшмәсини, дикәр тәрәфдән дә Азәрбајчан дилинин фе'лләри илә, башга түркдилли халгларын дилиндә олан фе'лләрин үмуми мәнзәрәсини ајдынлашдырмаг мүмкүн олур» [104, 205].

Кишвәри әсәрләри үзәриндә апарылан арашдырмалардан белә нәтичәҗә кәлмәк олур ки, шаирин дилиндә түрк дилләри үчүн үмуми, мүштәрәк олан елә фе'лләр ишләнир ки, бунлардан бә'зиси мүасир Азәрбајчан әдәби дили бахымындан архаикләшмиш, бә'зиси исә чанлы данышыг дилиндә, диалект вә шивәләрдә өз изини сахламышдыр. Ашагыдакы фактлара мүрациәт едәк:

Урмаг (вурмаг). Түрк системли дилләрдән әсасән түркмән, газәх, орта әср өзбәк (чыгатај), гыргыз, ујғур вә башга дилләрдә өзүнү көстәрән бу сөз мүасир Азәрбајчан дилиндә **вурмаг** шәклиндә ишләнмәкдәдир [42, 36].

Кишвәринин әсәрләриндә бу сөз **вурмаг, чәкмәк** мәналарында ишләнмишдир. Мәс.: Димә ким, нечүн **урур** көксүндә һәр јан даглар (К., 56); Артуг диләсәм багрымә бычаг урәсән (К., 147); Бир гәра јилан **урур** ким, күл олә һәмсајәси (К., 110); Мунчә лафү әглү даннш ким **урурдум** аһ ким (К., 8).

Урмаг фе'ли гәдим түрк дилләриндә бир нечә мәнада ишләнмишдир [127, 439; 96, 189; 33, 329; 60, 614].

Чизкинмәк, (доланмаг, дөнмәк, дөвр етмәк). Мәс.: Нәдән башинә һәрдем чизкинүрсән (К., 71); Ол ки сән'е илән фәләк фанусни чизкиндүрүр (К., 128).

Ирмәк (олмаг, чатмаг, јетишмәк). Кечәләр ирүр мана пәртаби-дил, порхари-көз (К., 22); Јусифин кәрчи хәри-дари чох ирүр һүсни илә, Нәгди-чан бирлә мәни-бидил хәридарәм сана (К., 4); Күлбеји-әһзан јыхылсә башымә ирмәз әчәб (К., 40); Бир мәсәлдүр ким, ирүр диванә јә дағ үстә дағ (К., 30); Көкдин ениб дутсә кујиндә вәтән ирмәз әчәб (К., 116).

Јашурмаг (өртмәк, кизләтмәк). Мәс.: Јашуруб шәм'и чәмалын одә көјдүрдүн мәни (К., 137); Зари-ешгини ки јилләр јашурурдым хәлгдин (К., 67); Јүзүн јашуркил андин ким, чырағын андин олсун (К., 78).

Јашырмаг фе'ли јеширмәк, ашырмаг, јашынмаг шәклиндә) мүасир дилдә вә диалектләримиздә галмышдыр; һәмчинин мүасир татар, ујғур, түркмән дилләриндә дә өзүнү көстәрир [104, 207].

Булмаг (тапмаг, олмаг). Бу сөз түрк системли дилләрин әксәријјәтинә хас олан лексик ваһидләрдәндир. Мүасир түрк системли дилләрдән газәх, гыргыз, өзбәк, татар вә башга дилләрдә мүһәфизә олуна **булмаг** сөзү Азәрбајчан дилиндә **олмаг** шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Бу сөз Кишвәринин дилиндә ишләк формалардандыр. Мәс.: Ким бәни-адәмдә **булмас** сән тәки рәна јикит (К., 9); Бир-кирами-көвһәри-јекданә **булдум** агибәт (К., 8); **Булмады** вәһ ким, мана харсыз хурма нәсиб (К., 6); **Булмишәм** рүсвалыг синдин мән рүсва нәсиб (К., 6); **Булурусән**, еј көнүл, бу бәдхулар билә лејкән (К., 7).

Мүасир дилимиздән чыхмыш бу сөз «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларында вә дикәр орта әср јазылы абидәләримиздә дә ишләнмишдир.

«Азәрбајчан дилиндә әсасән тапмаг мәнасында ишләнән **булмаг** сөзү тапмаг сөзү илә јанашы ишләндијиндән бу сөзүн тәсири нәтичәсиндә дилдән чыхмышдыр. Лакин **булмаг** сөзүнүн көһнә нәсил нүмајәндәләринин данышыг дилиндә инди дә ишләндији мүһәфизә олунур» [42, 30].

Сунмаг (сонмаг) (тәгдим етмәк, узатмаг). Мәс.: Са-гија, бур чүр'ә сункил бадеји-күлрәнкдин (К., 83); Хәтти-

рухсарыны көркөч багбани баг сүн, Тазә бир күлдәстә-
нүн һәр јани рејһан бағлады (К., 111).

Сонмаг/сунмаг «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларын-
да вә мүасир түрк (османлы) дилиндә дә ишләнир [104,
207].

Көјмәк, көјдүрмәк (јанмаг, јандырмаг). Мәс.: Көјдү-
руб дағи-ғәмин һәр парәни чох севдүкүм (К., 55); Кәл
ки, көјдүрди мәни дағи-чудалығ, достум (К., 56); Јашу-
руб шәм'и-чәмалын одә көјдүрдүн мәни (К., 137) вә с.
Бу сөзә бә'зи гәдим түрк дили абидәләриндә, М. Каш-
гаридә вә «Кутадгу билиг»дә раст кәлирик [60, 312; 34,
231].

Уграшмаг (растлашмаг, тәсадүф етмәк) Мәс.: Әлим
тутгач рәфиг аһәстә бул, зира ки уграшмыш, Тәни-зарым
сәмум һичрә бир-бирдән кидәр һәр јан (К., 66).

Мүасир дилимиздә бу сөз **гәзаја уграмаг, фәлакәтә**
уграмаг тәркибләриндә галмышдыр.

Сағынмаг (санмаг, һесаб етмәк, еһтијат етмәк). Мәс.:
Бинәвадур Кишвәри, дидим ани бир гул сағын (К., 134);
Дамәнин чәк хар әлиндән, еј күл, әлимдин сағын (К.,
133).

Бу сөзә «Шүһәданама»нин дилиндә дә раст кәлдик.
Мәс.: Ејлә сағынды ки, мәләк-үлмөвтдүр ки, руһи алма-
ға кәлубдур.

«Бу фә'лдән мүасир Азәрбајчан дилиндәки **санки** сө-
зүнүн эквиваленти олан **сағын ким** мугәјисә зәрфи эмә-
лә кәтирилмишдир. Мәс.: **Сағын ким** дивардан вә ешик-
дән фәрағ үни кәлүр иди» [131].

Јапмаг (тикмәк, һазыр етмәк). Мәс.: Әһд гылдым ким,
јапым мејханәләр хејрат ичүн (К., 73).

Һазырда мүасир түрк дилиндә **јапмаг** сөзү ишләнир.

Говғаланмаг (өјүнмәк). Мәс.: Бүлбүлү налан әкәр
күл вәсфини чох сөјләјә, Кишвәри ше'рини әрз еткил ки,
говғаланмасун (К., 76).

Өнмәк (ирәли кетмәк). Мәс.: Һич јердә ишин **өнмәз**
(او نكمز) әкәр димијәсән Бисмиллаһ (К., 143);
Ешигбази иш имас, јарәб ки **өнмасун**, Ол мана иршад гыл-
ғән бу хәтәрнак ишни (К., 122).

Гатланмаг (дөзмәк). Мәс.: һәр хандә ким дәһанун
ичүн пәстә сөз демиш, **Гатланмајыб** мән ағзынә даш илә
чалмышәм (К., 53). Дүшмән ки дир Кишвәри сормәз сә-
ни, еј дост, **Гатлан** нечә күн ол дағи мә'лум оласидур (К.,
15).

Чалмаг (вурмаг, чырпмаг). Мәс.: Гатланмајыб мән
ағзынә даш илә чалмышәм (К., 53).

Чалмаг сөзү вурмаг мә'насында Нәсими дилиндә дә
ишләнмишдир. Мәс.: Шишәми чүн ташә чалдым, һәгги
изһар ејләдим.

Бу сөз һәммин мә'нада бә'зи орта әср јазылы абидә-
ләримиздә вә бир сыра гәдим түрк абидәләриндә дә иш-
ләнмишдир [43, 194].

Муналмаг (гәмләнмәк, кәдәрләнмәк). Түрк дили аби-
дәләриндә гәм-гүссә мә'насында ишләнән бу фә'лин көкү
бун//мун-дур [60, 124; 109, 414].

Кишвәри дилиндә һәммин фә'лә бир јердә тәсадүф ет-
дик. Мәс.: Еј пири мејфүруш, мана Хызри-рәһ бул, Ким
хәстә Кишвәри тәки гати **муналмышәм** (**مونكال ميشم**)
(К., 53).

Марағлыдыр ки, бу сөзә «Китаби-Дәдә Горгуд» дас-
танларында бир нечә јердә раст кәлдик. Мәс.: Бејрәк бу-
налды (КДГ., 47); Азғын динли кафир **буналды** (КДГ.,
74). Гара башы **буналды**, бүнлү олду (КДГ., 110).

Улалмаг (бөјүмәк). Мәс.: Вәслин дахи кәр олмәсә
һичриндә һәм кошәм, Мән ол сәмәндәрәм ким, от ичрә
улалмышәм (**اولال ميشم**) (К., 53).

«Диван»да бир јердә тәсадүф етдијимиз бу архаик
фә'лә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ашағыдакы
ики охшар чүмләннин тәркибиндә раст кәлдик. Мәс.: Ијә-
күлү **улалур**, габырғалы бөјүр (КДГ., 18); Иклү **улалур**,
габырғалы бөјүр (КДГ., 132), мә'насы: Илк ушаг тез бој
атыр.

Һәммин фә'лә М. Фүзулинин дилиндә дә тәсадүф ет-
дик. Мәс.: Сән јаман чәһл ичиндә галмышсан, Ајын өз
башына **улалмышсан** [152, 245].

Үнмәк (бағырмаг, фәрјад етмәк, фәған етмәк). Мәс.:
Үнмә (**اونمه**), еј дил, ешгдин азар чох көрдүм дејиб,
Ким олә азарлығ, лејк олмијә бизарлығ (К., 27).

Јастанмаг (сөјкәнмәк). Мәс.: Ешикиндә дүшмишәм
һәр кечә дашә **јастаныб**, Көзләрим кирјанү көксүм ја-
рәвү бағрым јаныб (К., 7).

Јудмаг (удмаг). Мәс.: Гөнчә тәк ган јудмакү күл тәк
кирибан парәли (К., 27).

Гылмаг (етмәк). Мәс.: Јари гылдын Кишвәријә бәд-
күман, еј мүддәи (К., 27); Руһинә бир дуа **гыл** дәрвиши
Кишвәринүн (К., 35); Гылды һүснүн пәртәви хаки-тә-
нимни чак-чак (К., 39).

Орта эср җазылы абидәләримиздә ишлэк олмуш **гылмаг** фе'лина XX эсрин совет дөврүнә гәдәрки мәрһәләсиндә дә тәсадүф олунур. Мүасир Азәрбајчан дилиндә исә һәмнин фе'л **намаз гылмаг** вә **сәчдә гылмаг** кими мүрәккәб фе'лләрин тәркибиндә өзүнү көстәрир.

Гыл фе'ли Бакы диалектиндә, Исмајыллы рајон шивәләриндә, Чәбрајыл кечид шивәсиндә вә с.-дә мүрәккәб фе'лләр дахилиндә ишләнир; чарә гылмаг, һөрмәт гылмаг вә с. [133].

Абидәдә һәмчинин **говмаг** мә'насында **сүрмәк, сорушмаг** мә'насында **сормаг, сармашмаг** мә'насында **чырмашмаг** кими садә фе'лләрә дә тәсадүф етдик. Мәс. **Сур** гапундин тәк мәни, бир көрмә һәр начинс илә (К., 132); **Пир** булдум һәсрәтиндән **сормады** бир күн мәни (К., 54); **Рәһм** етиб **сормә** мәни кушеји-виранәдин (К., 66); **Һәлгә-һәлгә** какүлүн **чырмашти** көнлүм јевинә (К., 80).

Фе'лләрдә сөз җарадычылығы

Дүзәлтмә фе'лләр

Морфоложи үсулла әмәлә кәлән фе'лләр, јә'ни дүзәлтмә фе'лләр мүхтәлиф нитг һиссәләринин сонуна фе'л дүзәлдән шәкилчиләрдән бирини артырмагла јараныр.

«Дилимиздәки фе'л дүзәлдән шәкилчиләрин тарихи чох гәдимдир. Булар шәкил вә мәзмунча мүасир шәкилчиләрдән әһәмијјәтсиз дәрәчәдә фәрглидир. Мәһз буна көрә дә чүзи фәргләр нәзәрә алынмазса, демәк олар ки, һәмнин шәкилчиләр бүтүн дөврләрдә мәһсулдар олуб, өз һәјатилијини горумушдур» [104, 208].

С. Чәфәров фе'лләрин әмәләкәлмә просесиндән бәһс едәрәк җазыр: «...фе'лләрин артымы просеси адларын артымы просесинә нисбәтән мәһдуд олдуғу үчүн фе'л дүзәлдән шәкилчиләрин мигдары да мәһдуддур. Хүсусилә бу мәһдудлуг фе'лләрдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләрдә өзүнү көстәрир» [164, 104].

Кишвәри «Диван»ында фе'л дүзәлдән шәкилчиләр аз ишләнишдир.

-ла, -лә. Мүхтәлиф нитг һиссәләриндән фе'л дүзәлдән бу шәкилчи өз мәһсулдарлығыны гәдим заманлардан горујуб сахламыш, дилин бүтүн ичкишаф мәрһәләриндә мәһсулдар олмушдур.

Кишвәри дилинә мүрачиәт едәк: Мәс.: Сөзүна **ширинладим** ол вәлејкән агибәт (К., 69).

-ла, -лә, -л шәкилчисинин мәншәји һаггында түрко-

ложки әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр сөјләнишдир [111, 20; 91, 246].

Азәрбајчан дилчиләриндән С. Чәфәров вә Н. Мирзәзәдә -ла, -лә, -л шәкилчисинин мәншәји һаггында елми мұлаһизәләрини ирәли сүрмүшләр. С. Чәфәровун фикринчә -ла, -лә шәкилчиси өз мә'насына чох јахын олан **еләмәк** көмәкчи фе'линдән дүзәлмишдир [164, 104]. Н. Мирзәзәдәјә көрә исә бу шәкилчиләрин әсли ол, елә көмәкчи фе'лләри илә бағлыдыр. Чүнки мүәјјән сөзләрә әләвә олунан ол, елә фе'лләри илә дүзәлмиш мүрәккәб фе'лләрин мәзмуну илә, јенә јени сөзләрин һәмнин мәншәдән кәлән үнсүрләрлә бирләшмәси нәтичәсиндә дүзәлән фе'лләр арасында мә'на јахынлығы ајдын нәзәрә чарпыр. Мәс.: ишчә олду — инчәлди, дар олду — даралды вә с. [104, 209].

Һәмнин хүсусијјәт өзүнү мүасир гарагалпаг дилиндә дә сахламышдыр. Мәс.: тезлә, биркелә [29, 317].

-лан, -лән. Адлардан фе'л дүзәлдән бу шәкилчи гајыдыш мә'налы тәсирсиз фе'лләр әмәлә кәтирир.

Түрколожки әдәбијјатда -лан, -лән шәкилчиси һаггында да мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүшдур. А. Н. Кононов вә Н. Мирзәзәдәјә көрә -лан, -лән шәкилчиси тәркиб е'тибарилә ики һиссәдән -ла, -лә шәкилчиси вә фе'лин нөв үнсүрү (гајыдыш, мәһфул) -н-дән ибарәтдир [91, 249; 104, 209].

Бәзи түркологлар исә -лан, -лән шәкилчисинин мүс-тәгиллијини ирәли сүрүрләр [55, 129; 89, 258; 91, 249, 250; 167, 50, 51; 176, 174; 164, 107; 134, 82]. -лан, -лән шәкилчиси васитәсилә дүзәлән фе'лләр ишин бир вәзијјәтдән башга бир вәзијјәтә дүшдүјүнү, гајыдыш мәзмунуну көстәрир. Кишвәри «Диван»ына нәзәр салаг. Мәс.: **Арзу-ләндим** ким, оләм ешикиндә бир кәдә (К., 60). **Гатланмајыб** мән агзынә даш илә чалмышәм (К., 53); Мән ки **јүзландим** бәлә сәһрасинә аһу сифәт (К., 127) Бу күп, еј Кишвәри, хублар ичиб **атландыләр** сәрхош (К., 50).

лат, -ләт. Бу шәкилчи тәгрибән -лан, -лән шәкилчиси кими, онун јаратдығы мә'наларә јахын мә'на әкс етдирән дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәтирир. Бу дүзәлтмә фе'л нөвү Кишвәридә чох аз ишләнир. Мәс.: Зинһар, еј һәмнишин, **сөјлатмә** (**سویالاتمه**) мән диванәни (К., 80).

-лаш, -ләш. Бу шәкилчи васитәсилә дүзәлән фе'лләр әшјанын бир вәзијјәтдән башга бир вәзијјәтә дүшдүјүнү,

эшја вэ субъектлэр арасындакы гаршылыгылы мүнәсибәти көстәрир.

Туркологларын әксәријјәти бу шәкилчинин тәркиб е'тибарилә -ла, -лә шәкилчиси вә гаршылыгы нөвү әмәлә кәтирән -ш үнсүрүндән әмәлә кәлмәси фикрини ирәли сүрүрләр [56, 178; 91, 250; 178, 51].

Һ. Мирзәзадәјә көрә -ш үнсүрү бир сыра фе'лләрдә артыгы дашлашдығындан, онлары тәркиб һиссәләринә ајырмаг вә нөв әләмәти кими дәрк етмәк мүмкүн дејилдир [104, 210].

Мүәсир турк дилләриндә мәнсулдар шәкилчи кими гејд едилән -лаш, -ләш, шәкилчиси орта әср јазылы аби-дәләримиздә, һәмчинин Кишвәри дилиндә аз ишләнмишдир. Мәс.: **Гучағлашды** күлү сүнбүл, **тутағлашды** мејү сағи (К., 110); Хәстә хатир Кишвәрилән ачы-ачы **сөзләшүб** (К., 73).

-шы, -иш. Бу шәкилчи васитәсилә әсас фе'лдә ифадә олуна мәнәналары мејдана чыхаран дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәлир. Мәс.: **Јапышды** хуни-дил билә бир-биринә көзүм (К., 79); Бу хәтәрнак иш ара **киришмасадым**, кашки (К., 117); Ја гәмү дәрдин билә **алышмасадым**, кашки, Рузи әввәл јүзина **бахышмасадым**, кашки (К., 117).

Кишвәри дилиндә бә'зән -уш шәкилчисинин -аш варианты да ишләнир. Мәс.: **Дуташды** көнлүма һичр оти һәр јап (К., 63); **Туташмыш** көксүм ичрә шә'леји-аһ (К., 84).

-ун. Бу шәкилчи васитәсилә әсас фе'лдә әкс олуна просесин адыны, әләмәт вә хүсүсијјәтини ифадә едән дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәлир. Мәс.: Чырағ илән фәләк истәр **булунмәз** (К., 94); Јазылмыш килки-гүдрәтдин **булунмыш** намеји-гөнчә (К., 83); **Булунур** ашиг, вәлејкән ашиги-зар өзкадур (К., 18).

-ыл. Мәс.: **Јазылмыш** килки-гүдрәтдин булунмыш намеји-гөнчә (К., 83).

-ыт, -ут. Мәс.: Хәтти-сәбзин үстинә **дағытмә** мишкин зүлфини (К., 87); Ки **горгутмыш** ани шами-чүдалығ (К., 29).

Мүрәккәб фе'лләр

Турколокијада вә Азәрбајчан дилчилијиндә мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмәси һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнилмишдир. Һ. Мирзәзадә бу мүнәсибәтлә јазыр: «Азәрбајчан дили өзүнүн мүрәккәб гурулушлу фе'лләри

илә дә хејли зәнкиндир. Мүрәккәб фе'лләрин кәмијјәтчә артымы, әсасән, бу дилин өз сөзләри һесабына олмушдур. Бунунла бәрәбәр Азәрбајчанын әрәб истилачылары тәрәфиндән истиласы дөврләриндә әрәб вә ја, аз да олса, фарс дили сөзләринин мәишәтә вә ја дөврүн әдәби дилинә кечмәси илә әләгәдар олараг мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәтирилмәсиндә алынма сөзләр дә бир үнсүр кими јахындан иштирак етмишдир [104, 218].

Кишвәри «Диван»ы үзәриндәки мүнәһидәләрдән ајдын олур ки, шаирин дилиндә мүрәккәб фе'лләр ашағыдакы шәкилдә ишләнмишдир.

а) **Көмәкчи фе'лләр васитәсилә дүзәлән мүрәккәб фе'лләр:** ејлә/ет. Јары мүстәгил олан бу көмәкчи фе'л, әсасән исим вә исим кими дәрк едилән сөзләрә гошулараг, ону фе'лә чевирир. Азәрбајчан вә алынма сөзләрин тәркибиндә иштирак едән бу фе'л бүтүн дөврләр әрзиндә фәал олдуғу кими, Кишвәри «Диван»ында да активдир. Мәс.: Диди ким, бәхтин гәрадур мана **бөһтан ејләмә**, Чунки тәгдириндүр иш **ахтәрдин әфған ејләмә** (К., 132); **Ғәми тәрк етмә** ким, гәмдур бу јолдә әшки-јолдашын (К., 42); Бу чәһан мүлкини һичран илинә тәнк едәлим (К., 52); Јадын олсун ким, мән бичарәни јад итмәдүн (К., 42); Сынса охун риштеји-чан бирлә пејвәнд **ејләјим** (К., 58); Достлар, куја ки, дүшмән сөзини **гуш етиләр** (К., 12) вә с.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, ејлә/ет илә дүзәлән мүрәккәб фе'лләрин биринчи тәрәфи әрәб-фарс сөзләриндән ибарәтдир.

Ејлә/ет көмәкчи фе'лләриндән әтрафлы бәһс едән Һ. Мирзәзадә гејд едир ки, «...белә мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәтирилмәсиндә иштирак едән тәрәфләрдән бири өз дүғәви мәнәсыны мүнәһизә етдији һалда, икинчи тәрәф сөз дүзәлдән бир үнсүрә чевриләрәк, икиси бирликдә грамматик бир ваһидә чеврилир, јә'ни там бир фе'л мәзмуну кәсб едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән көмәкчи фе'лләрин сөз јарадычылығы просесиндәки ролуну нәзәрә алараг, онлары фе'л дүзәлдән шәкилчиләрә бәрәбәр тутмаг мүмкүндүр» [104, 215].

Ол. Көмәкчи фе'л адланан **олмаг** фе'ли дилимиздә ән чох ишләнән фе'лләрдәндир. «Бу фе'л бир тәрәфдән өз сөзләримизлә, һәм дә алынма сөзләрлә ишләнәрәк, зәнкин мүрәккәб фе'л силсиләси јарадыр. Дикәр тәрәфдән **олмаг** фе'ли мүстәгил фе'л кими дә ишләнир» [159, 161].

Мәс.: **Жадын олсун** ким, мән бичарәни јад етмәдин (К., 42); **Бу күн көрдүм чәмалуни мүбарәк** олди новрузим (К., 44). **Мүмкүн олмәз** чүн сана, еј дил, анунлә достлуг (К., 36).

Кишвәри дилиндә ол көмәкчи фе'ли илә ишләнән кечмиш замаң јериндә өзүнү көстәрән мүрәккәб фе'лләрә дә раст кәлирик. Мәс.: Сачын фикри әјағым **бағлар олди** (К., 109); Көзүм ким **көрмәз олди** ағламағдин...һәнүз көмдүр (К., 60); Мәһри-кијәһ **битмәз олур** сәнки-харәдән (К., 65).

Гејд етмәк лазымдыр ки, -ар/-әр шәкилчиләри илә әмәлә кәлән фе'ли сифәтләрлә ол көмәкчи фе'линин бир ләшмәсиндән јаранан фе'лләр бүтүн түрк дилләри үчүн, -маз/-мәз шәкилчиләри илә јаранан фе'ли сифәтләрлә ол/бол көмәкчи фе'линин әмәлә кәтирдији формалар исә оғуз групу түрк дилләри үчүн даһа чох сәңијјәвидир [70, 42].

Көрүндүјү кими, **олмағ** фе'ли субјектлә узлашараг объективликдән узаглашмыш, даһа доғрусу, көмәкчи фе'ликдән чыхыб мүстәгил вәзифә дашымышдыр.

Кишвәри дилиндә **олмағ** фе'линин **булмағ** вариантына да раст кәлирик. Мәс.: Бир пәрирухсар ичүн **диванә булдум** ағибәт (К., 8); Сән чәһанү чандин, еј сәрв, **бәрхурдар бул** (К., 27); **Булурсән**, еј көнүл, **һәмдәм** бу бәдхуләр билә лејкән (К., 7).

«Диван»да, һәмчинин, **булмағ** фе'линин мүстәгил инкар формасына да раст кәлдик. Мәс.: Ким бәни-адәмдә **булмас** сән тәки рә'на јикит (К., 9).

Гыл. Ејлә/ет көмәкчи фе'лләрин синоними олан **гыл** фе'ли орта әср јазылы абидәләриндә ишләк олмуш, кетдикчә өз мәһсулдарлығыны итирмишдир.

Кишвәри әсәрләриндә **гыл** көмәкчи фе'ли, әсасән, алынма сөзләрә гошулараг мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирир. Мәс.: **Бивәфалығ гылмә** ким, јарү вәфадарәм сана (К., 4); Чу дүшдүм јардин ајрү **кәрәм гыл**, еј әчәл, бари (К., 7); **Мүбтәлә гылды** ани бу фитнәлү рафтарыңыз (К., 22); Әчәл вер ким, сәни еј Кишвәри, **гурбан гылам** јарә, Зеһи дөвләт әкәр **гылсә** пешиман булмасун, јарәб (К., 6); Кәл, еј бади сәба, **гыл** бир **нәзәр** ол бивәфа сари (К., 21); **Гәләт гылдым** питик ирмәз бу тә'види мәһәббәтдүр (К., 122); **Тоб гылды** башымы, гәддими човкан рузикар (К., 80); **Гылдым** һүснүн пәртәви хаки-тәһимни **чак-чак** (К., 39).

XVIII әсрдән сонра **гыл** көмәкчи фе'линин истифадә даирәси кет-келә мәһдудлашмышдыр. Оун дин, е'тигад вә с. мәзмунлу сөзләрлә даһа чох бағлылығы ајдын олур. Бу вәзијјәт түрк дилиндә дә ејниләдир. Мүасир дилимиздә **сәчдә гылмағ, намаз гылмағ, рәһм гылмағ, вәфа гылмағ** кими сөзләрин тәркибиндә ишләнир [104, 218].

Ирди. Мүасир әдәби дилимиздә ишләнән **иди**-нин гәдим шәкли ерди/ирди көмәкчи фе'лләри олмушдур. Лакин замаң кечдикчә сөзүн тәркибиндән **р** сәси зәифләјиб дүшмүш вә мүасир дилдә **иди**, -ди/-ды, -дү/-ду шәкли сабитләшмишдир. Азәрбајҗан дилиндә **ерди, ирди** көмәкчи фе'линин чох аз ишләмәсинә бахмајараг, түрк дили абидәләриндә буна кифәјәт гәдәр мисал тапмағ мүмкүндүр [104, 220].

Кишвәри әсәрләриндәки фактлардан нүмунәләр вәрәк. Мәс.: Сүт әмәркән ағлар **ирди** хәстә Мәчнун Лејли либ (К., 12); **Маил ирди** көнли ол шухын вәфаву мөһрәлик (К., 13); **Гуртулуб ирди** бәләји-ешгән гул Кишвәри (К., 22); Учубән јарә јетәјдим, **билсә ирдим** сәһәри (К., 114).

Ир-ин инкар формасына да раст кәлирик. Мәс.: **Мүмкүн ирмәз** дағи сурәт бағлајә мә'мурәлиғ (К., 113); Күлбеји-әһзан јыхылсә башыма **ирмәз әчәб** (К., 40); Гәләт гылдым питик **ирмәз**, бу тә'види-мәһәббәтдүр (К., 122).

Кишвәри дилиндә **ирмәз**-ин **имәз** имас вариантлары даһа чох ишләкдир. Мәс.: Хали-мишкин ким дүшүпдүр лә'лин үзрә хал **имәз** (К., 38); **Мүмкүн имәз** ол ки, табгәсән чилвәји-вәсл чананә билән (К., 143); Кишвәри ше'ри Нәван ше'ридин **әксүк имәз**, Бәхтинә дүшсәјди бир Султан Һүсејн Бајгара (К., 101); **Ејб** имас ким мәрһәми дағи-ниһан гылсәм кәрәк (К., 43); Чами әлдән гојма ким, мә'лум имас оңчәми-кар (К., 28); Ким мана **мәһрәм имас** бу јердә пираһәни-дағ (К., 107).

«Диван»да **-ирди**-нин индики замаң **ирүр** формасы да өзүнү көстәрир. Һәмнин форма **олур** мә'насыны өзүндә әкс етдирир. Мәс.: **Ирүр хошвәгт** аунтәк ким һәрәмн карван көркәч (К., 10); Јусифин кәрчи хәридар **чох ирүр** һүснә илә, Нәғди-чан бирлә мәни-билдил хәридарәм сана (К., 4); Кәр билсәм ки, чан вирсәм сана **сағлығ ирүр мүмкүн**, Әкәр чан вирмәсәм, чана, мана чан булмасун, јарәб (К., 5).

Ирүр-үн мүстәгил ишләмәсинә дә раст кәлирик.

Мәс.: Кечәләр ирүр мана пәртаби-дил порхари-көз (К., 22).

Имиш, иди. Бу көмәкчи фе'лләрлә ишләнән мүрәккәб фе'л Кишвәри дилиндә о гәдәр дә актив дежилдир. Мәс.: Көзүн **бимар имиш**, чана, кәрәк бимарә гурбан, Ана мән патәвандин өзкә гурбан булмасун, жарәб (К., 5). Сәнсиз ол биханүман ким **вар идим**, варәм һәнүз, Ојлә рүсван-чәһан ким **вар идим**, варәм һәнүз (К., 23).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Диван»да **имиш-иш ирмиш** вариантына да раст кәлдик. Мәс.: Көнлүм **севәр ирмиш** јенә бир сәрви-рәваны (К., 103).

Вердијимиз нүмунә вә изаһатлардан көрүндүјү кими, мүрәккәб фе'лләрин дүзәлмәсиндә бир сыра көмәкчи фе'лләрин әсас ролу олмушдур. Һәмин фе'лләрдән **ејлә, ет, ол, имиш** фе'лләрини Азәрбајчан дили үчүн, галанларыны исә гыпчаг-карлуг групу түрк дилләри үчүн сәчијјәви һесаб етсәк, сәһв олмаз.

б) Мүстәгил фе'лләрлә дүзәлән мүрәккәб фе'лләр
Бу фе'лләр биринчи тәрәфи фе'ли баглама, икинчи тәрәфи исә фе'лин әмр вә ја үмумијјәтлә хәбәр шәклинин мүхтәлиф заманларында ишләнән фе'лләрлә дүзәлир. Мәс.: Сурәтин та көрди, чана, хәстә хатир Кишвәри, **Бахә галмыш** ешикинә сурәти-дивар олуб (К., 5); Шол пәри пејкәр ки, јүзиндин нигаб алмыш кәлүр (К., 19).

Бу типли мүрәккәб фе'лләр кетдикчә өз мәнсулдарлығыны итирмиш, истифадәдән галмышдыр.

ФЕ'ЛИН МӘНАЧА НӨВЛӘРИ

Мә'лум нөв

Фе'лләрин мә'лум нөвү һеч бир формал әламәт олмадан объект үзәриндә ичра олуна иши кәстәрир; башга сөзлә, мә'лум нөвү әмәлә кәтирән хүсуси морфоложи әламәтләр олмур. Мә'лум нөв һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'лләрдән ибарәт олур. Бу нөв, демәк олар ки, бүтүн фе'лләри әһатә едир. Мәс.: Хәтти-сәбзин үстинә **дағытмә** мишкин зүлфини (К., 87); Ғәми тәрк етмә ким, ғәмдүр бу јолдә әшки-јолдашын (К., 42); Зари-ешгини ки јилләр **јашурурдым** хәлгдин (К., 67).

Мә'лум нөв дикәр нөвләрә нисбәтән чох кениш вә әһатәлидир.

Мәчһул нөв

Фе'лин мәчһул нөвү, әсасән, тә'сирли фе'лләрин көкүнә

-ыл, -ил, -ул, -үл, -л; -ын, -ин, -ун, -үн, -н, шәкилчиләринин артырылмасы илә әмәлә кәлир. Мәчһул фе'лләрин һәмһысы тә'сирсиз олур. Мәчһул фе'лләр, һәмчинин, тә'сирсиз фе'лләрдән дә әмәлә кәлир. Мәс.: **Булунур** ашиг, вәләјкән ашиги-зар өзкәдүр (К., 18); Чыраг илән фәләк истәр **булунмәз** (К. 94). **Јазылмыш** килки-гүдрәтдин, **булунмыш** намеји-ғөнчә (К., 83).

Кишвәри «Диван»ында мүасир дилдә ишләнән мәчһул нөвлү **доғулмағ** фе'ли **доғма** шәклиндә өзүнү кәстәрмишдир. Мәс.: Мән кими бәдруз дағи **доғмајибдүр** анәдин (К., 66); **Доғмасајды** анәдин фәрзәнди-адәм, кашки (К., 104); Јүз гәмәр јүзлү сәнәм кәр **доғсә**, сәпсән афитаб (К., 18). Бу фе'лә дикәр јазылы абидәләримиздә дә раст кәлмәк олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, доғулмағ мә'насында ишләнән **доғмағ** фе'ли инди дә **күн доғду** тәркибиндә өзүнү кәстәрир. Белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, **доғулмағ** фе'ли тарихән **доғмағ** (чыхмағ) мә'насында ишләнмишдир. Белә ки, мүасир дилимиздә **доғулмағ** кими ишләнән фе'лин мәчһул нөвүнү **доғмағ** шәклиндә ишләнмәсини -ул шәкилчисинин дүшүмү кими гәбул етмәк доғру олмаз. Белә бир хүсусијјәтин варлығы кәстәрир ки, гәдимдә фе'лләрдә нөв фәрғи олмамышдыр.

Ғајыдыш нөв

Фе'лин Ғајыдыш нөвүндә субъект объекти әвәз едир вә биләваситә өзү фе'ллә әлағәјә кирир, јә'ни һәрәкәт башга бир объектә кечмир, субъектин өз үзәринә Ғајыдыр.

Субъектлә объектин биркә һәрәкәтини әкс етдирмәјә хидмәт едәп фе'лләрин Ғајыдыш нөвү морфоложи әламәтләрлә мејдана чыхыр [136, 112]. Ф. Р. Зејналов јазыр: «Бу шәкилчиләр әксәр түрк дилләриндә үјгүн кәлир. -ыл, -ил, -ул, -үл, -л; -ын, -ин, -ун, -үн, -н шәкилчиләри һәмчинин мәчһул нөвүн шәкилчиләри кими дә ишләнир. Чох вахт бу формалары бир-бириндән чәтин ајырмағ олур. Бу һалда фе'лин әкс етдирдији мәзмун әсас көтүрүлмәлидир. Әкәр иш көрәп мә'лум дејилсә, фе'лләр мәчһул, субъект ејни заманда объект дә әвәз едәрәк, онун јериндә дә чыхыш едә билирсә Ғајыдыш олур» [70, 85].

Ғајыдыш фе'л нөвләри дә, әсасән, тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәлир вә нәтичәдә тә'сирсиз фе'лләрә чеврилир.

Кишвәри «Диван»ында Ғајыдыш нөвлү фе'лләр чох

аздыр. Мәс.: Мән ки жүзландим бәла сәһрасинә аһу сифәт (К., 127); Бу күн, еј Қишвәри, хублар ичиб атландылар сәрхош (К., 50).

«XIV—XVIII әср җазылы абидәләри үзәриндә апарылан мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, -н шәкилчиси, һәмчинин, мүасир дилдә олдуғу кими -ла, -лә илә әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрә дә гошулуру вә гајыдыш нөвлү фе'л дүзәлдир» [2, 219].

Ғаршылығлы нөв

Фе'лин ғаршылығлы нөвү -ыш, -иш, -уш, -үш, -ш шәкилчиләри илә әмәлә кәлир. Ғаршылығлы фе'л нөвләри тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлир.

Қишвәри әсәрләриндә ғаршылығлы нөв фе'лләрә ашағыдакы нүмунәләрдә раст кәлдик.

Тә'сирли фе'лләрдән дүзәләнләр. Мәс.: **Гучағлашды** күлү сүнбүл, **тутағлашды** меју сағи (К., 110); **Дуташди** көнлүма һичр оти һәр јан (К., 63); **Туташмыш** көксүм ичрә шө'леји-аһ (К., 84); **Јапышды** хуни-дил билә бир-биринә көзүм (К., 79); Ја фәмү дәрдин билә **алышмасадым**, кашки (К., 117); һәзрәтүндә һалуми **сөјлашмасадым**, кашки (К., 117).

Тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәлән ғаршылығлы нөв фе'лләрдә «объектә кечән һәрәкәт әкс олунмағла бир-биринә ғаршы јөнәлән бир нечә субъектин ғаршылығлы мүнасибәти мејдана чыхыр» [70, 87].

Тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәләнләр. Мәс.: Бу хәтәрнак иш ара **киришмасадым**, кашки (К., 117); Рузи-әввәл јүзина **бахышмасадым**, кашки (К., 117); Хәстә хатир Қишвәрилән ачы-ачы **сөзләшүб** (К., 73); Мәһрибанлар **ағлашурлар**, Қишвәри олди рәғиб (К., 68).

Н. А. Баскаков көстәрир ки, тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлән ғаршылығлы фе'л нөвләриндә исә объект олмур, субъектин дикәр субъектләрлә ичра етдији һәрәкәт ифадә олунур [29, 335].

Ичбар нөв

Фе'лләрин ичбар нөвү -дыр, -дир, -дур, -дүр; -т шәкилчиләри васитәси илә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлир. Ичбар нөвләрин һамысы тә'сирли олур. Қишвәри «Диван»ында ичбар нөвүнә ашағыдакы нүму-

нәләрдә раст кәлдик. Мәс.: Көзүм сөјлаби **јыхдурди** позулған ханүманимни (К., 121); Зинһар, еј һәмнишин, **сөјлатмә** мән диванәни (К., 80).

Ичбар нөвдә иш, һәрәкәт биринчи субъект тәрәфиндән көрүлмүр. Һәмни иш биринчи субъектин тә'киди, әмри, хаһиши, тәләби, көстәриши вә с. илә икинчи бир субъект тәрәфиндән ичра едилир. Лакин ишин ичрачысы ичрачы-субъект кими мејдана чыха билмир.

ФЕ'ЛИН ШӘКИЛЛӘРИ

Әмр шәкли

Мә'лумдур ки, заман шәкилчиси вә хүсусән шәкли әләмәти олмајан, јалныз шәхс шәкилчиси гәбул едән фе'лләр әмр шәклинә дахилдир. Әмр шәклиндә I шәхсин тәки -ым, -им, -ум үм/-јым, -јим, -јум, -јүм/, чәми -ағ, -әк/-јағ, -јәк/; II шәхсин тәки әләмәтсиз, чәми -ын, -ин, -ун, -үн/-јын, -јин, -јун, -јүн/, -ыныз, -иниз, -уруз, -үруз; III шәхсин тәки -сын, -син, -сун, -сүн, чәми -сын-лар, -син-лар, -сунлар, -сүнлар формалары илә әмәлә кәлир.

«Азәрбајчан дилинин җазылы абидәләрини нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, мүасир әдәби дилимиздә әмр шәклинин һәм мә'на, һәм дә тәркибчә әсас ифадә васитәсинә чеврилмиш вә әдәби дилин мүасир мәрһәләси үчүн артығ грамматик норма характери кәсб етмиш бу форма дилдә гәдим дөврләрдән мөвчуд олмуш, дилимизин инкишаф тарихи боју кениш миғјасда ишләнмишдир. Биринчи шәхсин чәми мүстәсна едилмәклә, бу парадигма, демәк олар ки, Азәрбајчан дилинин гәдим дөврләриндән һазыркы замана гәдәр ишләнмишдир» [130, 7].

Қишвәри дилиндә бу форманын ишләнмәсини шәхсләр үзрә нәзәрдән кечирәк.

I шәхс тәк. Әмр шәклинин бу нөвү гәдим дөврләрдә дә мүасир дилдә олдуғу кими, фе'л көкүнә -ым, -им, -ум шәхс әләмәти артырмағла дүзәлмишдир ки, бу да бүтүн дөврләрдә ишләк олмушдур. Мәс.: Әһд гылдым ким, **јапым** мејханәләр хејрат ичүн (К., 73); Истәрәм ким, **варым** кујинә јүз гоғај илән (К., 77); Сана **дим** нечәсән, хошмисән, сәффачәмисән? (К., 83).

Мүасир дилдә олдуғу кими, җазылы абидәләрдә, һәм-

чинин Кишвәри дилиндә дә фе'л көкләри саитләрлә бит-дикдә көклә шәхс сонлуғу арасына битишдиричи ј сами-ти артырылыр. Мәс.:

Валлаһ, ани диш илә пүркәнд-пүркәнд ејләјим (К., 58)

Ғәмзәвү назу кәр шәмин ханси бирин сөјләјим (К., 114).

І шәхс чәм. Әмр шәклинин бу нөвүнү ифадә етмәк үчүн башлыча олараг ики формантдан истифадә едилмишдир ки, бунлардан бири дилимиздә, әсасән XVIII әсрә гәдәр фәалијјәт көстәрмиш -авуз, -әвүз, икинчиси исә -аг, -әк шәкилчиләридир.

Јазылы абидәләримиздәки фактлар көстәрир ки, -аг, -әк шәкилчиси Азәрбајчан дилиндә, әсасән XVIII әср вә сонракы дөврләрдән ишләнмәјә башламыш, XVIII әсрдән әввәлки дөврләрдә исә -авуз, әвүз формантындан истифадә едилмишдир [130, 17, 18].

Кишвәри әсәрләринин дилини арашдыраркән бу формаларын ишләклијинә тәсадүф етмәдик.

Әмр шәклинин I шәхс тәк вә чәмини, II шәхсин исә тәкини ифадә етмәк үчүн јазылы абидәләримиздә бир сыра башга формалара да тәсадүф олунур ки, бунларын чох һиссәси мүасир әдәби дилдән чыхмыш, бә'зиси исә мүәјјән фонетик вариантларла чанлы данышыгда, јахуд диалект вә шивәләрдә галмышдыр.

Кишвәри «Диван»ында ашағыдакы фәргли формалара раст кәлдик.

1) -ајым, -әјим. Бу форма, әсасән фе'л көкүнә бирләшәрәк әмрин I шәхс тәкини әмәлә кәтирир. -ајым, -әјим формасы XVIII әсрә гәдәр дилимиздә ишләк олмушдур. Һәмин форма Кишвәридә сырф әмр мә'насындан әләвә, онун ајры-ајры чаларларында-арзу, истәк, јалварыш вә гејри-гәти кәләчәк заман мә'насында-ишләнмишдир.

а) Әмр мә'насында. Мәс.: Сәнин јадын билә диванәләр тәк, Бијабанә дүшүб үрјан булајым (К., 55).

б) Әмрин јалварыш чалары мә'насында. Ираг сәндән нечә кирјан булајым, Ғәминдин би сәрвү саман булајым (К., 55); Шикар әзминә тиркәш бағлајибсән, Илаһи, мән сана гурбан олајым (К., 55).

в) Әмрин арзу, истәк чалары мә'насында. Мәс.: Ноләгул Кишвәри тәк ешикиндә, Кәминә бәндеји-дәрбан олајым (К., 55); Истәрәм ким, варәјим кујинә јүз гоғај илән, Нејләјим һеч кимсә јар олмаз мәни-рүсвај илән (К., 77).

г) Хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәк заманы мә'насында. Мәс.: Әлдүрәјим сәни дидин, тиг илә уштә кәлмишәм (К., 117).

-ајым, -әјим формасы Азәрбајчан дилинин бә'зи јазылы абидәләриндә кениш ишләнмиш олса да, сонралар дилдән чыхмыш, мүасир әдәби дилдә сабитләшә билмәмишдир. Лакин түрк дилләринин кечмиш дөврләриндә истифадә едилән -ајым, -әјим формасы мүасир түрк, гагауз, крым-татар, башгырд, гарајым, кумыг дилләриндә һәмин мә'наны ифадә едән әсас грамматик васитә кими мөһкәмләнмишдир [83, 635, 638; 76, 395].

2) -алым, -әлим. Бу форма, әсасән фе'л көкүнә бирләшәрәк әмр шәклинин I шәхс тәкини вә чәмини ифадә едир. Мәс.: Бизә гајғу чәри чәкти варалым, чәнк едәлим, Шишеји-зөһдү сәләмәт даш илән сындурәлим (К., 52).

Нүмунә үчүн вердијимиз мисаллардан ајдындыр ки, варалым-кәдәк, едәлим-едәк, сындурәлим-сындыраг мә'наларында сырф әмр дејил, әмрин тәклиф, чағырыш чаларыны билдирир.

Башга мисал: Көнүл чөврүна гатланмәз кидәлим бари шәһриндән, Ана сәбрү-хирәд јумәз кидәлим бари шәһриндән, Зе сәр та па бәла сәнсән, әчәб наашина сәнсән, Беғәјәт бизәфа сәнсән, кидәлим бари шәһриндән, Олә билмән һәбиб илән, кәрә билмән рәғиб илән, Галуптур иш нәсиб илән кидәлим бари шәһриндән (К., 70).

Верилән бу нүмунәләрдә арзу, истәк, шикајәт вә јалварыш чаларлары өзүнү көстәрир.

-алым, -әлим формасы хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәк заманы мә'насында да өзүнү көстәрир. Мәс.: Едәлим чәнд, әкәр гылсә мәдәд дөвләт вәсл, Бу чәһан мүлкини һичран илинә тәнк едәлим (К., 52).

Фактдан ајдындыр ки, -әлим формасы шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдә хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәк заманы мә'насында ишләнмишдир.

Түркологлардан Н. Ф. Катанов [83, 648, 653] түрк, гагауз вә гарајым дилләриндә, В. Котвич [94, 250], Ф. Г. Исхаков, А. А. Палмбах [76, 395] түрк дилиндә, В. М. Насилов [112, 70], А. М. Шербак [176, 146] исә гәдим ујғур дилиндә -алым -әлим формасынын I шәхс чәм әмр (арзу) мә'насында ишләнмәсини көстәрмишләр.

Һ. Мирзәзадә гејд едир ки, -алым, -әлим шәхс шәкилчиси, әсасән, иш вә ја һәрәкәтин ики вә даһа чох шәхс тә-

рәфиндән бирликдә көрүлдүҗүнү билдирир [104, 229].

М. Ш. Рәһимов исә һәмин шәкилчинин һәм тәк, һәм дә чәмдә ишләнмәсини көстәрмишдир [130, 50].

Биз М. Ш. Рәһимовун бу мүддәасы илә разылашырыг. Чүнки Кишвәри дилиндә вердиҗимиз мисалларда -алым, -әлим формасы һәм тәкдә, һәм дә чәмдә ишләнмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XVIII әсрдә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы вә формалашмасында үмум-халг данышыг дили апарычы вә әсас мөвгејә кечдикдән сонра, она мәхсус олан -аг, -әк формасы әдәби дилдә мөһкәмләнерәк -алым- әлим формасыны сыхышдырыб дилдән чыхармышдыр [130, 52].

з) -алы, -әли. Бу форма мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, җазылы абидәләримиздә дә фе'ли баглама мә'насында ишләнмәклә бәрабәр фе'л көкүнә бирләшәрәк, һеч бир шәхс әләмәти гәбул етмәдән әмр шәклинин I шәхс чәмнини билдирир.

Кишвәри «Диван»ында һәмин форма әмр шәкли көстәрчиси кими чох аз ишләнир. Мәс.: Бадә ичәли, ејш едәли вәсл илә ким, Биз булмајалы, чох оләсидүр ғышу җаз (К., 47). Бир гәдәм гојкил дидим, бу чешми- кирјан үстүнә, Диди ким, полә кәләли, хош олә чан үстүнә (К., 87).

Нүмунәләрдән көрүндүҗү кими, ичәли—ичәк, едәли—едәк, кәләли—кәләк мә'наларында ишләнмишдир.

Һәмин форма әмр мә'насында XV—XVI әср җазылы абидәләриндә (Хәтаи, Фүзули) өзүнү көстәрир.

-алы, -әли формасы башга түрк дилләриндә дә I шәхсин чәми кими ишләнир.

Кишвәри дилиндә -алы шәкилчисинин морфоложи эквиваленти кими -ғалы әләмәти дә гејдә алынмышдыр ки, бу да һеч бир шәхс әләмәти гәбул етмәдән әмр шәклинин I шәхс чәмини билдирир. Мәс.: Шәрһи-шөвгин җаз-ғалы диб, Кишвәри хәстәдин, Гаңлу кирпикдән гәләм, көздән дөват алмыш кәлүр (К., 20); Бир әһли-дил хани ки ана шиквә ғылғалы, Дәрди-фәраги-җару гәми-рузи-кардин (К., 79); Чана, мәнү сән булғалы Мәһмуду Әҗаз, Сән ишвәвү наз ејливү мән әһли-ниҗаз (К., 147); Кәл ки, сора-сора бир даги ол јан барғалы (К., 113).

Фактлардан көрүндүҗү кими, җазғалы-җазаг сырф әмр, шиквә ғылғалы-шиквә ғылаг-шикајәт едәк әмрин шикајәт, мәнү сән булғалы-мән вә сән олаг әмрин тәклиф,

кәл барғалы-кәл кедәк әмрин чағырыш чаларларында ишләнмишдир.

Ғалы формасына XVII әср абидәси Әмани «Диван»ында һәм фе'ли баглама, һәм дә әмр шәклинин I шәхс чәми мә'наларында тәсадуф едилир.

II шәхс тәк. Әмр шәклинин бу нөвү мүасир дилимиздә олдуғу кими, җазылы абидәләрдә дә һеч бир шәкилчи артырылмадан фе'л көкү илә ифадә едилир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә әмр шәклинин II шәхс тәкини билдирмәк үчүн грамматик норма тәшкил еләјән бу ифадә үсулу җазылы абидәләрдә ифадә етдији мә'насына көрә дә мүасир дилдән фәргләнмир [130, 12].

Кишвәри дилиндәки фактлара мүрачиәт едәк. Мәс.: Көзүмдә ғыл вәтән, еј сәрв бојлу (К., 9); Јар вәслији истәр исән һичрә гаглан Кишвәри (К., 24); Мүтрүба, бир нәғмә дут мән бинәва аһындин (К., 83); Кәр инанмәзсән, бир ог аткил мана гаршу, сына (К., 92).

«Диван»да II шәхс тәкин инкарлыг формасы да ишләнир. Мәс.: Пәришан булмә, булмәз гул хәтәсыз (К., 26); Еј көнүл, дүнјә евиндә истәмә абадлыг (К., 29)

Гәдим вә орта әср җазылы абидәләримиздә II шәхсин тәки һәмчинин фе'л көкүнә -ғыл/-ғыл/, -кил формасынын артырылмасы илә дүзәлир. Әмр шәклинин бу формасы јалныз Азәрбајчан дилинин кечмиш дөврләриндә дејил, үмумијјәтлә түрк дилләринин бир чохунун кечмиш әсрләрә аид абидәләриндә о гәдәр кениш җајылмышдыр ки, истәр Азәрбајчан дилинин, истәрсә дә бир сыра башга түрк дилләринин һәм үмуми шәклиндә тарихиндән бәһс едән, һәм дә ајры-ајры абидәләринин тәһлилинә һәср олунмуш әсрләриндә бу форма гејдә алынмыш, онун ишләклији көстәрилмишдир. [130, 56].

Түрколожу әдәбијјатда -ғыл/-ғыл/ -кил шәкилчисини конкрет мә'насы һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнилмишдир.

Мирзә Рәһимов бу мүнәсибәтлә гејд едир: «-ғыл, кил шәкилчисинин ғыл фе'линдән әмәлә кәлмәси түрколокијада, демәк олар ки, артыг гәбул едилмишдир. Гәлә В. В. Радлов, Ж. Дени, В. Банг бу шәкилчинин ғыл фе'линдән олдуғуну көстәрмишләр. Акад. М. Ширәлијев, һабелә харичи түркологлардан А. Ч. Емре вә А. Габен дә бу фикирдәдиләр ки, -ғыл, -кил шәкилчиси ғыл фе'линдән әмәлә кәлмишдир» [130, 60].

Кишвәри «Диван»ында -гыл/-гыл, -кил формасы ашағыдакы мұхтәлиф мә'на чаларларында ишләнмишдир:

а) Әмр, тәкид, бујруг мә'наларында. Мәс.: Еј сәнәм, ачкил јүзіндән зүлфи-әнбәрбарыны; **Гојмакил** мүшәф јүзинә дағи бу зүннарыны (К., 116); Бир гәдәм **гојкил** дидим бу чешми-кирјан үстүнә (К., 87); Сағија, бир чүр'ә **сункил** бадеји-күлрәпкдин (К., 83). Еј мүәббер, **декил** ахыр ким нәдүр тә'биримиз? (К., 25).

б) Хаһиш, рича, јалварыш, дуа мә'наларында. Мәс.: **Кәлкил** ахыр, еј мәним чанү чәһаным, хандәсэн? (К., 68); **Чевиркил** башына гул Кишвәрини, Ки сәркәрдандур, ејчан, сәндән ајру (К., 84); Ки јарәб, мейрибан **еткил** мейи-намеһрибанимни (К., 121). **Соркил** әһвалымни, көр ким, нә зәвалым вар мәним (К., 47); Мәһәл тапсән **декил** дәрди-дилимни јарә әксүксиз (К., 21); Көнлүмни зәхминә мәрһәм **гојмакил**, еј Кишвәри (К., 96); **Јетүркил** еј сәба, бари мәним һалымы дилдарә (К., 98); Бу чани мән-дән **алкил** ким, ирүр һәм мүздү, һәм миннәт (К., 7); **Гылгыл** мән күмраһә инајәт, јарәб (К., 145).

в) Мәсләһәт, чағырыш, өјүд, нәсиһәт мә'наларында. Мәс.: Кимсәдән буи-вәфа чүн кәлмәз, еј дил, имдидин, Ашиналыг **гылмакил** нәсли-бәни адәм билә (К., 96); Рә-ғиби истәмәмән ким, сәнүнләп һәмнишин булсун. Јүзүн **јашуркил** андин ким, чырағын андин олсун (К., 78); **Кәлкил**, еј дил ки муған кујинә аһәнк едәлим (К., 52); **Кәзмәкил** зинһар бу зәнчири-кејсулар билә (К., 100); Еј көнүл, һәр кимсәјә јар **олмакил** јар өзкәдүр (К., 18); Көксүми чак ејләјиб **киркил** дили-тарикимә (К., 20).

Топладығымыз фактлар сүбүт едир ки, әмр шәклинин бу мә'на чаларлыглары абидәдә чох кениш ишләнмишдир.

г) Мәзәммәт, һәдә-горху мә'наларында. Мәс.: Мәни көјдүрдин, әмма вар көнлүм ичрә атәшләр, Сәнин сари әкәр гонса һәзәр **гылкил** губаримдин (К., 64); Мән гачан дидим вәфа **гылгыл** мана, чөвр ејләдин, Сән гачан дидин фәда **булгыл** мана, булдум сапа (К., 127).

-гыл, -кил формасынын Азәрбајчан дили јазылы абидәләриндә мүшаһидә едилән бир чәһәти дә мараглыдыр. Мирзә Рәһимов бу мүнәсибәтлә гејд едир: «Шаһ Исмајыл Хәтәнин, һабелә Кишвәринин әсәрләриндә -гыл, -кил формалы әмр бә'зән алгыш вә ја гаргыш мөгамында ишләнәрәк, букүн арзу шәкли формасы (-а, -ә) вәси-

тәсилә ифадә едилән арзу мә'насыны билдирир. Мәс.: Ешгилә көрүм ки, бәндә **дүшкил**, Олсун бу Хәтай сәндән азад, Еј бәхт, дедим, **олмакил** шад, Гәмдән мәни гылмадын сән азад (Хәтай, XV әср); **Көрмәкил** бади-хә-зәндән кирди-гәм, еј сәрвиназ, Күлшәни-һүспүндә даим нобаһар олсун, бәким» [130, 60, 61].

Верилмиш пүмунәләрин мөзмунупдан ајдындыр ки, бәндә **дүшкил**, **олмакил** шад, **көрмәкил** сөзләри бәндә дүшмәјәсэн, шад олмајасан, көрмәјәсэн мөзмунларыны өзүндә көстәрәрәк сырф әмр дејил, онун арзу вә гаргыш чаларларыны билдирир.

Азәрбајчан дилиндә шәкил категоријасынын тарихиндән әтрафлы бәһс едән М. Рәһимов јазыр ки, бу форма мұхтәлиф мә'наларда ишләнмишдир. Бу чәһәтдән јалныз Кишвәринин «Диван»ында тәсадүф етдијимиз бир факт -гыл, -кил формалы әмр шәклинин әмр мә'насында дејил, хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәк (мүза-ре) заманы мә'насында ишләнмәси дә мараг доғурур [130, 61].

Ешикиндә Кишвәритәк јүз мин ит **гылгыл** вәтән, Сән көзү һејран әкәр бир дәм шикарым булғәсэн (К., 80).

Верилмиш мисалдан көрүндүјү кими **вәтән гылгыл** — **вәтән гылар** мә'насында ишләнмишдир.

-гыл, -кил формасы дилимиздә, әсасән XVIII әсрдән әввәлки дөврләрдә кениш ишләнмиш, һәмин әсрдән иә фәаллығыны итирмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Диван»да көркәз (کورکز) көркүз (کورکوز), көрсәт (کورست), көзәт (کوزت), јеткүр (یتکور) кими II шәхс

тәк әмр шәклиндә ишләнмиш фәлләрә дә раст кәлдик. Мәс.: Өлмәким чағыдурур **көркәз** чәмалын бир дәхи (К., 106); Заһидә **көркүз** јүзүн бирлә гашын мейрабни (К., 75); Кәр инанмәзсән јүзүн **көрсәт** ана јарисинә (К., 91); Јар кәсди Кишвәри имди фәна јолин **көзәт** (К., 26); Илаһи, мәнзилә **јеткүр** бу азгун карванимни (К., 121);

II шәхс чәм. Әмр шәклинин бу нөвү -ын, -ин, -ун, -үн, -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз формалары илә дүзәлир.

«Диван»дакы фактлар нәзәр салаг.

а) -ын, -ин, -ун, -үн. Мәс.: Јари гәмдин өзкә һасил вермәјин бу бағ ара (К., 47); Мейрибанлигдин кечиб

мөн натәвани өлдүрүн (К., 82); Билдүрүн, еј достлар, һа-
лым мәним солтаныма (К., 90);

б) -ыңыз, -иниз. Мәс.: Һәр ким олур жарыңыз, даш
илә башын жарыңыз (К., 21); Адәм өвлады билә жар ол-
мәниз (اولمنگيز), еј әһли-һуш (К., 97); Гојмәјиниз
(قوممينگيز) еј достлар, ким Кишвәринин бојнини,
Ипләјибдүр ешгү рүсваји-чәһан ејләр јенә (К., 89).

Лухарыда вердијимиз нүмунәдәки олмәниз сөзү ол-
мајыңыз мәзмуну дашыҗыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јазылы абидәләрдә, хүсусән
XVIII әсрдән әввәлки дөврләрдә сайт илә битән фе'лла-
рә вә инкар формасына II шәхсдә ј самитинин әләвә
едилмәси кениш јајылмамышдыр [130, 27].

III шәхс тәк. Әмр шәклинин бу нөвү фе'л көкүнә -сын,
-син, -сун, -сүн шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлир.

Кишвәри әсәрләри үзәриндәки тәдгигатдан ајдын
олур ки, II шәхсин тәки мұхтәлиф мә'на чаларында
өзүнү көстәрир.

а) арзу мә'насында. Мәс.: Димәзәм ким јардиң көн-
лүмгә азар олмасун, Разијәм азардиң, азари-бизар ол-
масун, Шејх Сән'ан тәк нә дин галды, нә иманым мәним,
һич мүсәлман оғлиңә кафир гызы јар олмасун (К., 69);
Бәхт әкәр гылсә мәдәд, ујхумгә кирсән бир кечә, Истә-
рәм бәхтимин ким та һәшр бидар олмасун (К., 69); Кө-
зүмдин бимарәмү јерим позуг мөһраблар, Кишвәри, һеч
ким гәриблиғ ичрә бимар олмасун (К., 70).

Кишвәри дилиндә, һәмчинин, -сын шәкилчисинин гар-
шылыглы семантикасы кими чыхыш едән -ә форманты да
ишләнир ки, бу һагда фе'лин арзу шәкли бәһсиндә әтраф-
лы данышачағыг.

б) дуа, гаргыш, тапшырыг, алгыш мә'наларында.
Мәс.: Мүсәлман дүшмәсүн, јарәб, бәләји-дағи һичранә
(К., 99); Баш ағрыдур сәһәр бу мүәззин дидүкләри, Јарәб
ки, ани таңры учурсун минарәдән (К., 65); Гәминдин ша-
кәрәм-јарәб ки, әксүк олмасун һәркиз (К., 21); Гәра бул-
сун мәним тәк бәхти ол ким, Чәкиб сүрмә көзүмни гарә
гылды (К., 120); Јадын олсун ким, мән бичарәни јад ет-
мәдин (К., 42); Булсун мүбарәк, еј күл, новрузи-нобәһа-
рын (К., 35).

в) мүмкүнлүк мә'насында. Мәс.: Өлдүрүн, еј достлар,
дүшварлыг билә мәни, Та ки ашиг булмасун һеч кимсә

асанлыг билә (К., 97); Ничә ујсун бир ов гојниндә тул-
ғаңмыш јилан көркәч (К., 10).

Мараглыдыр ки, Кишвәри дилиндә -сун шәкилчиси-
нин гысалдылмыш -су формасына да тәсадүф етдик.
Мәс.: Сәни көрмәклилә тәдбир булсә, Көзүм чыгсу
(چيگسو) әкәр тәгсир гылсәм (К., 46).

Һәмин әләмәт ејни бејт тәркибиндә «Диван»ын Даш-
кәнд нүсхәсиндә сәһ. 131^а -да да ишләнмишдир.

Вердијимиз нүмунәдән ајдын олур ки, чыгсу—чыхсын
мә'насында өзүнү көстәрир. Әлбәттә, тәсадүф едилән
әләмәтин Кишвәри дилиндә ишләнмәси гәдим түрк дил-
ләри илә бағлыдыр. С. Е. Малова көрә әмр шәклинин
III шәхс тәки «Кутадгу билиг»дә там (-суні, -сині),
орта (-сун, -сүн), ихтисар едилмиш (-су, -сү) шәкил-
ләриндә ишләнир. Мәс.: Түзүлсү (гој о дүзәлсин), турсу
(гој о јашасын) [96, 301]. Е. Р. Тенишевтин [147, 24]
мүшаһидәләринә көрә «Кутадгу билиг»дә III шәхс әмр
шәкли -su// -sü, -sun / sün вә -suny // -süni шәкилчилә-
ри илә ифадә олунур. А. М. Шербак [176, 25] көстәрир
ки, карлугларда әмр шәклинин III шәхс тәки -су, -су
формасы илә ишләнир. Ғ. Абдурахманов вә Ш. Шүкүров
әмр шәклинин бу нөвүндән бәһс едәрәк јазырлар ки, III
шәхсин тәки -сун/-сүн шәкилчиси илә дүзәлир (мәс.:
барсун, кәлсүн кими). Бу форма кечмишдә оғуз вә гып-
чаг групу түрк дилләри үчүн сәчијјәви характер дашы-
мышдыр.

Орхон-Јенисеј вә гәдим ујгур дили абидәләриндә дә
-сун, -сүн шәкилчисинин -зун, -зүн фонетик варианты да
ишләнир. Мәс., барзун, кәлзүн. Бу һазырда Сибир вә
Алтај түрк дилләриндә өзүнү көстәрир. Орхон-Јенисеј
абидәләриндә -зу, -зү шәкилчили (мәс.: барзу, кәлзү) III
шәхсин тәкиңә раст кәлмәк олур. Бу һадисә XI—XII әср-
ләрә аид абидәләрдә («Кутадгу билиг» вә «Һәббәтүл-Һә-
гајиг») дә мүшаһидә едилир. Бунунла белә «Кутадгу би-
лиг»дә -суны/-сүни формасы да ишләнир. Демәли, әмр
шәклинин III шәхс тәки «Кутадгу билиг»дә үч һалда
ишләнир: /барсуны//барсун//барсу, кәлсүни//кәлсүн//
кәлсү -су, -сү формасы сонрақы дөврүн абидәләриндә
(мәс.: Хосров вә Шириң дастанында-XIV әср), -суны/
-сүни формасы илә јалһыз «Кутадгу билиг»ин дилиндә
мөвчуддур [5, 147].

III шәхс чәм. Әмр шәклинин III шәхс чәми фе'л кө-

күнә -сынлар, -синләр, -сунлар, -сүнләр эламәтләринин элавәси јолу илә дүзәлир.

Кишвәри «Диван»ында бу форма чох аз ишләнир. Ашагыдакы нүмунәләр дә буну сүбут едир. Мәс.: **Билмасунлар** (**تيلماسونلار**) һалыны көнлүм ирүр хамуш лејк, Сән ки дүшдүн јадынә бихуд фәған ејләр јенә (К., 89). Та ки билсүнләр (**بيلسولر**) мәнүм һалымы әһли-рузикар, Әбри-мәһнәтдин јағажды мүчи-туфан, кашки (К., 104).

-сунлар шәкилчисинин гејри-активлијиндән бәһс едән Мирзә Рәһимов јазыр: «Бә'зән әмр III шәхсин чәминә аид олдуғу һалда -лар, -ләр шәкилчиси олмадан, анчаг -сын, -син, -сун, -сүн форманты илә (билсинләр әвзинә билсин) ишләнир. Бу һадисә јалһыз абидәләрдә дејил, мүасир дилимиздә дә өзүнү көстәрир» [130, 28]. Буна Кишвәри дилиндә дә тәсадүф етдик. Мәс.: Биздин ајру бәзми-ишрәт ичрә булсун нушичан, Долу-долу би-вәфалығ чамы ким нуш еттиләр (К., 12).

Контекстдән көрүндүјү кими, булсун сөзү булсунлар чәмлик мәзмунуну өзүндә әкс етдирир.

Арзу шәкли

Арзу шәклинин әсас ифадә васитәси -а, -ә формасы олуб иш вә ја һәрәкәтин данышан тәрәфиндән арзу едил-дијини билдирир. Мирзә Рәһимов јазыр: «Дилими-зин демәк олар ки, бүтүн дөврләриндә гәдимдән тутмуш мүасир инкишаф мәрһәләсинә гәдәр -а, -ә шәкилчисинин әсас апарычы вәзифәси арзу мә'насыны билдирмәк олмушдур. Фе'лин арзу шәклини башгаларындан фәргләнди-рән чәһәтләрдән бири дә будур ки, бу шәклин әсас ифадә васитәси олан -а, -ә формасы кечмишдә малик олдуғу элавә мә'наларып чох һиссәсини мүасир дөврдә дә (хүсусән чанлы нитгдә, һабелә диалект вә шивәләрдә) сахламыш, өзүнүн тарихи мә'на зонкинлијиндән һәлә дә там азад олмамышдыр» [130, 75].

Кишвәри «Диван»ында -а, -ә шәкилчиси, әсасән, арзу чалары ифадә етмишдир. Мәс.: Арзуландым ки, **оләм** ешикиндә бир кәда (К., 60); Ешитдим Кишвәрини јад едибсән, Илаһи, сән мәнүмчүн вар **оләсән** (К., 64); Кечә ким ујхумә кирсән истәрәм ол ујхуни, Ким гијамәтдә дағи **олмајә** бидари һәнүз (К., 25).

Кишвәри әсәрләриндә -а, -ә формасы арзудан башга, дикәр мә'на чаларлығларында да өзүнү көстәрир.

1. -а, -ә формасы арзу олуан иши дејил, ичрасы әмр олуан иш вә ја һәрәкәти, һәмчинин, әмр шәклинин дуа, јалварыш, хаһиш чаларларыны билдирир. Мәс.: Јохду-рур бир мейрибани ким, көзүм јашын **силә** (К., 132); Бир күп **јетүрә** Кә'бә мәғсудә мәһи. Бу кәрдиши-рузикар. јарәб, **оләми** (К., 146); Ким **олә** азарлығ, лејк **олмијә** бизарлығ (К., 27); Верәјдим күл кәлсә көнлүм шад **олә**, еј вај ким, Кәлди вәғти-күл мән бичарә мәғбунәм јенә (К., 94); **Олә**, јарәб, хәстә көнлүм күнбәкүн гәмна кәрәк (К., 37); Јарәб, һәмишә сәбз **олә** бағи-һәјатуниз, Мән хәстәјә нәсиб **олә** һәбби-һәбатуниз (К., 24).

Марағлыдыр ки, Кишвәри «Диван»ынын һәр ики нүс-хәсиндә арзу шәклинин әмр чаларлығында I шәхс тәклә **ғылам** фе'линин **ғылабән** вариантына да раст кәлдик. Мәс.:

Фикрим будур ким, сәни мейман **ғылабән** (**قىلان**)
Бу чани кирами сана гурбан **ғылабән**
Бағрым гавидин шәраби лә'ли көтүрүб
Көксүм ичидә көнүлни бүрјән **ғылабән** [(КБ., 146]; [КД., 85, 173^а]

2. Кишвәри «Диван»ында -а, -ә формасы шәрт мә'на-сыны билдирмәк үчүн дә ишләнир. Мәс.: Накәһан **јыхы-лә** бу виранә, билмән пејләјим (К., 59); Ешикиндә Киш-вәри тәк **олә** јүз бәндә вәли, Бәндә ким һич султан јүзини көрмәз мәним (К., 58).

-а, -ә формасынын шәрт мә'насында ишләnmәси кеч-миш дөврләрдә [123, 167, 168], мүасир Азәрбајчан ди-линдә [86, 203], һәмчинин диалект вә шивәләримиздә дә [135, 23, 24] өзүнү көстәрир.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, -а, -ә формасы һеч бир јардымчы грамматик васитә олмадан шәрт мә'насыны билдирир. «Бу да сөз јох ки, һәмни һадисәнин тәсадүфи дејил, шәкил категоријасынын гәдим хүсусијјәтләриндән олдуғуну көстәрир» [130, 87].

Кишвәри дилиндә -а, -ә шәкилчиси шәрт мә'насыны билдирмәк үчүн ашагыдакы јардымчы сөзләрлә мүша-јнәт едилмишдир.

а) **Әкәр**, **кәр**, **чүн**. Шәрт мә'налы бағлајычылар олан бу сөзләр -а, -ә формасы илә јанашы ишләндикдә арзу-дан чох шәртилик чаларыны әкс етдирир. Мәс.: Јолундә ојнадур, чана, гәләндәр Кишвәри башын, **Әкәр** гулын

олә, гулу гәрарун бәргәрар олсә (К., 87); **Әкәр** мән бикәс илә јар **оләсэн**, Үмидим вар ким, бәрхордар оләсэн (К., 64). Сәндән өзкә кимсәјә көнлүм әкәр мөһр **ејләјә**, Валлаһ, ани диш илә пүркәнд-пүркәнд ејләјим (К., 58); Гылајә бади-сәба зүлфин пәришан һәр сәһәр, Шами-һич-ран **кәр көрә** һали-пәришаным мәним (К., 57); **Кәр** бағу беһишт ичрә **олә** һуру гәсурун, Еј Кишвәри, ол сајеји-ди-вари унутмә (К., 94); Ғәнимәт бил, зеһи дөвләт бу да-ғи кәр сана **галә** (К., 100); Мејвәнүн тарачидүр, **чүн** бағ **олә** диварсыз (К., 23).

б) **Ким ки, һәр ким, һәр ким ки, кимсә ки** вә с. бу кими сөзләрлә јанашы ишләнән -а, -ә шәкилчисинә орта әср абидәләримизин дилиндә, аз да олса, тәсадүф едилир. Лакин Кишвәри дилиндә бу форма чох мөһдуддур. Авағы-дакы нүмунә буна фактдыр. Мәс.: Күсди мөндән ол бәла-ји-чан кеҗиб, еј достлар. Чан верүрмән сәдәгә, **һәр ким** бу бәлаји **гајтәрә** (К., 101).

-а, -ә формасынын истәр мүстәгил шәкилдә, истәрсә дә јардымчы сөзләрлә бирликдә шәрт мәнасында иш-ләнмәси һаггында Мирзә Рәһимов гејд едир: «Арзу шәк-линин шәрт шәкли мәнасында ишләнмәси бир тәрәфдән бу ики категорија арасында грамматик мәна јахынлығы илә (һәр ики категорија ичра олунмамыш, лакин ичрасы охшар амиллә-шәртилик вә арзу илә бағлы олан һәрәкә-ти билдирир) бағлыдырса, дикәр тәрәфдән шәкил кате-горијасы инкишафынын илк дөврләринә даир хүсусијәт-лә әлағәдардыр [130, 91].»

3. Абидәдә -а, -ә шәкилчисинин бачарыг, мүмкүнлүк мәнасында ишләнмәсинә аид фактлара да раст кәлдик. Мәс.: Мүмкүн ирмәз дағи сурәт **бағлајә** мә'мурәлиғ (К., 13); Чү ансыз бир нәфәс мүмкүн декүл ким, Кишвәри **галә** (К., 41).

4. -а, -ә шәкилчиси кәләчәк заман мәнасында да өзү-нү көстәрир. Мәс.: Өзкә өвладын тифил етсә ана јеридү-рүр, һәшр күни ким **гылә** адәм тәмашасы анун (К., 33). Сәни мөһрәм билиб разимни дидим, Нә билдим сән мана **әғјар оласән** (К., 64); Артуғ диләсәм, бағрыма бычғ **урәсэн** (К., 147); Дидим ким **гуртуләм** бир күн мөһнәт дәрдин, еј вәһ, Ки мән **гуртулмадым** бир күн, артар күнбәкүн дәрдим (К., 50). **Чыхмәјә** кујин һәвасы Киш-вәринин башидин, Ол заман дахи ки дутсә торпағ алтын-дә вәтән (К., 65).

Азәрбајҗан дилинин јазылы абидәләриндә -а, -ә фор-

масы хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәк вә гәти кәләчәк заманлары мәнасында ишләкдир [121, 233, 236]. Јазы-лы абидәләримиздә кениш јајылмыш белә бир хүсусиј-јәт диалект вә шивәләримиздә бу күн дә ишләнмәкдәдир [134, 280; 73, 136].

-а, -ә формасынын кәләчәк заман чалары ифадә етмә-си түрк јазылы абидәләримиздә дә гејдә алынмышдыр. Мәнача бу јахынлыг фе'л шәкилләри илә заман катего-ријасынын мәншәчә бир-биринә бағлы олмасындан ирә-ли кәлир [90, 151; 47, 33; 48, 81; 40, 76].

5. -а, -ә шәкилчиси индики заман мәнасында да чы-хыш едир. Мәс.: **Галмијә** һејран јүзина, галурәм һејран ана (К., 2).

Гејд етмәк лазымдыр ки, -а, -ә формасы **олмағ** фе'ли-нә бирләшәрәк ону мүстәгилликдән чыхарыр вә мұвафиг шәхсләр үзрә (ән чох III шәхс) исми хәбәр әләмәтинә чевирир. Башға сөзлә десәк, **ола** сөзү белә һалларда -дыр, -дир, -дур, -дүр; -саң, -сән; -ам, -әм шәкилчиләринин вәзифәсини ичра едир. Буна орта әср јазылы абидәләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр» [130, 104].

«Диван»дакы фактлара мұрачидәт едәк. Мәс.: Вәһ-вәһ, нечә мән хәстәји дил фәрсудә, Әмрүм тәләф, өвгатым **олә** биһудә (К., 148); Ким көрди ки, бир јердә **олә** атәш илә мум (К., 50); Бир пиһали-тазәни севдүм ки, бәрхор-дар **олә** (К., 14); Бир гәдәм гојкил дедим бу чешми-кир-јан үстүнә, Деди нолә кәләли, хош **олә** чан үстүнә (К., 87); Әнбәри-зүлфүн ки, дүшминш ај јүзүна сајәси, Бир гә-ра јилан урур ким, күл **олә** һәмсајәси (К., 110).

Јухарыдакы нүмунәләрдә **олә** фе'ли өзүндән әввәлки сөзлә тәркиб јарадарағ чүмләдә хәбәрлик категоријасы-нын ифадә васитәләриндән бирини әмәлә кәтирән көмәк-чи бир ваһид (мәс.: **олә** биһудә-биһудәдир, бир јердә **олә**-бир јердәдир, бәрхордар **олә**-бәрхордардыр, хош **олә**-хошдур, күл **олә**-күлдүр) кими өзүнү көстәрир.

«**олә**» сөзүнүн хәбәр шәкилчиси вәзифәсиндә ишлән-мәси башға абидәләрә иисбәтән «Шүһәданама»дә да-һа кениш вә даһа чох јајылмышдыр» [130, 105].

Кишвәри дилиндә **ола** сөзү һәмчинин суал мөғамында ким суал әвәзлији илә дә ишләнәрәк кимдир мәнасыны верир. Мәс.: Бәдәхшан лә'ли кимдүр, **ким** **олә** һәмсәһбә-ти анун, Дүрр гушуна ким булди дүрр шәһвар лаласп (К., 122).

Мүасир Азәрбајҗан дилиндә вә башға јазылы абидә-

лөрдә олдуғу кими, Кишвәри әсәрләринин дилиндә дә -а, -ә шәкилчиси иди көмәкчи фе'ли илә бирләшәрәк арзу шәклинин мүрәккәб формасыны (-а, -ә -иди>-ајды, -әјди) әмәлә кәтирир. Һәмий форма «Диван»да ашағыдакы мә'наларда ишләнмишир.

1. -ајды, -әјди формасы үмуми кәләчәјә аид олан арзу мә'насыны билдирир. Мәс.: **Позулајды** сәффи-тәндән риштеји-чан, кашки, Кетмәсәјди әлдән ол зүлфи-пәришан, кашки (К., 104); Та ки, билсүнләр мәнүм һалымы әһли-рузикар, Әбри-мөһнәтдин **јағајды** мучи-туфан, кашки (К., 104); Кашки, кәлсә әчәл ким гуртуләјдим бир јоли (К., 96).

-ајды, -әјди формасынын үмуми кәләчәјә аид олан арзу мә'насыны билдирмәси дилимизин мүасир дөврүнә гәдәр давам едир вә өз ишләклијини инди дә, хусусән чанлы данышығ дилиндә там фәаллығла сахлајыр [130, 108].

2. -ајды, -әјди формасы хәбәр шәклинин мүзарә кечмиш заман (-арды, -әрди) мә'насында ишләнир. Мәс.: Мүрғи-руһум балинә бағлаб бу чисми-зарымы, Учубән јар **јетәјдим** билсә ирдим саһәри (К., 114); **Вирәјдим** күл кәлсә көнлүм шад олә, еј вај ким, Кәлди вәғти-күл мән бичарә мәғбунәм јенә (К., 94).

Әсасән XVIII әсрдән әввәлки дөврдә кениш јајылмыш бу һадисә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә мүшәһидә олунмур.

3. -ајды, -әјди формасы кечмиш замана аид олан арзуну билдирир. Мәс.: Чү ахырым булур ирди чүдалығ, **Нолајды** булмасајды ашиналығ (К., 139); **Көрәјдим** мәни-кирјан чәһаны бир јан, сәни бир јан, Чү гылдын бағрымы бүрјан, кидәлим бари шәһриндән (К., 70).

Мисаллардан көрүндүјү кими -ајды, -әјди формасында арзунун шиддәтлији өзүнү габарығ шәкилдә көстәрдији һалда, онун бу вә ја башға замана аид олмасы контекстлән мүәјјән едилир.

Беләликлә, мүасир Азәрбајчан дилиндә -а, -ә формасы арзу шәклинин әсас грамматик ифадә васитәси кими мөһкәмләнмиш вә бу мә'на үзрә дә сабитләшмәјә доғру кедирсә дә, о өзүнүн гәдим мирасындан—семантик синкретизмлијиндән тамамилә азад ола билмәмиш. бә'зи әләвә мә'наларыны инди дә сахламышдыр [130, 118].

Ғәјд етмәк лазымдыр ки, -а, -ә формасынын дилимиздә чох мә'налы олмасы «бир тәрәфдән шәкил категори-

јасынын, гисмән дә заман категоријасынын формалашмасы тарихиндәки гәдим хусусијјәтлә, шәкилләрин мә'нача дифференциаллашмасы илә әлағәдардырса, дикәр тәрәфдән -а, -ә шәкилчисинин гәдим әчдады олан вә һазырда бир чох түрк дилләриндә (газах, ғырғыз, тувин, гарачај-балкар вә с.) ишләнән -гај формасынын гәдимдә чохсемантикалы олмасы илә бағлыдыр. -а, -ә формасынын гәдим -гај шәкилчисиндән әмәлә кәлмәси түколокијада мә'лум мәсәләдир [130, 107].

Арашдырмалар көстәрир ки, бә'зи мәнбәләрдә, хусусән Кишвәринин әсәрләриндә -а, -ә шәкилчиси илә јанашы -гај, -ға, -ај шәкилчиләри дә фе'лин арзу шәклини билдирмәк үчүн ишләнир. Тарихән -а, -ә шәкилчиси илә ејни мәншәли һесаб едилән вә ғыпчаг-карлуг групу түрк дилләринә хас олан бу формалар Кишвәринин әсәрләриндә арзу шәклинин мүстәғил ифадә васитәләри кими чыхыш етдији үчүн онлары ајрылығда ишығландырмағы лазым билдик.

1-гај формасынын мә'на хусусијјәтләри

-гај формасы түрк дилләриндә мүхтәлиф мә'наларда ишләнмишир. «Бу форма ајры-ајры түрк дилләриндә бу вә ја дикәр мә'на үзрә чыхыш етдијиндән түрколожии әдәбијјатда да она мүвафиг мә'наны әкс етдирән истилаһ вә адлар верилмишир: «арзу шәкли», «оптатив», «әмр-арзу шәкли», «арзу-илтизам формасы», «илтизам шәкли», «гәдим кәләчәк формасы», «арзу шәклинин хәбәрдарлығ формасы», «мүмкүнлүк шәкли», «диләк формасы», «әмр-арзу шәклинин формасы», «чәкинмә формасы», «гәтијјәтсизлик формасы», «гәтијјәтсизлик шәкли», «разылығ шәкли» [130, 107].

Маһмуд Кашғари вә Ибн Мүһәнна бу шәкилчини кәләчәк замана аид едирләр [95, 69; 99, 22, 28]. Ш. Шүкүров да онун әсасән, кәләчәк замана аид олдуғуну сөјләјир [169, 108]. Н. Ф. Катанов исә буну фе'лин арзу шәклинин ифадә формасы кими көтүрүр [83, 610].

-гај формасы оғуз групу түрк дилләри (түркмән дили истисна едилмәклә), һәмчинин Орхон-Јенисеј абидәләри үчүн характерик дејилдир. Бу мүнасибәтлә Ш. Шүкүров јазыр; «Орхон јазыларында -гај формасынын ишләнмәсинә тәсадүф етмәдик, амма Јенисеј јазыларында, проф. Батмановуи көстәрдији кими, бир әргеј сөзүнә раст кәлдик [169, 104].

Түркдилли әдәбијатын ән орижинал нүмунәләриндән бири олан XI әср бәднн шә'ринин көркәмли абидәси «Кутадгу-билиг»дә, әдиб Әһмәд ибн-Маһмуд Јүкнәкиннн «Һиббәтүл-һәгајиг» (XII әср) әсәриндә, һәмчиннн гәдим ујғур јазыларында -гај формасы кениш шәкилдә ишләнмишир [169, 104]. Н. Ф. Катанов бу форманын алтај, башгырд, чыгатај, гарајым, ногај, половец, ујғур, ур-јанхај, шор, телеут, сагај вә бир сыра башга түрк дилләриндә ишләндијини көстәрмишир [83, 610, 617].

Һазырда -гај формасы тувин, шор, хакас, алтај дилләриндә кениш ишләнир [76, 397; 62, 174; 61, 161].

Көстәрдијимиз кими, Азәрбајҗан дилиннн јазылы абидәләри үчүн -гај формасынын ишләнмәси характерик дејилди. Лакин Кишвәриннн «Диван»ында бу формадан кениш истифадә олунашдыр. Бурада -гај формасы бир сыра мәналарда чыхыш едир:

1. -гај формасы арзу мәнасында. Мәс.: Бир иссиңә ев булғају бир кечәкиңә јар, Бир күб долуми (К., 143); һәмәјыл гылғалы зәнчир зүлфин Кишвәри танлығ, Будур чәндим ки, тиғи-ешиг илә си парә булғај мән (К., 69).

-гај формасынын арзу мәнасында ишләнмәсинә XVII әср классикләримиздән Әмани әсәрләриннн дилиндә дә раст кәлирик. Мәс.: Бу сифәт түшкүнчә бәзми-вәсли-чанандин чүда, Қашки, булғај идим јекбарәки чандин чүда (К., 52).

-гај формасы арзу мәнасында башга түрк дилләриннн јазылы абидәләриндә дә ишләнир. Мәс.: тәһри хәч мусулмана бу балаңи бәрмагај [175, 166].

2. -гај формасы шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә хәбәр шәклиннн гејри-гәти кәләчәк заманы мәнасында. Мәс.: һүчлеји-һәшәмәт һәмән бағлансә зиј-нәтләр билә, Чилвәкәр булғај әруси-камираңи бир дағи (К., 142); Сүрмә гылғајлар мәлајик аситаним кәрдини, Кәр гәдәм гојсән шәби бу күлбеји-әһзанимә (К., 89); Достлар ган ағлағај мән бир һичрин һалинә, Лалә тәк заһир олсә, дағи-пүнһаным мәним (К., 57); Вәһ, нә ләз-зәт табғај ол саәт гәләндәр Кишвәри, Ким көрүнсә рәиј-әти Јә'ғуб хани бир дағи (К., 142).

Нүмунә үчүн верилмиш мисаллардан көрүндүјү кими, -гај формасы мүасир дилимиздә -ар, -әр формалы кәләчәк заман мәнасында чыхыш едир. Мүгајисә един: булғај-олар, гылғајлар-ғыларлар, ағлағај-ағлајар, табғај-тапар.

-гај формасы бу мәнада түрк дилләриннн гәдим јазылы абидәләриндә дә ишләнмишир [169, 108].

3. Шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә ја будаг чүмләннн хәбәри, јахуд баш чүмләннн хәбәри ирди көмәкчи фе'ли илә ишләнирсә, -гај формасы хәбәр шәклиннн гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманы мәнасында олар. Мәс.: Хызр Фәррух пеј хани ким, булсә ирди рәһбәрим, Мәшриги-игбалидин булғај түлу әхтәрим (К., 142); Зүру зәр билә мүјәссәр булсә лә'лин шәрбәти Булғај ирди чешмеји-һејван вәсиб Искәндәрә (К., 101).

Бу мисалларда булғај ирди сөзү оларды мәнасындадыр. Биринчи нүмунәдә ирди сөзү булсә илә, икинчисиндә исә булғај илә ишләнир.

4. -гај формасы хәбәр шәклиннн индики заманы мәнасында. Мәс.: Кишвәри истаб сәни һәр јан фәған гылмағдәдур, Бир ијәсиз ит ки јоллар үстүндә гылғај фәған (К., 68).

Мәтнин мәзмунундан ајдындыр ки, бурада фәған гылғај—фәған гылыр мәнасында ишләнмишир. Ејни мәнаја Әмани әсәрләриндә дә раст кәлирик.

-гај формасына индики заман мәнасында башга түрк дилләриннн гәдим абидәләриндә дә тәсадүф олунашдыр. Мәс.: Шаһ олдур ки, алмағају бергәј, Кәда олдур ким, сачмағају тергәј [169, 111].

5. гај формасы әмр мәнасында. Мәс.: Мана бир бусә виру чанымы ал, Шәрик олғај бу суду зијандә (К., 94).

6. -гај формасы сәбәб-мәгсәд мәнасында. Мәс.: Бир үмид илән булубдур гамәтим гүллаб тәк, Ким көмәр тәк гучғај ол назик мијани бир дағи (К., 141); Сәвадүл-вәһ-фиддареји ирүр үшшагә јүзағлығ, Анунчун истәрәм мән һәм јузигарә булғајмән (К., 68); Зә'фәрани јүзүм үзрә гырмызы донун көрүб, Әшки-күлкунум шәгајигдүр ким, ачылғај бәһар (К., 16).

гај формасы ким бағлајычысы васитәсилә мәгсәд мәнасында түрк дилләриннн гәдим јазылы абидәләриндә дә ишләнмишир [175, 166].

II -га* формасынын мәна хүсусијәтләри

Кишвәри «Диван»ында -гај формасындан -ј самитиннн дүшмәсинә вә -ға шәклиндә ишләнмәсинә раст кәлирик. -ға формасына һәр үч шәхсдә. «Кутадгу-билиг» вә «Һиббәтүл-һәгајиг» әсәрләриндә дә тәсадүф едилди.

*«Диван»да бу форма -гә вариантында ишләнир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Рәбғузинин «XIV эср абидәси «Гиссәсүл-әнбија» әсәһиндә бу форма, әсәсән, I шәхс тәкдә ишләһиһ [169, 106].

Иһи Мүһәһна -ғәј шәкилчисиһдән -ј самитиниһ дүшмәһниһ гејд едәрәк јазыр: «Бә'зән ахырыһчы -ј гучгај, ја-хүд көчгај кими сөзләрдән атыларағ гучга, көчга кими төләффүз едилир» [99, 208].

Ашағыда -ғә формасыһып Кишвәри дилиһдә һансы мәһналарда ишләһмәһһнә нәзәр јетирәк.

1. -ғә формасы арзу мәһнаһында. Мәс. Нолә еј Лејли, мәһ Мәһнуһи хүррәм гылғәһән, Бәһми-вәһлиһ ичрә мәһ мәһруми мәһрәм гылғәһән (К., 78); Шивәвү шәклү шимајилниһ көрүб гылдым нәфәһ, Ким, сәһи мин агибәт рүсвәји-аләм булғәһән (К., 78); Булғәһән дидим һәһин көһлүмгә јари-мәһриһән, Демәдим ким, афәти-чәһи-фи-карым булғәһән (К., 80); Ағламағдын сәһдән еј көз, шәрмәһрәм шаһи-һичр, Хәһи сүһһи-вәһл ким, сәһ шәрм-сарым булғәһән (К., 80).

2. -ғә формасы шәрт мәһнаһында. Мәс.: Сәһдән ајру Кишвәри бир дәм дирилмәз һәг билүр, Кәр аһи Хызрү Мәһһна бирлә һәмдәм гылғәһән (К., 78); Әһд гылдым ким, јаһым мејханәләр хејрат ичүн, Мәһ кәдә кәр һәкәһән бир күһ мүәззим булғәһән (К., 73); Ешикиһдә Кишвәри тәк јүз миһ ит гылғыл вәтән, Сәһ көзи һејрән әкәр бир дәм шикарым булғәһән (К., 80).

Мәһидә әкәр, кәр тилаһ сөзләриһи вәрлығы -ға, -ғә формасыһында шәрт мәһнаһыһы даһа да гаһарығ етмиш-дир. Мүғәјһсә еһиһ: кәр булғәһән — әкәр олсам, әкәр булғәһән—әкәр олсам вә с.

3. -ғә формасы хәбәр шәклиһниһ гејри-гәти кәләчәк заманы мәһнаһында. Мәс.: Тиғи-зүлмүһи бирлә кәр јүз вәрә гылсәһ көһлүми, Табғәһән дағи-ғәһиһи еј бивәфа, һәр јәрәдән (К., 82); Диб иһишсәһ Кишвәри дивәнә булмәз, һә әчәб, Еј пәри, бир-иһи күһ гатлаһ ки, ол һәм булғәһән (К., 73).

Нүмунә үчүн верилән бу мисалларда табғәһән сөзү таһарсан, булғәһән сөзү оларам мәһнаһындадыр. -ғә формасыһыһи гејри-гәти кәләчәк заман мәһнаһында иш-ләһмәһһнә баһга түрк дилләриһниһ гәдим јазылы мәнбә-ләриһдә дә раст кәлирик. Мәс.: Көһүл тил көһи тут кы-лыһчыһ бутун, сәһә кәлгә даһлат бу дүһһә бутун (һисс-ләриһдә вә сөзләриһдә дүзкүн ол, гој ишләриһ һәмишә

дүз олсун, онда бу һәјатда хошбәхтлик һәмишә сәһбә тә-рәф кәләр [4, 171].

4. -ғә формасы хәбәр шәклиһниһ гәти кәләчәк заманы вә сәбәб-мәғсәд мәһнаһында. Мәс.: Чәһ бириб севдүм сәһи чәһә ки, јарым булғәһән, Нә билүрдүм ким, бәлә-ји-рузикарым булғәһән (К., 80).

Баһга гәдим түрк дилләриһидә: Мәс.: Ей жәфәһи, мәһ сәһи севдүм ке, жәһәһән болға-һән, Билмәдим муһдак вә-фәһыһ дүшмәһи-жәһән болға-һән [169, 106].

Мисаллардан көрүндүју кими, һәр иһи бейгиһи би-риһчи мисраларыһда ишләһнәһи булғәһән, болға-һән сөзү сәбәб-мәғсәд, иһиһчи мисраларыһдакы һәмиһи сөз хәбәр шәклиһниһ гәти кәләчәк заманы мәһнаһында верилмиш-дир.

Кишвәри «Дивән»һында баһарығ, мүмкүнлүк мәһна-һында -ә шәкилчисиһниһ -кә гыпчағ -карлуғ вариантыһа да тәһадүф етдик. Мәс.: Ничә азар иткәһән (ایتكهن) бу Кишвәри дәрвиһиһи (К., 122).

III -ај формасыһыһи мәһна хүһсуһијјәтләри

Өзбәк дилиһниһ гәдим јазылы абидәләриһдә бу фор-ма -ај, -әј вә -ајыһ, -әјиһ шәклиһдә ишләһиһи [175, 156]. Мүһәһһр өзбәк дилиһдә арзу шәкли әһсәһән -ај, -ғәј фор-малары һлә ифадә едилир [91, 234] -ај, -әј (-ајыһ, -әјиһ) шәкилчисиһниһ феһлиһ һансы шәклиһдә мәнсүб ол-мәһы да һисбәтән мүбәһһсәһлидр. В. М. Нәһилоһ-ајыһ, -ейһи (-ајыһ, -ейһи) шәкилчисиһниһ Орхон-Јенисеј абидәлә-риһдә әһр -арзу шәклиһниһ I шәхс тәкиһдә ишләһндијиһи гејд едилр [111, 58, 59].

А. Н. Коһоһов -ај шәкилчисиһниһ арзу шәкли кими јәһһыһ I шәхс тәк вә чәһдә мәһһсәһларлығыһыһи саһлаһ-лығыһы көһтәрир вә өзбәк дилиһниһ мәктәб грамматика-ларыһда, практик дәрәһликләрдә арзу шәклиһниһ гәбул едилмәдијиһи, бу форманыһи әһр шәкли парадигмала-рыһда верилдијиһи хәтырладыр [91, 234].

Н. А. Бәһһаков -ај, -ей, й формасыһыһи мүһәһһр гара-галпағ дилиһдә әһр-арзу шәклиһниһ I шәхс тәк вә чәһиһ-лә ишләһндијиһи көһтәрир [29, 447] -хәй, -кәй, -гай, -гәй, -ей, -ај шәкилчиләри хаһас дилиһдә бүтүн шәхс-ләр үзрә лазым-арзу шәклиһдә [63, 88, 89] -ај, -һи, -ей, -иһ, -й, -һи, й, -иһ шәкилчисиһи мүһәһһр түркмән дилиһдә арзу шәклиһниһ I шәхс тәкиһдә: -ај, -һи; -ај -һи шәкил-чиси Гафгазда јәһәһән түркмәнләриһи (трүхмәнләриһи)

дилиндә әмр-арзу шәклинин I шәхс тәк вә чәминдә, башгырд дилиндә исә -айык, -айек, -йык, -йек шәкилчиси әмр шәклинин I шәхс чәминдә дә ишләнәир [134, 272]. Истәр өзбәк дилиндә, истәрсә дә түркмән дилиндә I шәхс тәкә аид әмри билдирмәк үчүн -ај вариантынын варлығы белә еһтимал етмәјә имкан верир ки, -ајын, -әјин формасы түрк дилләринин гәдим дөврү үчүн үмуми олан арзу, нијјәт, мәгсәд мәзмунлу -гај шәкилчисиндән төрәмиш, -ај (-гај, -әј) вә I шәхс әләмәти олан -ын форманларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишидир [91, 234, 236].

Кишвәри дилиндә -ај формасы ашағыдакы мәналарда ишләнәир:

1. **-ај формасы әмр мәнасында.** Мәс.: Диди ким, кеч јардин, ја чанидин, еј Кишвәри, Јар тәрки мүшкүл ирүр, кәл ки, тәрки -чан гылај (К., 111); Нә вар бир һәмнәфәс јари јазај намеји-дәрдим, Нә вар бир һәмнәфәс мүрғи ки ол намәмини јеткүрсүн (К., 71).

Бир чәһәти хусуси гејд етмәк лазымдыр ки, -ај формасы һеч бир шәхс әләмәти гәбул етмәдән ишләнәир; ифадә етдији һәрәкәтин һансы грамматик шәхсә аид олмасы контекстдә дәгигләшир. Мүгајисә един: гылај—гылым, јазај—јазсын.

-ај формасынын әмр мәнасында ишләнмәсинә «Китаби-Дәдә Горғуд»да вә башга абидәләрдә дә раст кәлирик. Мәс.: Мәкәр бир гоча бабам, бир гары анам вар, кәл кедәлим, икисиндән бири булај ки, чанын верә, алғыл, мәним чапымы гојғыл [85, 87]; Јарәб, ол күн булај ки, чапаным, Вәсл илә шадиман едә чаным [67, 29]; Ким һәшрдә мәст олај хәраб, еј саги, Тутгил мана ончә меји-наб, еј саги [113, 233^а].

Гејд етмәк лазымдыр ки, түркмән дилинин шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндә бәзән -ај формасына да тәсадүф олунар. Мәс.: Мән сенден башга бахсам, ган гусај лагта-лагта [157, 119, 120].

2. **-ај формасы арзу мәнасында.** Мәс.: Әһдү сөвкәндим будур ким, јарсыз галмај дири, Ја илаһи, позмакил бу әһд илә пејвәндими (К., 119).

Нүмунәдән көрүнүр ки, галмај сөзү галмајым мәнасында ишләнмишидир.

3. **-ај формасы шәрт мәнасында.** Мәс.: Кәзләрүм Јәгуб тәк кор олсун, еј Иса-нәфәс, Ким сән олан јердә јади-Јусифи-Кән ан гылај, Мәрдүми-чешмүм ки дүшди

хаки-пајиндин ирағ, Јох әчәб, кәр ағламағдин дәмбәдәм туфан гылај (К., 111).

Мисаллардан көрүндүјү кими, -ај формасы бурада шәрт мәнасында ишләнмишидир. Мүгајисә един: Јад гылај—јад гылсам, туфан гылај—туфан гылса.

4. **-ај индики заман мәнасында.** Мәс.: Кирпикимдән нечә хуни-дил сүзај синдин көнүл, һәр нечә дирдим ки, күн-күндән үзај синдин көнүл (К., 126).

Бурада сүзај сүзүр//сүзүлүр, үзај сөзү исә үзүр//үзүлүр мәналарында ишләнмишидир.

-ај әләмәтинә индики заман мәнасында Әмани әсәрләриндә дә раст кәлирик. Мәс.: Чүн сөһбәт анынла фәјизүн-нур ирүр, Хошвәгт ол ким, вәслидин олмај мәнчүр (К., 26).

5. **-ај формасы фе'ли бағлама мәнасында.** Мәс.: Сизни көрмај көнлүм ајү күн билә хошвәгт ирүр, Бизләрә дилхошдуруп, чана, сизин вәмәндәси (К., 112).

Көрүндүјү кими, бурадакы көрмај сөзү көрмәјәндә//көрмәмиш фе'ли бағлама мәнасындадыр.

-ај формасынын фе'ли бағлама мәнасында ишләнмәсинә башга гәдим түрк дилләриндә дә раст кәлирик. Мәс.: Сизни көрмәй барурға ихтијар, йолукдын чарә тапмай бечарәвар әзимәт вәкә болды (Биз сизи көрмәмиш кетмәк истәмәдик, амма буна имкан тапмајарағ кетмәјә мәчбур олдуг) [169, 112].

Үмумијјәтлә -гај, -ға, -ај формалары Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви характер дашымыр. Кишвәри дили үчүн исә буну јалныз гыпчағ-карлуг дилинин тәсри һесаб етмәк даһа доғру олар.

Кишвәри әсәрләриндә -гај, -ға, -ај формаларынын -а, -ә илә семантик үгүнлуғу бир даһа сүбүт едир ки, түрколокијада мөвчуд олан тарихән -а, -ә, формасынын -гај шәкилчисиндән јаранмасы мүддәасы доғрудур.

ФЕ'ЛИН ШӘРТ ШӘКЛИ

Мүасир Азәрбајчан дилиндә шәрт шәклинин әсас ифадә вәситәси олан -са, -сә формасыны Кишвәри «Диван»ында арашдыраркән, һәммин әләмәтин шәрт шәклиндән әләвә бир сыра башга мәналарда ишләнмәсинә раст кәлдик.

-са, -сә формасы шәрт мәнасында. Мәс.: Дүшдисә топрағә бир јапрағ, еј күл, гәм јемә (К., 74); Халү зүл-

фүндөн нэ чэктим бир кечэ булгал мәнәа, Гуллуғуна эрзэ **гылсам**, нөгтэ-нөгтэ, мубэму (К., 85).

Гејд етмэк лазымдыр ки, -са, -сэ формасы **экэр**, кэр сөзлэри илэ дэ ишлэнэрэк сырф шэрт мәнәсыны верир. Мәс.: Бэхт экэр гылсэ мэдэд, ујхумғэ кирсэи бир кечэ (К., 69); Экэр гул Кишвэри дисэ ки, сөидин кечтим инанмэ, Ки, ол гыјмэз сана, валлаһ, кэр ани чэк-сэлэр гијмэ (К., 89).

-са, -сэ формасы арзу мәнәсында. Мәс.: Гејрәтим ол һэддэдүр зүлфи-пәришанынғэ ким, Истамән бади-сэба тәпрәтсэ ани шанэ һәм (К., 44); Кашки, кэлсэ эчэл ким, гуртуләјдим бир јоли (К., 96); Мән мәнчури өлдүрди фәрағын, Мүјәссәр олса, өисәјдим әјағын (К., 140); Бир нәфәс галмыш һәјатимдин јүзүна мүнғәзир, Чан кедәр чағдэ нәсибим олсэ иман, кашки (К., 104).

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, тәпрәтсэ-тәрпәдэ, кашки кэлсэ — кашки кэлэ (кәләјди), мүјәссәр олса-мүјәссәр ола (олајды), олса кашки—ола кашки мәнәларында ишләнмишдир.

-са, -сэ формасынын арзу мәнәсында ишләнмәси јалпыз Азәрбајчан дилини кечмиш дөврләринә хас олан һадисә дејил; бу бир сыра башга түрк дилләриндә һәм әввәлки әсрләрдә, һәм дэ мүасир дөврдә фәалијәт көстәрән фактдыр. Түрк системли дилләр ичәрисиндә шэрт шәклини арзу, истәк мәнәсында ишләнмәси һадисәсиниш, демәк олар ки, ән чох јајылдыгы, ән чох фәалијәт көстәрдији дил мүасир түрк дилидир [125, 121].

-са, -сэ формасы әмр мәнәсында. Мәс.: **Нолэ** мән диванэ гучсэм сән пәрини бир кечэ, Бојнумэ зәичир тәк долансэ һәр јан какүлүн (К., 34); **Нолэ** кәр сорсән, мән рүсваји-аләм һалыны (К., 76); Кирдиләр Фәһадү Мәчнун, нолэ кирсэм мән дағи (К., 107); Кафәри-ешг олди мискии Кишвэри ахыр нәфәс, **Нолэ** кәр агзинә гојсэ шәрбәт иман ләбин (К., 38).

Мәтидән көрүнүр ки, -са, -сэ формасы **нолэ** сөзү илэ ишләнэрэк әмрин хаһиш, јалварыш чаларыны билдирир.

-са, -сэ әләмәти әмр шәклини хаһиш чалары мәнәсында мүасир түрк вә мүасир гарагалпаг дилләриндә дэ ишләнир [124, 76].

-са, -сэ формасы вачиб мәнәсында. Кишвэри «Диван»ыны нәзәрдән кечирдикдә, -са, -сэ формасынын кә-

рәк сөзү илэ аналитик шәкилдә вачиб мәнәсында ишләнмәсини көрүрүк. Мәс.: Булмышәм диванэ тәрки-хануман **гылсэм кәрәк**, Ханумандан кеч ки, тәрки-чисмү чан **гылсэм кәрәк**, Гылды чүн рүсва мәни шејда көнүл, мән һәм ани, Әмр мөһләт версэ, рүсваји-чәһан **гылсэм кәрәк** вә с. (К., 43).

Фактлардан көрүндүјү кими, гылсам кәрәк — гыл-малыјам мәнәсындадыр.

-са, -сэ формасы хәбәр шәклини кәләчәк заманы вә мүмкүнләк мәнәсында. Мәс.: Нечэ, еј тилбэ көнүл, бисәрвү саман булсәсэн, Дәмбәдәм ләбләрини јад ејлә-јиб ган булсәсэн, Муји-жулидәвү лагәртәни-үрјан булсәсэн, Шәһрдән гачубәни гули-бијабан булсәсэн (К., 124).

Нүмунәдән көрүндүјү кими, саман булсәсэн-саман булачагсан-олачагсан, үрјан булсәсэн—үрјан булачагсан—олачагсан, гули-бијабан булсәсэн-гули-бијабан булачагсан—олачагсан мәнәларындадыр. Бу мисалларын мәзмунунда һәм дэ мүмкүнләк чалары вардыр.

-са, -сэ формасы чүмләдә мүстәгил хәбәр кими чы-хыш едәрәк шэрт мәзмуну дејил, хәбәр шәклини кәләчәк заманы мәнәсында ишләнир. Һәмин форманын гејри-гәти кәләчәк, ја гәти кәләчәк заман мәнәсында ишләнмәси мәтидән ајдынлашыр.

Мәлумдур ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә -са, -сэ шәкилчиләриндән сонра иди көмәкчи фе'лини гәбул едән фе'лләр гурулушча шэрт шәклини мүрәккәби, мәзмунча һекәјәси, заманча кечмиш заманы һесаб едилр.

Кишвэри абидәсиндә нәзәри чәлб едән чәһәтләрдән бири будур ки, -са, -сэ шәкилчиси илэ иди көмәкчи фе'лини бирләшмәсиндән дүзәлмиш -сајды, -сәјди мүрәккәб формаларындан да кениш истифадә едилир. Мәс.: Кишвэриниш вәслдин мәһрум гылмәзди јегин, Әрзинә јетсәјди бу әбјати-ғәраси ануи (К., 33).

«Диван»да ејни заманда -сэ ирди формасына да тәсадуфи едилр. Мәс.: Хызр Фәррух пеј хани ким, булсә ирди рәһбәрим, Мәшриги игбалди булгај түлу әхтәрим (К., 142); Бу сарыг јүзүм гызарсајды шәраби-вәсл илэ, **Гылсэм ирди** ләлкун бу кәһрәбани бир дағи (К., 141); Учубән јарә јетәјдим, билсә ирдим саһәри (К., 114).

Кишвәри дилиндә-сајды әләмәти илә ишләнән сөzlәр бә'зән -ајды мәзмунуну да өзүндә әкс етдирир. Мәс.: Кәр пәриләр бирлә будур ашиналығ Кишвәри, **Доғма-сајды** анәдин фәрзәнди-адәм, кашки (К., 104); Көјдүрдү бүрги-афәт хирмәни-өмрүм тәмам, **Галмасајды** көнлүм ичрә дағи-пүнһан, кашки (К., 104); Мәһрибанлығ олма-кү чан вермәкү јанмағ олмыш, Бу хәтәрнак иш ара ки-**ришмасајдым, кашки** (К., 117).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән бир бејтдә -сајды вә -ајды формалары ејни мә'нада да (-ајды мә'насында) ишләнмишдир. Мәс.: Вәһ ки, **дөнсәјди** мана рузи-чәвани бир дағи, Јүз **верәјди** Хызрә аби-зиндәкани бир дағи (К., 141); **Позулајды** сәффи-тәндиң риштеји-чан, кашки, **Кетмәсәјди** әлдин ол зүлфи-пәришан, кашки (К., 104); Чу ахыр дәм булур ирди чүдалығ, Нолајды **булмасајды** ашиналығ (К., 139).

«Диван»ы нәзәрдән кечирдикдә, орада мәзмунча шәрт, формача исә шәрт шәкли олмајан бә'зи сөzlәрә раст кәлирик ки, һәмин сөzlәрин шәртилији контекст-дән вә **әкәр, кәр** бағлајычыларындан билинир. Мәс.: **Кәр** вәслүна лајиг декүләм, јари унутмә (К., 93); Кәр инанмәзсән бир ог аткил мана гаршу, сынә (К., 92); **Кәр** Кишвәри хәстә олур, чәкмә мәләмәт (К., 17); Ким мана һәр нә **кәлүр**, бу чешми-кирјандин кәлүр (К., 17).

Көрүндүјү кими, **әкәр, кәр, чүн** сөzlәри шәрт мә'на-лы бағлајычылардыр, јә'ни -са, -сә формасы илә ишләнән бағлајычылардыр. Лакин јазылы абидәләримиздә, һәмчинин Кишвәри дилиндә **әкәр, кәр, чүн** бағлајычы-лары -а, -ә формасы илә ишләндикдә онун арзулан чох шәрт мә'насы билдирмәси өзүнү көстәрир. Мәс.: Бүлбү-ли-налан **әкәр** күл вәсфини чох **сөјләјә**, Кишвәри ше-рини әрз еткил ки, говғаләнмәсүн (К., 76); Кишвәринүн сөзидүр инчү, ани сынурмакил, Ким бәһасындән дү-шәр, **чүн** данеји-инчү **сынә** (К., 23); Мејвәнүн тарачи-дүр, **чүн** бағ **олә** диварсыз (К., 23); Сәндән өзкә кимсә-јә көнлүм **әкәр** мәр ејләјә (К., 58).

Кишвәри дилиндә **әкәр** бағлајычысы илә бирликдә -ә шәкилчисинин эквиваленти -ғә әләмәти дә ишләнир. Мәс.: Ешикиндә Кишвәри тәк јүз мин ит гылғыл вәтән, Сән көзи һејран **әкәр** бир дәм шикарым **булғәсэн** (К., 80); Сәндән ајру Кишвәри бир дәм дирилмәз һогг би-лүр, **Кәр** ани Хызрү Мәсиһа бирлә һәмдәм **гылғәсэн** (К., 78).

Фактлардаи көрүндүјү кими, **әкәр булғәсэн—әкәр булсан — әкәр олсан, кәр гылғәсэн — кәр гылсан — кәр етсән** мә'наларындадыр.

Беләликлә, вердијимиз изаһатдан ајдын олур ки, -са, -сә формасы Кишвәри дилиндә вә башга јазылы абидәләримиздә шәрт шәклини ифадә едән әсас вәситә олмушдур.

Вачиб шәкли

Фе'лин вачиб шәкли иш вә һәрәкәтин ичра олунма-сынын данышана көрә һөкмәнлијини вә зәрурилијини билдирир. Вачиб шәклини ифадә етмәк үчүн Азәрбај-чан дилиндә һәлә гәдим дөврләрдән бир нечә форма олмушдур ки, бунларын тә'сир даирәси мүхтәлиф инки-шаф мәрһәләләриндә мүхтәлиф характер дашымыш-дыр [130, 198].

Кишвәри «Диван»ында вачиб шәклинин ашағыдакы формаларына раст кәлдик.

а) Фе'лин мәдәри вә **кәрәк** әдатынын бирликдә ишләнмәси илә дүзәлән форма Мәс.: Нә **јашурмәк кәрәк** андин хәтәсы вар исә өлдүр, Гулундур Кишвәри, шаһа, нолә гул бихәта булмәз (К., 23); Ашиг олән мүддәинчүн миннәтин **чәкмәк кәрәк**. Вәһ ки, мән һәр накәсә јалварә билмән нејләјим (К., 57)

б) **кәрәк** әдаты вә -а, -ә шәкилчили арзу формасы-нын бирликдә ишләнмәси илә дүзәлән форма Мәс.: Чүн мәним гәмкиндикимин сән булурсән шадиман, **Олә** јарәб хәстә көнлүм күнбәкүн гәмна **кәрәк** (К., 37).

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә -а, -ә **кәрәк** фор-масынын семантик гаршылығы кими ишләнән -сә **кәрәк** формасына да раст кәлдик. Мәс.: Булмышәм диванә тәрки-ханүман **гылсәм кәрәк**. Өмр мөһләт вирсә, рүс-ваји-чәһан **гылсәм кәрәк** (К., 43).

в) **кәрәк** әдатынын тәк ишләнмәси илә. Мәс.: Аләм-дә мән хәстәјә бир јар **кәрәк**, һәр јар нә ким јарү вә-фадар **кәрәк**, Ишрәт кујиндә чох булунур јарәли, Гәм күчрә јетчәк јар илә гәмхар **кәрәк** (К., 147); Ешг јо-лындә **кәрәкдүр** һүммәти-али рәфиг (К., 31).

Фактлардан көрүндүјү кими, Кишвәри дилиндә фе'-лин вачиб шәклини ифадә етмәк үчүн 1) -мағ, -мәк **кәрәк**, 2) -а, -ә, -сә **кәрәк**, 3) **кәрәк** сөzlәриндән истифадә едилмишдир.

Лазым шәкли

Иш вә һәрәкәтин ичрасынын данышан вә ја мә'лумат верәнә көрә лазым олмасыны, кәрәклијини билдирән бу шәкил фе'л көкүнә -асы, -әси (сантләрден сонра -јасы, -јәси) формасы вә мұвафиг шәхс сонлуғу артырмагла дүзәлир.

-асы, -әси формасынын лазым шәкли мә'насында ишләнмәсинә гәдим дөвләрдән тәсадүф олунур [130, 222].

Кишвәри дилиндә -асы, -әси шәкилчисинин јалғыз гәти кәләчәк заман мә'насында ишләнмәсинә раст кәлдик. Мәс.: Биз булмајалы чох оләсидүр гышү јаз (К., 147); Дидим ки, нолә Кишвәринин һали-гәминдин, Диди ки, ахыр өлдүрәсидүр ани гајғу (К., 85).

Хәбәр шәкли

Мә'лумдур ки, түрколожи әдәбијатда хәбәр шәкли фе'лин заман категоријасыны өзүндә әкс етдирир. Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә дикәр түрк дилләриндә фе'лин заманлары әтрафлы өјрәнилмишдир [121, 39, 41, 26, 93, 16, 148, 140, 87, 160].

Фе'лин заманлары

I Кечмиш заман

Кечмиш заман һал вә ја һәрәкәтин данышығ вахтындан әввәл олдуғуну көстәрир. Азәрбајчан дилиндә кечмиш заманын мә'на вә грамматик чәһәтдән шүһуди вә нәгли кечмиш адландырылан ики формасы вардыр.

1. Шүһуди кечмиш заман

Тарих боју мә'на вә вәзифә чәһәтдән сабитлијини горујуб сахламыш шүһуди кечмиш заман өз ифадәсини -ды, -ди, -ду, -дү шәкилчиләриндә тапыр.

Шүһуди кечмиш заман формасынын мәншәји һағында түрколожи әдәбијатда мұхтәлиф мұлаһизә вә фикирләр сөјләнилмишдир [26, 45; 46].

-ды шүһуди кечмиш заман формасы орта әср јазылы әбидәләримиздә актив шәкилдә өзүнү көстәрир. һәммин шәкилчи Кишвәри әсәрләринин дилиндә дә мәһсулдардыр. Мәс.: Шүкр бари ким сәни бир дахи көрдүк сағ-әсән (К., 65); Дәриға ким, сәнүи јанындә бир күн кечмәди сөзим (К., 45); Көзләрим гапын көрүб гачды гәрајүзлү рәгиб (К., 6) вә с.

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә -ды шәкилчисинин -ты фонетик варианты да мәһсулдардыр. Мәс.: **Ешиттим** Кишвәринин өлмәкинә чох севинмишсән (К., 71); Көзләрим суји билә әктим јүзүндә зәфәран (К., 135); Бәс ки ичтүм һәсрәтиндән ачы һичран шәр-бәти (К., 116).

2. Нәгли кечмиш заман

Мә'лумдур ки, нәгли кечмиш заман -мыш, -ыб формалары илә ифадә олунур.

а) -мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчили нәгли кечмиш заман. Кишвәри әсәрләринин дилиндә -мыш, -миш шәкилчили нәгли кечмиш заман формасы мұхтәлиф мә'наларда ишләнмишдир:

1. -мыш, -миш шәкилчиләри нәгли кечмиш заман формасы индики заман мә'насында. Мәс.: һәсрәта, дәрда, дәриға ким бу бәхти-тирәдин, Галмышәм мән јарсыз, јар өзкәләрлән јар олуб (К., 5); Вәһ ки, булдум сәнсизин аварә билмән нејләјим, Галмышәм бичарәвү бир чарә билмән нејләјим (К., 57); Кәтан көнлак ки кејмишсән, ани бәрки-сәмән дирләр (К., 16); **Отурмыш** Кишвәри күлзар ичиндә, Гәминдин бағры парә, чешми кирјан (К., 63); Сару дон ичиндә ачылмыш чәмалын күл кими, Зә'фәранзар ичрә битмиш лалә сираб тәк (К., 39).

Мисаллардан көрүндүјү кими, индики заман мә'насында ишләнән нәгли кечмиш заман формасы, I вә II шәхс тәкдә шәхс сонлуғу гәбул етмиш (галмышәм, кејмишсән), III шәхсдә исә һеч бир әләмәт гәбул етмәдән отурмыш, ачылмыш, битмиш) ишләнмишдир.

2. -мыш, -миш шәкилчили нәгли кечмиш заман иш, һал вә һәрәкәтин гејри-мүәјјән вахта ичрасыны билдирир. Мәс.: Јар вәслији истәр исән, һичрә гатлан, Кишвәри, Ким чәһан бағындә бир күл битмәмиш харсыз (К., 24); Ешиттим Кишвәринин өлмәкинә чох севинмишсән, Севиндүрдүн ани, јарәб, сәни танры севиндүрсүн (К., 71); Кишвәри кејмиш гәра чанында одлар парлајыб. Сән сачы сүнбүл, јүзи күлнардин ајрылғалы (К., 117).

Нәгли кечмишин бу мә'насы о гәдәр кениш јайылмышдыр ки, бир чох түрк дилләриндән бәһс едән дилчи-

лик эсэрләриндә һәмнин заман гејри-мүәјјән кечмиш заман термини илә гејд олунур [26, 62].

б) **-ыб, -иб, -уб, -үб шәкилчили нәгли кечмиш заман.** Түрк дилләриндә тарихән -мыш шәкилчиси илә мејдана чыхан нәгли кечмиш заман формаларына бир нөв синоним олан **-ыб шәкилчили фе'л** формалары да ишләнмишдир. Әксәр һалларда субъектив кечмиш заман кими сәчијјәләнән бу заман формасы, инди оғуз групу дилләриндән анчаг мүасир Азәрбајчан дилиндә мүшаһидә едилир. Мәс.: Көрүбсән, көрүбдүр, көрүбсүнүз, көрүбләр [70, 104].

-ыб шәкилчили нәгли кечмиш заман истәр түрколожи әдәбијјатда, истәрсә дә Азәрбајчан дилчилијиндә мүхтәлиф адлар алтында арашдырылмыш, бунун мәншәји һаггында бир чох түркологлар (Ф. Е. Корш, М. Казым бәј, Г. И. Рамстедт, П. О. Суник, В. Котвич, А. Н. Кононов вә б.) мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрмүшләр [92, 100].

Бир груп дилчиләрә көрә, **-ыб фе'ли бағлама** әләмәти **-ыб кечмиш заман шәкилчисиндән төрәмишдир.** Ә. Дәмирчизадә бу мүнәсибәтлә јазыр: «Әкәр әдәби дилимизин тарихини нәзәрдән кечирсәк, чанлы дилимизни јахындан өјрәнсәк, Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш грамматикалары охусаг, бу форманын бизим букүнкү грамматика китабларында көстәрилдији кими, о гәдәр дә садә форма олмајыб узун тарихә малик чох этаплар кечирмиш бир форма олдуғуну көрәрик. **-үб, -үбән фе'ли бағлама** формалары **-уб кечмиш заман формасындан јараныбдыр**» [53, 48].

Башга бир груп дилчиләр исә бу фикирдәдирләр ки, **-ыб шәкилчиси, әксинә, фе'ли бағлама олмуш, сонралар мүстәгиллик мәзмуну кәсб едәрәк, кечмиш заман аңлајышы билдирмәк хүсусијјәти газанмышдыр;** јә'ни әввәлчә тәкчә әсас фе'лдән асылы вәзијјәтдә олмуш, чүмләдә әсас фе'ллә бирликдә ишләнмишдир. Мүәјјән дөвр кечдикдән сонра **-ыб фе'ли бағлама функцијасы илә бирликдә кечмиш заман функцијасында да, јә'ни кечмиш заман кими ишләнмәјә башламышдыр** [39, 212].

Түрк дилләринин ән гәдим абидәләриндә **-ыб шәкилчиси кечмиш заман мә'насында чох аз ишләнир** [39, 213].

Демәли, **-ыб шәкилчиси әввәлләр фе'ли бағлама**

функцијасы дашымыш, сонралар исә нәгли кечмиш заманын әләмәти кими инкишаф етмишдир.

Кишвәри эсәрләри үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, **-ыб нәгли кечмиш заман формасы ашағыдакы шәкилдә ишләнмишдир.**

1. Мүасир Азәрбајчан дилиндән фәргли олараг «Диван»да **-ыб нәгли кечмиш заман шәкилчиси I шәхс тәкдә өзүнү көстәрир.**

а) **-уб, -үб (әм) шәклиндә.** Мәс.: Галубәм бичан мән дилхәстә чанан барғалы (К., 113); Көр ким, нә мүсәлман булубәм ахыри-кар (К., 149); Чан бирлә сана јар олубәм, јари унутмә (К., 93); Ејлә сајру дүшүбәм ким, мана сәһһәт вермәз (К., 107).

б) **-ыб (мән), -уб (мән), -үб (мән).** Мәс.: Көксүми галхан **гылыбмән** охларун гаршусинә (К., 92); **Асыбмән** көнлүми көксүмдә һәр јан (К., 63); **Дутубмән** һичр илә үлфәт вүсәлын бирлә шад олмән (К., 26); Чан сана гурбан булубмән, һәм фәда булдум сана (К., 126); **Көп көрүбмән** түнд худ бивәфа адәм, вәли Көрмәдим сән бивәфадин адәми-бибакрәк (К., 37); Мүсәлмансән мөдәд гыл ким, дүшүбмән кафиристанә (К., 99).

2. **-иб, -уб шәкилчиси II шәхс тәкдә.** Мәс.: Зә'фәрани дон декүл бу ким кејибсән, еј пәри (К., 16); Чәһан бағындә бир күл дәрмәјибсән, Әкәр күл чағындә һүш-јар оләсән, Ешиттим Кишвәрини јад едибсән, Илаһи, сән мәнүмчүн вар оләсән (К., 64); Кишвәривү нәсли-адәм вары гурбан чануна, Сән булубсән ким, чәһандә нәсли-адәм булмасун (К., 74).

3. **-ыб, -иб, -уб, -үб нәгли кечмиш заман шәкилчиси III шәхсдә ашағыдакы кими ишләнир.**

а) **-ыб, -иб, -уб, -үб нәгли кечмиш заман -дыр/-тур шәкилчиси илә.** Мәс.: Хидмәти-мәрдан **гылыбтур** Кишвәри билмәзми, Ками-һасил булмәз ирмиш хидмәти-намәрд илән (К., 79); Јарәб, нә бәла әһли-вәфаны **унудубтур** (К., 14); Күли-пирәһәндән әсәри заһир **олубдур**, һәр хуни-чикәр бүлбүли-мискин ки **јудубдур** (К., 14); **Өлүбдур** Кишвәри зәһри-фәраг ичиб ираг сәндән (К., 44); Тилбә көнлүм та дүшүбтүр хаки-раһиндән чүда (К., 84).

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә **-ыб шәкилчисинин гыпчаг групу түрк дилләринә хас олан -ып фонетик варианты да мәнсулдардыр.** Мәс.: Гашыңлә гәдди-назын кетти көзүмдин әмма, Нуну әлиф тәк **галупдур** көксүмдә

жадикарын (К., 35); Ки бәллідүр, нә галупдур бу фани өмрдин баги (К., 110); Олуптур Кишвәри, чана, гәрибу натәван кәлкил (К., 42). Халү мишкин ким дүшүптүр лә'лин үзрә һалымыз, Бил ким, алултур хәрач мүлки-Һиндистан ләбин (К., 38).

б) -п турур шәклиндә. Бу форма «Диван»да ишләк дежилдир. Буна, һәләлик, бир јердә раст кәлдик. Мәс.: Еј сәба, ол зүлфи-мишкини пәришан гылма ким, Риш-теји-чаным мәним бағлаптурур һәр таринә (К., 92).

в) -ыб шәкилчили кечмиш заман формасы «Диван»да бә'зән һеч бир хәбәрлик әләмәти гәбул етмир, мүстәғил шәкилдә нәгли кечмиш заман мәзмунуну өзүндә әкс етдирир. Мәс.: Зүлфү гәмзән һичридән кәһ тулғаныб (تولغانیپ), каһ јығланыб (میغلانیب). Кечәләр ирүр мана пәртаби-дил порхари-көз (К., 22).

г) -уб турлар шәклиндә. Мәс.: Ким булубтурлар әсир ол чаһә саһиб чаһлар (К., 19).

«Диван»да -уб -дурмән кими нәгли кечмиш заман формасына да тәсадүф етдик. Мәс.: Мән ки адәт ејла-јубдурмән (ابلايوبدورمن) мејү мә'шуг илә, Ол сәбәбдән за-һида мәшғул имәз мәни-заһид илә (К., 128).

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан вә түрк диллә-риндә кечмиш заман мәзмуну, һәмчинин, аналитик јол-ла да әмәлә кәлир. Мә'лумдур ки, хусуси заман шәкил-чиләри илә әмәлә кәләһләр садә, јарымчыг фе'лләрин көмәји илә јарананлар исә мүрәккәб заман формасы һесаб олунар. Булар һаггында мүрәккәб фе'л бәһсин-дә данышылдығындан тәкрара јол вермирик. Јалһыз бу-ну демәклә кифајәтләнирик ки, **диб имишсэн, диб имиш-дин** нәгли кечмиш заманы билдирән сөз «Диван»да актив шәкилдә ишләһир. Мәс.: **Диб имишсэн** Кишвәри чешмү чырағын, кимдүр (К., 31); **Диб имишдин** Кишвәрини өлдүр, еј еһсан гылыб, Вәһ ки, бу шум талеимдин рәс-ми-еһсан галмады (К., 107).

II Индики заман

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә фе'лин индики заманы -ыр, -ир, -ур, -үр; -јыр, -јир, -јур, -јүр әләмәтләр илә ифадә олунар. Бу әләмәтләрлә јанашы тарихән бир сыра морфоложи әләмәтләр дә мөвчуд олмушдур ки, һәмин формалар әдәби дил үчүн ја тамамилә ар-хаикләшмиш, ја да өз изләрини бә'зи диалект вә шивә-ләрдә сахламышдыр.

Бу формаларын ишләнмәси вә мәншәји һаггында түрколожи әдәбијјатда бир сыра фикир вә мулаһизәләр сөјләнилмишдир [89, 225; 120, 5; 167, 90, 97; 121, 214, 216; 104, 239; 26, 69, 74; 70, 107, 108].

Гејд етмәк лазымдыр ки, оғуз групу түрк дилләрин-дәки индики заман категоријасы ашағыдакы шәкилчи-ләр васитәсилә әмәлә кәлир: -ыр, -ир, -ур, -үр (Азәрб.); -яр -иәр (түркмән.); -әр, -ер (гагауз), -уоч (түрк). Гып-чаг групу түрк дилләриндә индики заман -а, -е, вә -и шәкилчиләри илә мејдана чыхыр [70, 108]. Гыпчаг групу түрк дилләриндә кениш јайылмыш -а, -е, -и инди-ки заман шәкилчиләри тарихән Азәрбајчан дилиндә дә олмуш [121, 213], заман кечдикчә бүтүн түрк дилләри-нин индики заман формасында р самитинин муһафизәси онун -ар//-әр илә әләгәсини көстәрир. Азәрбајчан дилин-дә -а, -ә сонралар башга сайтләрә кечмиш /ы, /и, /у, /ү /-ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри кими сабитләшмишдир, -ар, -әр шәкилчиләри исә анчаг гејри-мүәјјән кәләчәк заманын көстәричиси кими ишләһир. Башга түрк диллә-риндә -ар, -әр, -ер шәкилчиләри индики-кәләчәк заман анлајышыны әкс етдирмәјә хидмәт едир [70, 108]. Карлуг групу дилләриндә индики заманын ики формасы гејд олунар. -а вә -и шәкилчиләри васитәсилә јаранан фор-маны индики-кәләчәк заман (хозирги-келәси замон) адландырырлар [70, 109].

Кишвәри әсәрләриндә индики заманы ифадә едән формал әләмәтләрә нәзәр салаг:

1) **-ыр, -ир, -ур, -үр.** Азәрбајчан дилиндә индики за-мана хас олан бу әләмәт өз сабитлијини тарих боју го-рујуб сахламышдыр. «Диван»да һәмин шәкилчиләрин ишләклији өзүнү көстәрир. Мәс.: Имди данырсан ки, мән һеч кимсәни өлдүрмәдим (К., 136); Чүн билүр ким, агибәт башы бу мејдандә кедәр (К., 130); Өлдүрүрләр бир никаһ ичүн бу кафир гызлары (К., 103).

Кишвәри әсәрләриндә мүасир әдәби дилимиз үчүн архаик һесаб едилән формаја да раст кәлирик. Мәс.: Һәр кечә душумдә көрүрмән пәришан зүлфүни (К., 25); Чәһани бир јан көрүрмән, сизни бир јан (К., 63); Тә-һни-јалынғач башымы дашә урурмән аб тәк (К., 85). Сәндән ајру, еј күли-хәндан, гылурумән чак-чак (К., 65); Өз-өзүмни өлдүрүрмән ким, нишә галдым дири (К., 114).

Мә'лумдур ки, I шәхсин тәкини билдирмәк үчүн ин-

дики заман шәкилчисиндән сонра а/ ә -м I шәхс сонлуғу артырылып а/ ә -м мәншәји е'тибарилә мүстәгил шәхс әвәзлији мән-лә бағлыдыр.

Орта әср җазылы абидәләримиздә раст кәлдиҗимиз бу хүсусиҗәтә дикәр түрк дилләриндә дә тәсадүф едирик.

2) **-ар/-әр.** Индики вә кәләчәк заман формаларынын бир-биринә җахынлығындан бәһс едән Ғ. Мирзәзадә геҗд едир: «Белә бир икилик һәр ики заман шәкилчиләринин вахтилә биринин дикәринә чох җахын олдуғуну кәстәрир. Ентимал ки, бу шәкилчиләрин -(j) -әр, -ар, -ир, -ыр, -үр, -ур вәзифәчә диференциаллашмасы XVIII әсрдән башламышдыр, j'ни бу шәкилчиләрдән һәр бири мүәҗҗән бир заманын конкрет кәстәричиси кими әдәби дилдә сабитләшмишдир. Мүзарә заманын дүрүстләшмиш шәкилчиси мүасир дилимиздә нормал вәзиҗәттә ишләнмәкдәдир [104, 256].

Кишвәри әсәрләрини арашдыраркән һәмин шәкилчиләрин һәм индики заманы, һәм дә геҗри-гәти кәләчәк заманы билдирмәсини көрүрүк. Бу формаларын бир-бирини әвәз етмәси һаллары чохдур. Онлары җалныз мәтндән аҗырмаг мүмкүндүр. Мәс.: Кәр сачын фикриндә олсә мискин Кишвәри, Сәксанур куҗа кирәр гоҗнинә јилан һәр кечә (К., 96); Јанәр имди бағрым эндуһу пешиманлығ билә (К., 97); Көзләридин су декүл, гандур, дәмәдәм ким ахар (К., 16); Јазәрү сөҗләр ләбү лә'лин сифәтин Кишвәри (К., 104) вә с.

3) **-р.** Кишвәри «Диван»ында -ыр/-әр шәкилчиләриндән башга индики-кәләчәк заманы әмәлә кәтирмәк үчүн -р формантындан да истифадә едилмәсинә тәсадүф етдик. Белә ки, -р форманты илә ишләнән сөзүн индики, җахуд кәләчәк заманда олмасы мәтнин мәзмунундан аҗдынлашыр. Мәс.: Сүрмәли чешмин көзүмдән бәрлу ган еҗлар јенә (К., 89); Хәлг дир ким ол вәфасыздур бир өзкә јар тут (К., 58); Истәрәм һәр јан сәни, тапмән нишанын, еј көнүл (К., 68); Күл јүзүн дөврүндә хәттин ким охур гул Кишвәри (К., 40); Мәзарым үстүнә һәрдем нәдән ағлар бәһар аҗры (К., 64); Бу тилбә көнлүм арзулар бәзми-вүсалыны бәли (К., 11); Чүн сәба тәһрикидин һәр јани титрар какүлүн (К., 35).

4) **-а, -ә, -јү, -ај.** Јухарыда геҗд етдик ки, «карлуг групу дилләриндә индики заманын ики формасы геҗд олунур. -а вә -и шәкилчиләри васитәсилә јаранан форманы индики-кәләчәк заман (хозирги-келәси замон)

адландырырлар. Мәс.: оламан, ишламан, оласиз, ишлансиз (өзбәк); турүмән (турамон), олтириду (олтараду), журиду, бариду (уҗғур) вә с.» [70, 109].

Кишвәри «Диван»ында индики заманын бу формасына ашағыдакы фактларда раст кәлдик. Мәс.: Билмән ниҗә бу ган ола синә, нә бәладур? (К., 12); Галмыҗә һејран јүзүна, галурәм һејран ана (К., 2); Чыхмиҗә көкә мәкәр бу налеји-шәбकिримиз (К., 25); Олмаҗә гәмкин, оләјү сузнак әфсанәдин (К., 66); Кирпикимдән нечә хуни дил сүзај синдин көнүл, һәр нечә дирдим ки, күн-күндән ұзај синдин көнүл (К., 126).

-ај шәкилчисинин -гај вариантына да раст кәлирик. Мәс.: Һәлгеји-зүлфини көркәч көнлүмин әфғанидур, Тифли јанлығ ким чығырғај (چغرغای) накәһан јилан көрүб (К., 6); Кишвәри истаб сәни һәр јан фәған гылмагдәдур, Бир иҗәсиз ит ки јоллар үстүндә гылғај фәған (К., 68).

5) **-а -дур, -ә -дүр.** Бу форма илә -ыр, -ир, -ур, -үр әләмәтини мә'на чәһәттән ејниләшдирмәк олмаз. Белә ки, -а -дур, -ә -дүр шәкилчиси иш вә ја һәрәкәтин башланмасыны вә ичрасыны деҗил, һәмчинин онун давам етдиҗини дә гәтиҗәтлә билдирик. Бу бахымдан -а -дур, -ә -дүр формасы өз дахилиндә башлыча олараг ики мәфһуму бирләшдирик; заман вә һәрәкәтин ичрасынын давам етмәси [121, 213].

Кишвәри дилиндә -а-дур, -ә-дүр формасына ашағыдакы фактларда раст кәлдик. Мәс.: Хунин чикәри ким сәнүн ичүн верәдүр чан (К., 17); Кәр Кишвәринин өлмәкинә дил никәрансән, Үштә өләдүр чәкмә дахи дил никәрани (К., 104); Ол сәбзә хәтдүр ки, ләбиндин ичәдүр су, Еј чешмеји-һејван (К., 144); Һәрдем гәмиешгин мәни гәмкин гыладур, Хунабеји-дил чәһрәми рәнкин гыладур, Еј дил, хани сән ки ол сәнәм имдидин, Зүлм илә ситәм бишәси ајин гыладур (К., 146).

-а -дур, -ә -дүр формасындан бәһс едән Ғ. Мирзәзадә геҗд едир ки, «һәмин форманын анчаг III шәхслә бағлы олдуғу мүшаһидә едилер, биринчи вә икинчи шәхсин тәки вә чәминдә олмасына раст кәлмирик» [104, 249].

Лакин Кишвәри дили үзәриндә апарылан мүшаһидәләр кәстәрер ки, һәмин форма ашағыдакы шәхсләрдә дә ишләнмишдир. Мәс.: Ким чан вирәдүрмән, тәки һәр ким көрәр ани (К., 103); Играр гылыбмән ки, сана бән-

дәдурмән, Рухсареји-зәрдим вәрәгинә јазәдурлар (К., 144).

-а -дур, -ә -дур формасы XV—XVI әср Азәрбајчан ја-зылы абидәләриндә мүшәһидә едилсә дә, әдәби дили-миз үчүн сәчијјәви олмамышдыр [121, 214, 218]. Бу форма мүасир өзбәк дилиндә инди дә кениш шәкилдә ишләнир [91, 212, 213].

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә -а-дур, -ә-дур шәкилчисинин а- ды, -ә -ди фонетик вариантына да тәса-дүф етдик. Мәс.: Санчылурды көнлүмә мејхарә чеш-мин навүки, Топрағә санчылады бағи-чәһандә бихи-так- (К., 36).

Гыпчаг типли индики заман шәкилчиси -а-ди, -ә-ди, -а-ду, -ә-ду бир о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр. Бу шәкилчијә бүтүнлүклә Губа диалектиндә, сәпәләнмиш һалда исә Бакы, Мәрәзә вә Әли Бајрамлы рајонлары-нын бәзи кәнд шивәләриндә раст кәлирик [167, 94; 168, 220; 134, 154, 155].

Марағлыдыр ки, Кишвәри дилиндә -әтти әләмәтинә дә тәсадүф етдик. Мәс.: Гылды дөври-рузикаримни гәра-гисмәт күни, Сүрмеји-наз ол чәкәтти нәркиси-чадусинә (К., 92).

Бу форма өз ишләклијини Нуха диалектиндә сахла-мышдыр.

«Диван»да индики заман давам формасына гылмаг-дадур сөзү тәркибиндә раст кәлдик. Мәс.: Кишвәри истаб сәни һәр јан фәған гылмагдәдүр (К., 68); Нечә јәхшилиг гылурмән, гәсди-чан гылмәгдәдүр (К., 11).

6) -ај-дур. Кишвәри әсәрләринин тәдгиги заманы -а -дур шәкилчисинин -ај -дур фонетик вариантына раст кәлдик. Мәс.: Кирјәдин туфан гылајдур чешми-хунба-рым мәнүм; Гылғалы тәрки-вәфа намәһрибан јарым мәнүм (К., 48); Хәдәнкин бәс ки санчылды бу чисми-натәванимғә, Гәнатлу гуш кими һәрдем сәнүн сари учајдурмән (К., 74); Охум пејканы галуптур, будур ани арајдурмән (К., 75).

Кишвәри дилиндә ишләнән -ај-дур формасына Әма-ни «Диван»ында -әј -тур, -ај -тур вариантында раст кәл-дик. Мәс.: Гашы јајыға пејвәстә анын гурбан оләјтурмин, Јүзи јајыға һәр ләһзә бахыб һејран булајтурмин [67, 85].

Орта әср јаылы абидәләримизә, мүасир әдәби дил

вә диалектләримизә јад олан бу форма, сөз јох ки, гып-чаг-карлуг тәсириндән башга бир шеј дејилдир.

Индики заманын инкары

-маз//мәз. «XIV—XVIII әср јаылы абидәләриндә фе'л көкүнә -маз//мәз шәкилчиләринин артырылмасы илә инкарлыг әмәлә кәлир. -маз//мәз шәкилчиләри -ма/-мә инкарлыг вә -р//з заман шәкилчиләриндән ибарәт-дир» [121, 230].

«Түрк дилләриндә -ар, -ер, -әр шәкилчили заман формасы, инкарлыг категоријасы -ма, -мә, -ме шәкил-чиләри илә ишләндикдә бә'зән -р самити -з-јә кечир. Мәс.: алмаз, күлмәз вә с. Түркмән дилиндә исә бә'зән -р мүһафизә олундуғундан (алмарсын, алмарсыныз) ин-карлыг әләмәти олараг һәм дә (-маз, -мәз илә јанашы) -мар, -мер формасы фәргләндирилир. Бизчә, -маз, -мез, еләчә дә -мар, -мер формаларыны мүстәгил инкар фор-малары кими вермәк дүз олмазды. Бурада -ма, -мә ин-карлыг шәкилчиси, -р гејри-мүәјјән заман әләмәти, -з исә -р самитинин -з-јә кечмәсиндән башга бир шеј де-јилдир [70, 113].

Фактлара мүрациәт едәк. Мәс.: Анун һәр бејтидур бир дүрри-ғәлтан, Гулағ асмәз ана Јә'ғуби Султан (К., 139); Билмәзәм холди јенә ким, јар сормәз һалыми, Да-ғи-дилдән көјдүмү дилдар сормәз һалыми (К., 106); Билмәзәм ким, нејләдим ол бивәфа һәггинә ким (К., 11); Јар билмәз дәрди, әғјар сормәз һалыми (К., 106).

«Диван»да индики заман инкарынын мүрәккәб фор-масына да раст кәлдик. Мәс.: Мәһри-кијаһ битмәз олур сәнки-харәдән (К., 65); Ким чәһан бағындә бир күл битмәз олур харсыз (К., 24).

-ман//мән. -ман, -мән шәкилчиси ики тәркиб һиссә-дән: инкарлыг әләмәти олан -мә, -ма вә шәхс шәкилчи-сийн ихтисар едилмиш шәкли олан м/н -дан ибарәт-дир. Тәркиб һиссәсинин биринчи тәрәфи -мә, -ма, -м дөв-рүмүзә гәдәр дилдә өз варлығыны сахламыш, икинчи тәркиб һиссә дилимиздә н дејил, м шәклиндә ишлән-мишдир [104, 260].

-ман, -мән шәкилчиси орта әср абидәләриндә, һәмчи-нин Кишвәри дилиндә вә сонрақы әсрләрдә өзүнү ән мәһсулдар әләмәт кими кәстәрир: Мәс.: Билмән нијә бу ган ола синә, нә бәладур? (К., 12); Истәрәм һәр јан сә-ни, тапмән нишанын, еј көнүл, Бинишан олмыш фәриби-

натәваным хандәсэн? (К., 68); Хандәдүр билмән бу тифли ханә бизарым мәнүм? (К., 48).

Индики заман инкарынын мүрәккәб шәклинә дә раст кәлирик. Мәс.: **Олә билмән һәбиб илән, көрә билмән рәгиб илән**, Галуптур иш нәсиб илән кидәлим бари шәһриндән (К., 70); Ағрымәз бармағә әски **сарә билмән** неjlәјим, һөкмү султандур ани **гајтарә билмән** неjlәјим (К., 58).

Нүмунәләрден көрүндүјү кими, **олә билмән, көрә билмән, сарә билмән, гајтарә билмән** мүрәккәб фе'лләри бачарыг, мүмкүнлүк аспектиндә ишләнмишдир.

Кишвәри дилиндә, һәләлик, бир јердә **-мәм** инкарлыг әләмәтинә дә раст кәлдик. Мәс.: Сәндин ајру јүз гәмү дәрди мәләмәтдүр мана, Нә хошәм, нә нахошәм **билмәм** (рәһлә) нә һаләтдүр мана (К., 4).

Кәләчәк заман

Хәбәр шәклинин кәләчәк заманы иш вә ја һәрәкәтин кәләчәкдә көрүлмәсинин гәтилијиндән асылы олараг ики формада олур: 1) гәти кәләчәк заман, 2) гејри-гәти кәләчәк заман (мүзарә).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә гәти кәләчәк заман **-ачаг, -әчәк, гејри-гәти кәләчәк заман** исә **-ар, -әр** шәкилчиләри илә ифадә олунур.

Гәти кәләчәк заман

Бу заман формасы иш вә ја һәрәкәтин кәләчәкдә мүтләг олачағыны билдирир, јә'ни сөз сөјләјәнин һәмин замана мүнәсибәти гәти вә шүбһәсиздир. Гәти кәләчәк заман өз семантикасы вә синтактик вәзифәси е'тибарилә мүасир дөврдән, демәк олар ки, фәргләнмир; фәргли чәһәти кәләчәк заманын һансы морфоложи әләмәтләр вәситәсилә әмәлә кәлмәсидир.

Кишвәри «Диван»ында гәти кәләчәк заман формаларынын ишләнмәсини вә онларын мүасир дөврлә фәргли чәһәтләрини нәзәрә чатдырмаг үчүн фактлара мүрачиәт едәк.

1. **-асы, -әси.** «Диван»да **-асы, -әси** формасы **-ачаг, -әчәк** шәкилчисинин әвәзләјичиси кими чыхыш едир. Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, Кишвәри дилиндә **-ачаг, -әчәк** әләмәти ишләнмир. Онун функсиясыны **-асы, -әси** шәкилчиси дашыјыр. Мәс.: Биз бул-мајалә чох **оләсидүр** гышу јаз (К., 147); Диди ки, нолә Кишвәринин һалы гәминдин, Диди ки, ахыр **өлдүрә-**

сидүр ани гајғу (К., 85); **Ноләси** гул Кишвәринин һалы сән бәдмәһр илән (К., 10); Чаным дәһәнүн фикридә мә'дум **оләсидүр**, Бир нөктә ки дидим сана мәфһум **оләсидүр**, Мәһрум олан ашиги-дилхәстә ләбиндин, Мәһшәр күнидә әлбәттә мәһрум **оләсидүр** (К., 15). Нечә бир дидарын ичүн хәстә хатир Кишвәри, һәр билән-бил-мәјәнә **јалварәсидүр**, достум (К., 57); Диди ки, ахыр **өлдүрәсидүр** ани гајғу (К., 85); Гәбримдә чу сорғучи, көрә, рәһм ејләјәсидүр (К., 103).

-асы, -әси кәләчәк заман кәстәричиси кими XIV—XV әсрләрдә кениш јајылмышдыр. Һәмин формаја XVI—XVIII әсрләрдә демәк олар ки, тәсадүф олунмур. XVI әсрдә Фүзулинин дилиндә һәләлик, бир јердә тәсадүф етдик. Мәс.: Мән демәзмидим ки, динлә **ағлајасыдыр** көнүл [121, 174].

-асы, -әси шәкилчиси Азәрбајчан дилинин диалект вә швәләриндә дә ишләнмәкдәдир. [134, 239, 243; 73, 144, 145; 12, 166, 168].

Гејд етмәк ләзымдыр ки, орта әср түрк дилиндә **-асы, -әси**, шәкилчиси гәти кәләчәк заманын әсас кәстәричиләриндән бири кими чыхыш етмишдир [48, 164; 106, 141, 145], һәмин шәкилчи гәдим өзбәк дилиндә гејдә алынмышдыр.

А. К. Боровков гәдим өзбәк абидәләринин дилини арашдыраркән бу шәкилчидән бәһс едәрәк јазыр: «Тәф-сирин дилиндә надир һалларда мүәјјән кәләчәк заман **-ғуси, -ғуси** шәкилчиләри илә өз ифадәсини тапмышдыр. Мәс.: Аниң таба **барғусисиз**. Лакин ади гајдада **-асы** ишләнир». А. К. Боровков гејд едир ки, М. Қашғари оғузчанын **-асы** формасыны шәрғи түркчәнин **-ғу** формасына гаршы гојур [35, 43]. Белә ки о (М. Қашғари) **-асы** шәкилчисинин оғуз хүсусијјәти, **-ғуси** шәкилчисинин исә Шәрғи гараханидләр дөврүнүн дил хүсусијјәти олдуғуну гејд едир. В. В. Решетов [129, 73] Дашкәнд диалектиндә **-әси** шәкилчисинин **-ғуси** фонетик варианты илә јанашы ишләндијини гејд едир.

Мүасир татар әдәби дилиндә **-асы/-әсе** шәкилчиси кәләчәк заманы билдирир. Татар дилинин шәрғ диалектиндә исә әдәби дилдә ишләнән **-а -сы, -ә -се** әвәзинә онун гәдим варианты олан **-г-ысы, -г-есе** ишләнир [25, 62].

Чох марағлыдыр ки, белә бир формаја Кишвәри «Диван»ында да раст кәлдик. Мәс.: Пајидари-ешг әв-

вэл мәнзилдүр ашигүн, Андә заһир **булғусидүр** һәр кишинин мајәси (К., 110); Мәни көјдүрсәнү хакистәрим садырсан еј кәрдун, Анын куји сару **гутгусидүр** һәр зәррәји-кәрдим (К., 50); Пајимал еттин чафа јолындә хаки-чисмүми, **Гупғуси** һәр зәррә тофрағым сәнии сары һәнүз (К., 25); Кәр вүчудум хак олуб гылсән мазарымғә нәзәр, **Дутгуси** даманыны һәр зәррәји-кәрдим мәним (К., 53); Сән иткүнчә, еј күлчөһрә, **гылғумдур** фәған, Налә бұлбұлдин гылур мәтбух кәкликдән јериш (К., 123).

-ғу//гү, -ку//кү шәкилчили кәләчәк заман фе'линдән бәһс едән Ш. Шүкүров гејд едир ки, бу формал әламәт Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмир. Һәмин форма XI—XII әср абидәләриндә, гәдим ујғур дили вә XV—XVII әср абидәләриндә ишләнир [5, 180, 181].

Беләликлә, Кишвәри әсәрләриндә ишләнмиш -ғуси, -ғу әламәтләри Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви дејилдир. Бу јалныз гыпчаг-карлуг, конкрет олараг Нәван тә'сириндән башга бир шеј дејилдир.

2. -а//-ә. Мә'лумдур ки, бу форма гәдим вә мүасир Азәрбајчан дилиндә арзу шәклинин кәстәричиси кими чыхыш едир. Лакин бу шәкилчи јазылы абидәләрдә кәләчәк заманы ифадә етмәк үчүн дә ишләнмишдир [121, 234].

Кишвәри дилиндә -а//-ә формасы кәләчәк заманын һәр ики нөвүнү кәстәрир. Һәмин шәкилчинин гәти кәләчәк заман мә'насында ишләнмәсини ајдынлашдырмаг үчүн фактлара мүрачиәт едәк. Мәс.: Һәшр күни ким гылә адәм тәмашасы анун (К., 33); Мундаг ки мәни лә'ли-ләбин гылды хәраб, Бир күн көрәсән кәлиса ичрә мәни (К., 148); Билмәзәм һалым **нолә**, һала чикәрхунәм јенә (К., 94); Әкәр мәни бикәс илә јар оләсән, Үмидим вар ким бәрхордар оләсән (К., 64).

«Диван»да -ә шәкилчиси кәләчәк заман мә'насында суал әдаты илә дә ишләнир. Мәс.: Бир күн јетүрә, **Кә'бәји** мәгсудә мәни, Бу кәрдиши-рузикар, јарәб, **оләми?**

Нүмунәдән көрүндүјү кими, оләми-олачагмы мә'насындадыр; јә'ни-Јарәб, олачагмы бу рузикарын кәрдиши бир күн мәни **Кә'бәјә** јетирсин?

Оламы сөзүнүн олачагмы мә'насында ишләнмәсинә Нәсимидә дә раст кәлдик. Мәс.:

Јарәб, ол мәһ мәнә дилдар **оламы?**

Рәфиғи мунси гәмхар **оламы?**

Гыламы рәһмәти мән бигәрарә

Мәни әһвалыма гәмхар **оламы?**

Нәсиминин сузи әршә чыхадыр

Мәнә ешг одуна јанар **оламы?** [121, 234]

Кишвәри «Диван»ында һәмчинин -ә шәкилчисинин -ғә фонетик варианты да ишләнир. Сөз јох ки, бу гыпчаг-карлуг тә'сиридир. Мәс.: Чан бириб севдүм сәни чана ки, јарым булғәсән, Нә билүрдүм ким, бәлаји-рузикарым **булғәсән** (К., 80).

Башга гәдим түрк дилләриндә:

Еј жәфачи, мән сени севдүм ке, жанан болға-сен,

Билмәдим мундак вәфасыз дүшмәни-жан **болға-сен** [169, 108].

Мисаллардан көрүндүјү кими, һәр ики бејтин биринчи мисраларында булғәсән, болға-сен сөзү сәбәб-мәгсәд, икинчи мисраларындакы һәмин сөз хәбәр шәклинин гәти кәләчәк заманы мә'наларында верилмишдир.

Гејри-гәти кәләчәк заман (мүзарә)

Кәләчәк заманын биринчи нөвүндән фәрғли олараг мүзарә заман иш вә һәрәкәтин конкрет вә мүтләг бир заман дахилиндә ичра едилдијини билдирмир. Әксинә, мүзарә заман инди илә кәләчәк заман арасында олан бир дөврү әһатә едир. Бурада заман анлајышы гисмән кенишдир. Мәһз буна көрә дә мүзарә заманын шәкилчиси олан (j) -әр, -ар шәкилчиси илә индики заманын шәкилчиси олан (j) -ир, -ыр, -үр, -ур шәкилчиләри арасында мүәјјән гәдәр јахынлыг вардыр. Бу јахынлыг өзүнү һәм шәкли чәһәтдән, һәм дә мәзмун чәһәтдән ајдын сурәтдә кәстәрир [104, 255].

М. Рәһимов гејд едир ки, -ар//-әр шәкилчиси XIV—XVII әср абидәләриндә мүәјјән мә'наларда -ур//үр, -ыр//-ир шәкилчиләри илә јахынлашыр. Бунларын дифференциаллашмасы сонракы дөврләрә аиддир [121, 227].

Оғуз групу түрк дилләриндә гејри-гәти кәләчәк заман формасы әсасән, -ар, -әр, -ер, -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри илә мејдана чыхыр. Азәрбајчан дили галан оғуз групу дилләри ичәрисиндә бу чәһәтдән хүсуси јер тутур. Белә ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиләри артыг -ар//-әр шәклиндә сабитләшиб, диқәр түрк дилләриндә исә -ар//-ер һәм индики вә һәм дә кәләчәк заманы әкс етдирир. Мүасир гагауз дилиндә һәм -ар//-ер вә һәм дә -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри кәләчәк заманы әкс етдирир. Мүасир түркмән дилиндә бу форма -р, -ар, -ер шәкилчиләри илә дүзәлир. Түркмән дилинин јазылы абидәләриндә кәләчәк

заман анлајышы һәм дә -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри илә әкс олунмушдур. Мүасир түрк дилиндә гејри-гәти кәләчәк заман чох вахт кениш заман ады алтында шәрһ олунур. Бурада да һәмин форма -ар, -ер, -иг, -йг, -иг шәкилчиләри илә мејдапа чыхыр [70, 112, 113].

1. -ар, -әр, -р шәкилчиси «Диван»да мүхтәлиф мәналарда ишләнмишдир:

1) -ар, -әр, -р шәкилчиси индики заман мәзмунуну билдирир. Бу һагда «индики заман» бәһсиндә данышдығымыз үчүн јалныз нүмунә вермәклә кифәјәтләнирик. Мәс.: Чүн сәба тәһрикидин һәр јани **титрар** кақулүн (К., 35). **Јанәр** имди бағрым әндуһу пешиманлыг билә (К., 97). Сүрмәли чешмин көзүмдән бәрлу ган **ејләр** јенә (К., 89).

2) -ар, -әр, -р формасы үмуми заман мәнасында чыхыш едир. Мәс.: Нә јердә ким **кечәр** сөзүм мәним һалымә ағларләр (К., 45); Кишвәри гуртулмак **истәр** дамизүлфүндин вәли, Нечә ким чәһд ејләр ол јолини бағлар кақулүн (К., 35).

«Диван»да бәзән -ар, -әр, -р формасы мүхтәлиф заман зәрфләри илә јанашы ишләнир ки; бу да үмуми заман анлајышыны даһа да гүввәтләндирир. Мәс.: Мәзарым үстүнә **һәрдем** нәдән ағлар баһар ажры (К., 64); Фәләк ејванынә **һәр јан** дүшәр от көнлүм аһындән (К., 10); Јар ичәр әјјар илән меј шадү хәндән **һәр кечә**, Јерә кирәр көкдән хуршиди-табан **һәр кечә** (К., 96).

3) -ар, -әр гејри-мүәјјән кәләчәкдә ичра олунан иши билдирир. Мәс.: Кечә ким ујхумә кирсән, **истәрәм** ол ујхуни (К., 25); Нишани-хаки-пајини **өпәрмән**, хәндә ким көрсәм (К., 10).

4) -р әләмәти хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманы мәнасында. Мәс.: Сүт әмәркән ағлар ирди хәстә Мәчнүн Лејли диб, Мәһрибанлыг сүти бирлә ани хамуш еттиләр (К., 12).

5) -р әләмәти фе'ли бағлама мәнасында. Мәс.: Ани **истәр** кәзәрмән ханә-ханә, Көзүмдин јаш ахыдуб данәданә (К., 139).

Көрүндүјү кими, **истәр-истәјиб**, **истәјәрәк** мәнасында ишләнмишдир.

6) -әр шәкилчиси шәрт мәнасында. Мәс.: Бир-бирин дәрдини билүр чешмү дил анүн ичүн, Ган **төкәр** булсә меји-најаби дил бимари көз (К., 22).

II. -а/-ә формасы һәм гәдим, һәм дә мүасир Азәрбај-

чан дилиндә, әсасән, арзу шәклинин әләмәти кими ишләнир.

Лакин јазылы абидәләрдә бу әләмәт хәбәр шәклинин кәләчәк заман кәстәричиси кими дә кениш јајылмышдыр [121, 233].

Кәләчәк заман кәстәричиси кими ишләнән -а//ә Кишвәри «Диван»ында ашағыдакы мәналарда чыхыш едир:

1) -а, -ә шәкли индики-кәләчәк заманын кәстәричиси -ар, -әр мәнасында. Мәс.: Бир мүтрүбү бир китабү бир шали-коһән, Артуг диләсәм бағрымә бычаг **урәсән** (К., 148).

2) -а, -ә гәти кәләчәк заман мәнасында да чыхыш едир ки, бу һагда гәти кәләчәк заман бөлмәсиндә бәһс етдијимиздән тәкрара јол вермирик.

3) -а, -ә формасы мүрәккәб кәләчәк заман мәнасында. Мәс.: Учубән јарә **јетәјдим**, билсә ирдим саһәри (К., 114).

Нүмунәдән көрүндүјү кими, **јетәјдим-јетәрдим** мәнасында ишләнмишдир.

Марағлыдыр ки, Кишвәри «Диван»ында гејри-гәти кәләчәк кәстәричиси кими ишләнән -а, -ә шәкилчисинин -гај, -ға, -ај вариантларына да раст кәлдик. Бу формаларын мәна хүсусијјәтләри һаггында «фе'лин арзу шәкли» бәһсиндә әртафлы бәһс едилмишдир.

Гејри-гәти кәләчәк заманын инкар формасы

1, -маз, -мәз. Јадимдә әкәрчи ки, јадуна **кәлмәзәм** (К., 28); Та **позулмәз** риштеји -чан **јүзмәзәм** сәндән үмид (К., 25); Ашигәм сана дилим өз-өзүмә **инанмәзәм** (К., 36); Димәзәм ким, јардир көнлүмгә азар олмасун (К., 69); Ани ашкарә **гылмәзмән**, гијамәт ашикар олсә (К., 86); Көнүл чөврүна **гатланмаз**, кидәлим бари шәһриндән (К., 70); Күлбеји-әһзән јыхылсә башимә **ирмәз** эчәб (К., 40); Мүмкүн **имәз** ол ки табғәсән чилвејивәсл, Чананә билән (К., 143); Ејб **имәз** сормәг кәлиш һәндәндур, еј мәрра јикит (К., 9).

«Диван»да гејри-гәти кәләчәк заман инкарлыг формасынын суал әдаты илә ишләнмәсинә дә тәсадүф етдик. Мәс.: Еј вәфасыз, нечә бир сәрвү рәван **булмәзмијәм**, Ја јүзүнтәк бир шүкуфтә әргәван **булмәзмијәм** (К., 51).

Кишвәри әсәрләриндә гејри-гәти кәләчәк заман инкар формасынын мүрәккәб шәклинә дә раст кәлдик.

Мәс.: **Jetмәз ирди** бу мана ким дүшмән олдун сән дағи (К., 107); **Көзүм ким көрмәз** олди ағламағдын... (К., 60).

Нүмунэләрдән көрүндүҗү кими, **jetмәз ирди, көрмәз олди** фе'лләри хәбәр шәклинин гејри-гәти кәләчәкли кечмиш заманы мә'насында ишләнмишдир.

Кишвәри әсәрләринин тәдгигаты заманы -маз, -мәз шәкилчисинин -мас, -мәс фонетик варианты гејдә алынмышдыр. Мәс.: Ким бәни-адәмдә **булмас** сән тәки рә'на јикит (К., 9); Гәм имас азадлығ, бизарлығ мүшкүлдур (К., 14); Ејлә пүнһан сахларәм рази-мијанын хәлгдин. Ким мана мәрһәм **имас** бу јердә пираһәни-дағ (К., 107); Чами әлдән гојма ким, мә'лум **имас** әнчамикар, Ејб **имас** ким, мәрһәм дағи ниһан гылсәм кәрәк (К., 43).

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, түрк дилләринин јазылы абидәләриндә һәмин шәкилчинин һәм чинкилтили -маз// -мәз, һәм лә кар -мас// -мәс фонетик вариантылары ишләнмишдир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә вә гәдим ујғур дилиндә -маз, -мәз, «Кутадғу билиғ» вә «Дивани-лүғәт-ит түрк»дә һәм -маз, -мәз, һәм лә -мас, -мәс ишләнмишдир [111, 55, 56, 62, 63; 112, 59, 73; 169, 92]. Гәдим өзбәк дилиндә гејри-гәти кәләчәк заманын инкарлығы -мас, -мәс шәкилчиси илә ифадә олуңмушдур [175, 147; 169, 92].

Белә ки, Кишвәри дилиндә ишләнән -мас, -мәс инкарлығы формасыны гәдим түрк дилләринин, хусусилә өзбәк дилинин тә'сириндән башға бир шеј һесаб етмирик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Кишвәри дилиндә Азәрбајчан сөзләринин -мас, -мәс гыпчаг-карлуг групу шәкилчиләри илә ишләнмәсинә раст кәлмәдик. Белә ки, бу типлә шәкилчиләр шаирин дилинә сөз көкү илә бирликдә (мәс.: булмас, имәс) кечмишдир.

Мә'лумдур ки, -маз, -мәз шәкилчиләри, һәмчинин индики заманын инкар формасыны да әмәлә кәтирир ки, бу һағда әввәлдә бәһс едилмишдир.

2. **-ман, -мән.** Кишвәри әсәрләринин дилиндә бу формал әләмәт чох кениш ишләнмишдир.

-ман, -мән шәкилчиси дә һәм индики, һәм дә гејри-гәти кәләчәк заман мә'насында ишләнир. Һәмин әләмәтин индики заман мә'насында «Индики заман» бәһсиндә данышдығымыздан тәкрара јол вермирик. Белә

ки, «Диван»да гејри-гәти кәләчәк заман мә'насында чыхыш едән фактлара мүрациәт едәк. Мәс.: **Дутубмән** һичр илә үлфәт вүсалын бирлә шад олмән, Сәмәндәр тәк ким одсиз аби-һејвандә олә билмәз (К., 26); **Истәмән** бади-сәба ким олә јолдашың сәннин (К., 44); Димәдин ким сәндән өзкә кимсәјә **вермән көнүл** (К., 85); Кимсәдән **сормән** хәбәр, јүз ил әкәр көрмән ани (К., 40).

Нүмунэләрдән көрүндүҗү кими, олмән-олмарам, истәмән-истәмәрәм, вермән-вермәрәм, сормән-сормарам, сорушмарам мә'наларындадыр. Ахырынчы мисрадакы **көрмән** сөзү **әкәр** илә ишләнәрәк **әкәр көрмәрәмсә** мәнасыны вәрир.

-ман, -мән формасы орта әср јазылы абидәләримиздә [170, 213, 233; 146, 258] вә гәдим өзбәк дилиндә [241, 167; 234, 95] чох кениш јайылмышдыр.

А. Н. Боровков өзбәк шаири Ә. Нәваинин ше'р дилиндә олан морфоложи хусусијјәтләрдән данышаркән гејд едир ки, гәдим вә јени Азәрбајчан дили үчүн сәчиј-јәви олан мүзаре заманын һәм тәсдиг, һәм дә инкарында ишләнән формалар Нәваинин дилиндә вардыр [51, 108, 109].

НЭТИЧЭ

Кишвэринин эсэрлэриндэ лексик, морфоложи вэ синтактик чөһөтдөн нэм Азербайжан үмүмхалг чанлы данышыг дилинин, диалект вэ шивэлэринин, нэм дэ түрк диллэринин эввэлки дөврлэринэ аид хүсусијјэтлэринэ тэсадүф едиллир; нэмчинин эрөб, фарс сөзлэри вэ ифадэлэри, изафэт бирлэшмэлэри, конкрет олараг гыпчаг-карлуг групу түрк диллэринэ хас сөзлэр вэ грамматик формалар ишлэнир. «Китаби-Дэдэ Горгуд» дастанында, Нәсими вэ Гази Бүрһанәддин эсэрлэриндэ тэсадүф едилэн гәдим Азербайжан сөзлэри илэ бэрабэр, Нэван тәсири нәтичәсиндэ ишләдилэн гәдим өзбәк сөзлэри, ифадэлэри вэ грамматик үнсүрлэри өзүнү көстәрир.

«Диван»да ишләнән, лакин дилин сонрақы инкишафы мәрһәлэләриндә истифадәдән галаң мараглы һадисәлэри гәдим вэ мүасир Азербайжан, нәмчинин түрк диллэринин диалект вэ шивэлэри әсасында изләмиш, мүгајисә етмиш вэ ашағыдакы нәтичәјә кәлмишик:

1. Кишвәри эсэрлэринин дилиндә оғуз групуна мәхсус хүсусијјәтләр даһа кениш јер тутур.

2. Азербайжан әдәби дилинин инкишаф тарихини, еләчә дә бу дилин тарихи грамматикасыны јаратмаг үчүн Кишвәри «Диван»ы ән гијмәтли мәнбәләрдән биридир.

3. Түрк диллэринин тарихи-мүгајисәли планда арашдырылмасы үчүн Кишвәри «Диван»ының тәдгиги хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

ӘДӘБИЈАТ

1. *Абдуллајев Ә. З.* Мүасир Азербайжан әдәби дилиндә фе'ли сифәт тәркиблэри һаггында. Елми эсәрләр, АДУ нәшријјаты, 1956, № 8.
2. *Абдуллаев Р. Н.* Возвратная форма глагола в письменных памятниках азербайджанского языкознания. Баку, 1967.
3. *Абдуллаев Ф.* О кыпчакско-огузских соответствиях п/б, б//м, б//в (по материалам хорезмских говоров узбекского языка). Сб. Вопросы тюркологии, Ташкент, 1965.
4. *Абдурахманов Г. А.* Исследования по старотюркскому синтаксису (XI в.). М., 1967.
5. *Абдурахманов Г., Шукуров Ш.* Узбек тилининг тарихий грамматикасы, Ташкент, 1973.
6. «Азербайжан әдәбијјаты тарихи», I чилд, Баку, 1960.
7. «Азербайжан тарихи», I чилд, Баку, 1961.
8. «Азербайжан дилинин грамматикасы» I, II чилд., Баку, а) 1951, б) 1959, в) 1960.
9. «Азербайжан дилинин Муғаң групу шивэлэри». Баку, 1955.
10. «Азербайжан дилинин Нахчыван групу шивэлэри». Баку, 1962.
11. «Азербайжан дилинин гәрб групу диалект вэ шивэлэри. I чилд. Баку, 1967.
12. «Азербайжан диалектији мәсәлэлэри (мәгаләләр, мәчмүәси)». Баку, 1967.
13. «Азербайжан дилинин диалектоложы лүғәти». Баку, 1964.
14. *Азһабаев А. В., Песянчин,* К проблеме исторического развития аффикса множественного числа—tag в тюркских языках «Советская Тюркология», 1971, № 5.
15. *Айдаров Г.* Язык орхонских памятников древне-тюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
16. *Алланазаров О.* Прошедшее время о современном туркменском литературном языке (канд. дисс.). Л., 1953.
17. *Ализаде А. Д.* Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV—XIX вв. (авт. к. д.). Баку, 1966.
18. *Аманжолов А. С.* Вопросы диалектологии и истории Казахского языка. Алма-Ата, 1959.
19. *Араслы Г.* Фүзули сәләфләриндән Кишвәри. Низами адына Әдәбијјат вэ Дил Институтунун эсәрлэри. II ч, Баку, 1946.
20. *Араслы Г.* XV—XVII эсрләрдә Азербайжан әдәбијјаты тарихи. Баку, 1951.

21. *Араслы В. И. Фели идарэ илэ элагадар олараг исим халларынын миграциясы хаггында бэзи гејдлер.* «Азерб. ССР ЕА-нын Хэбэрлэри», 1960, № 2.

22. *Асланов В. И. Вагиф эсарлэринин лексикасы хаггында бэзи гејдлер.* «Азерб. ССР ЕА-нын Хэбэрлэри», Эдэбијат, дил вэ инчэсэт серијасы, 1968, № 4.

23. *Асланов В. И. Историческая лексикология Азербайджанского языка (авт. д. д.).* Баку, 1973.

24. *Аслиддинов С. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке (авт. к. д.).* Самарканд, 1964.

25. *Ахатов Г. Х. О восточном диалекте татарского языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Института литературы и языка им. Низами Гом, XII, Баку, 1958.*

26. *Ахундов А. Фели заманлары.* Баку, 1961.

27. *Ашнин Ф. Д. Об этимологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имен типа (Вича) «Это место». Тюркологические исследования. М.-Л., 1963.*

28. *Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940.*

29. *Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, М., 1952.*

30. *Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.*

31. *Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962.*

32. *Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Сб. Алишер Навои. М.-Л., 1946.*

33. *Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв. М., 1963.*

34. *Боровков А. К. «Бада и ал-лугат». М., 1961.*

35. *Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка. Советское востоковедение, том VI, 1949.*

36. *Будагов Л. З. Сравнительный словарь тюрко-татарских наречий, том I, II. СПб. 1869, 1871.*

37. *Будагова З. И. Мүасир Азербайжан дилинде хэбэрлик категоријасы. Эдэбијат вэ Дилчилик мачмуэси, XV чилд. Баку, 1960.*

38. *Вагиф М. П. Эсарлэри.* Баку, 1957.

39. *Вэлијев И. Д. XIV—XIX эср Азербайжан дилинин јазылы абидэлэринде кечмиш заман формалары (нам. дисс.).* Баку, 1969.

40. *Гаджиева Н. З. Соотношение категории времени и наклонения в тюркских языках. «Краткие сообщения Института народов Азии». Монголоведение и тюркология, № 83.*

41. *Гаджиев Т. А. Система форма прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке (канд. дисс.).* М., 1959.

42. *Гэһрэманов Ч. Эсарнаме.* Баку, 1964.

43. *Гэһрэманов Ч. Насими «Диван»ынын лексикасы.* Баку, 1970.

44. *Гэһрэманов Ч. Кишвэринин бир элјазма «Диван»ы хаггында. Азерб. ССР ЕА Элјазмалар хэзинэсинде. IV чилд. Баку, 1976.*

45. *Грунин Т. И. Имя прилагательное в тюркских языках. Вопросы языкознания, 1955, № 4.*

46. *Грунина Э. А. Указательные местоимения в турецком языке. Структура и история тюркских языков. Изд. «Наука», М., 1971.*

47. *Грунина Э. А. Форма времени на -а/-е по памятникам тюркского языка. (Тюркологический сборник к шестидесятилетию А. Н. Кононова). М., 1966.*

48. *Грунина Э. А. Соотношение формы настоящего и будущего времени по памятникам турецкого языка XIII—XIV вв. Вопросы тюркской филологии, М., 1966.*

49. *Гуламов А. Г. Хозирки замон узбек тили.* Ташкент, 1957.

50. *Дену Ј. Türk dili grameri Osmanli lehgesi, Istanbul, 1941.*

51. *Дамирчизадэ Э. М. Азербайжан дилиндеки оғуз-гыпчак лисани үнсүрлэри. Дил Институтунун Эсарлэри, № 1, 1947.*

52. *Дамирчизадэ Э. М. «Китаби-Дэдэ Горгуд» дастанларынын дилч. Баку, 1959.*

53. *Дамирчизадэ Э. М. -уб, -ыб кечмиш заман формасы хаггында. «Мүәллиме кемек» мачмуэси, Баку, 1938.*

54. *Дамирчизадэ Э. М. Сифэт. Азербайжан дилине аид тэдгиглэр. Баку, 1947.*

55. *Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940.*

56. *Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.*

57. *Дмитриев Н. К. Категория принадлежности. ИПСГТЯ, II, М., 1956.*

58. *Дмитриев Н. К. Категория числа. ИПСГТЯ, II, М., 1956.*

59. *Дмитриев Н. К. К истории аффиксов сказуемости. ИПСГТЯ, II, М., 1956.*

60. *«Древнетюркский словарь». Л., 1969.*

61. *Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940.*

62. *Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941.*

63. *Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.*

64. *Ејвазов А. Г. Мүасир түрк эдэби дилинде сифэтин мугајисэ дэрчэлэри.* Баку, 1967.

65. *Әлизадэ А. Ч. -лар, -лэр шэкилчисинин мәншэјинин тэдгиги хаггында. «Азерб. ССР ЕА-нын Хэбэрлэри». Ичтиман елмлэр серијасы, 1964, № 5.*

66. *Әлизадэ С. Г. «Шүһэданама»дэ адлар (исим, сифэт, сая, әвэзлик) (нам. дисс.).* Баку, 1966.

67. *Әмани «Диван». Азербайжан ССР ЕА. РЭФ, инв. № 3773.*

68. *Зейналов Ф. Р. Түрк диллэринин мугајисэли грамматикасы (очерклэр). Баку, 1959.*

69. *Зейналов Ф. Р. Түрк диллэринин мугајисэли грамматикасы. I, Баку, 1974.*

70. *Зейналов Ф. Р. Түрк диллэринин мугајисэли грамматикасы. II, Баку, 1975.*

71. *Ибрагимов Б. М. Заметки о морфологических особенностях языков, т. IV, Баку, 1966.*

72. *Ибрагимов Ч. Азербайжанын XV эср тарихине даир очерклэр. Баку, 1958.*

73. *Исламов М. Азербайжан дилинин Нуха диалекти. Б., 1968.*

древнетюркской письменности. Морфология (авт. канд. дисс.). Баку, 1976.

127. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I—IV, СПб., 1893; 1899, 1905, 1911.

128. Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.

129. Решетов В. В. Монографическое изучение диалектов. Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Института литературы и языка им. Низами, т. II, Баку, 1960.

130. Рәхимов Мирзэ Азербайжан дилинде фел шәкилләрини формалашмасы тарихи. Баку, 1965.

131. Рәхимов М. Ш. Азербайжан дилинин XVI эср јазылы абидәсиндә ишләниш бир сыра сөзләр һағында. Азерб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри, 1962, № 8.

132. Рустәмов Р. Ә. Губа диалекти. Баку, 1961.

133. Рустәмов Р. Ә. Мүасир Азербайжан әдәби дили үчүн архаикләшмиш фелләр. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри. XVII чилд. Баку, 1963.

134. Рустәмов Р. Ә. Азербайжан дили диалект вә шивәләриндә фел. Баку, 1965.

135. Рустәмов Р. Ә. Азербайжан дили диалект вә шивәләриндә фелин арзу вә лавым шәкилләри. Баку, 1962.

136. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.

137. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.

138. Севортян Э. В. Категория падежа. ИПСГТЯ, II, (Морфология), М., 1956.

139. Севортян Э. В. Категория принадлежности. Категория сказуемости. ИПСГТЯ, II, М., 1956.

140. Серебренников Б. А. Система времени татарского глагола. Казань, 1963.

141. Серебренников Б. А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков. М., 1971.

142. Серебренников Б. А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа—lag в тюркских языках. «Советская тюркология», Баку, 1970, № 1.

143. Тағыјев Б. М. Азербайжан дилинде сифәтин ади дәрәчәси (XIII—XIX эср әдәби дил материаллары әсасында), АДУ-нун Елми әсәрләри, 1965, № 1.

144. Тағыјев Б. М. Азербайжан дилинде сифәтин үстүнлүк дәрәчәсиниң ичкишафы. Азерб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри, 1962, № 4.

145. Тағыјев Б. М. Азербайжан дилинде сифәтин шиддәтләндирмә формасы (XIV—XX эсрләрин әдәби дил материаллары үзрә). Азерб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри, 1962, № 9.

146. Тағыјев Б. М. Азербайжан дилинде сифәтин морфоложи үсулла дүзәлән мугајисә дәрәчәси. Азерб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри, 1964, № 5.

147. Тенишев Э. Р. «Кутадгу-билг» и «Алтын ярук». Советская тюркология. Баку, 1970.

148. Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глагола в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке (канд. дисс.), М., 1955.

149. Фазылов Э. И. Староузбекский язык, I, Ташкент, 1966, II, 1971.

150. Фәдаи. Бәхтијарнамә. Баку, 1957.

151. Фәхри Куркани. Вис вә Рамин. Баку, 1974.

152. Фузули М. Әсәрләри, I—II чилдәр, 1950, 1958.

153. Халилов Ш. Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асарнамә» (морфологические особенности), (канд. дисс.), Баку, 1974.

154. Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы. Казань, 1959.

155. Хәтаи. Сечилмиш ше'рләр. Баку, 1964.

156. Хорезми. Мухаббатнамә. Москва, 1961.

157. Хыдыров М. Н. Түркмән дилинин тарихиндә материаллар. Ашгабад, 1962.

158. Гәзиги. Ше'рләр. Јереван, 1966.

159. Гусейнзаде М. Мүасир Азербайжан дили. Баку, а) 1963, б) 1973.

160. Чарияров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы (авт. докт. дисс.). Ашхабад, 1970.

161. Чаббарзаде И. Х. Азербайжан дилинде исмин јөнлүк һалы. АДУ-нун елми әсәрләри, Баку, 1959, № 1.

162. Чавадов Ә. Сифәт. Мүасир Азербайжан дилинин грамматикасы, Баку, 1960.

163. Чавадова М. Шаһ Исмајыл Хәганин лексикасы («Дәһнамә» поэмасы үзрә), Баку, 1977.

164. Чәфәров С. А. Азербайжан дилинде сөз јарадычылығы. Баку, 1960.

165. Чәфәров С. А. Азербайжан дилинин грамматикасы. Баку, 1960.

166. Ширәлиев М. Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров). Сб. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков», Изд. Наука Узбекской ССР, Ташкент, 1965.

167. Ширәлиев М. Ш. Баку диалекти. Баку, 1957.

168. Ширәлиев М. Ш. Азербайжан диалектологијасынын әсәсләри. Баку, 1962.

169. Шукуров Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. (Настоящее и будущее времена). Ташкент, 1966.

170. Шукуров Ш. Староузбекский и современный узбекский литературные языки. «Советская Тюркология», 1972, № 1.

171. Шукуров Ә. Ч. Азербайжан дилинде заман зәрфләри (XI—XVI эсрләр). Азерб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри, Баку, 1964, № 5.

172. Шукуров Ә. Ч., Мәһәррәмов А. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Баку, 1976.

173. «Шүһаданамә». XVI эср јазылы абидәси, Азербайжан ССР Д—535

ЕА. РӨФ. инв. № 13659

174. Шербак А. М. Оғузнамә. Мухаббатнамә. М., 1959.

175. Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1976.

176. Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1964.

177. Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ), Л., 1977.

178. Юлдашев А. А. Система словообразования и спряжения глаголов в башкирском языке. М., 1958.

MҮНДӘРИҘАТ

Өн сөз	3
Кириш	5
I ФӘСЛӘ	
Аллаһ нә зәрф	16
I. Һал категориясы	16
II. Мәнсебијјәт категориясы	25
III. Кәмијјәт категориясы	29
IV. Хәбәрлик категориясы	31
Исим	34
Сифәт	40
Сәј	50
Әвәзлик	54
Зәрф	72
II ФӘСЛӘ	
Фәл	74
Нәгнчә	130
Әдәбијјәт	131

РОЗА ГУСЕИН КЫЗЫ ӘИВАЗОВА

Язык «Диван»а Кишвари

(на азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *С. Ганбарова*

Бәдни редактору *Ф. Сафаров*

Техники редактору *Т. Гәсанова*

Корректору *Н. Мәликова*

ИБ № 697

Лығылмаға верилмиш 5. VII. 82. Чапа имзаланмыш 13.04.83.
ФГ 12142 Кағыз форматы $84 \times 108 \frac{1}{32}$ Кағыз № 1 Шрифти академ
гарнитур. Лүксәк чап үсулу. Чап вәрәги 7.35 һес.-нәшријат вәрә
7.25. Тиражы 1000 Сифариш 257 Гүјмәти 1 ман. 20 гәп.

«Елм» нәшријаты

370143, Бақы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчи
Әсас бина. Азәрбајжан ССР ЕА мәтбәәси. Бақы, Нәриманов проспек
ти, 31.